

Ирена В. Љубомировић

НИШ И ПONIШАВЉЕ У III И IV ВЕКУ Н. Е.

Главни и одговорни уредник
Доц. др Гордана Ђигић

Рецензенти:
Проф. др Данијела Стефановић
Проф. др Радивој Радић
Проф. др Снежана Ферјанчић

Ирена В. Љубомировић

**НИШ И ПОНИШАВЉЕ
У III И IV ВЕКУ Н. Е.**

Филозофски факултет у Нишу
2017.

САДРЖАЈ

УВОД	7
Извори и литература о Наису	10
I NAISSUS – РИМСКИ МУНИЦИПИЈУМ	19
I-1 Преглед историјских догађаја у периоду од I до V века	19
I-2 Топографија и путна мрежа на ужој и широј територији града ..	29
I-3 Војна организација у Наису	53
II ПРИВРЕДА, ДРУШТВО И РЕЛИГИЈА	65
II-1 Рударска делатност у области утврђења Timacum Minus и Ремесијане	65
II-2 Нишке радионице и њихова делатност	70
II-3 Посете владара граду	82
II-4 Религијски живот града – официјелни култови и рано хришћанство	95
II-5 Градска некропола	117
III МЕДИЈАНА – СРЕДИШТЕ ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА И МЕСТО БОРАВКА РИМСКИХ ЦАРЕВА	127
III-1 Историјат истраживања	127
III-2 Објекти на Медијани и њихова намена	132
III-3 Готска инвазија у IV веку	154
ЗАКЉУЧАК	163
SUMMARY	169
ИЗВОРИ	191
ЛИТЕРАТУРА	193
РЕГИСТАР ИМЕНА И ПОЈМОВА	203

УВОД

Публикација под насловом „Ниш и Понишавље у III и IV веку“ обухвата у хронолошком смислу период позне антике у античком Нишу и његовој околини, на територији омеђеној на западу ушћем реке Нишаве у Мораву, на северу делом око Сврљишког Тимока. Источна граница би била савремена граница Србије и Бугарске тј. планински масив Старе планине, док је јужну границу чинио планински масив Суве планине. Ова територија је у наведеном периоду улазила у састав две провинције - Средоземне Дакије и Приобалне Дакије. Према истраживањима П. Петровића, у састав територије античког Наиса улазило је више насеља, која су се на северу простирали јужно од Књажевца, на југу до улаза у Грделичку клисуру, на западу до Куршумлије, а на истоку се градска територија ширила до провинцијске границе Горње Мезије и Тракије.¹ Границе нису прецизно утврђене и због тога су радом обухваћена и насеља *Timacum Minus*, *Timacum Maius* и *Remesiana* и то као делови Понишавља у оној мери колико је то било потребно да би се што боље разумеле прилике у граду и његовој околини.

Како бисмо на најбољи начин сагледали прилике у граду у III и IV веку неопходно је да изложимо кратак преглед догађаја и промена које су, почетком овог раздобља, наступиле у читавом Римском царству. Наиме, у овом периоду дошло је до значајних промена у државној организацији, војсци и религији. Диоклецијан је извршио нову административну поделу царства у којој ће префектура Илирик са својим провинцијама, међу којима су биле и Средоземна Дакија и Приобална Дакија, све више добијати на важности. Диоклецијанова владавина (284–305) представља прекретницу у римској историји из више разлога. У овом периоду је укинут постојећи облик владавине принципат и успостављен је нови облик владавине доминат. Значај Диоклецијанове владавине огледа се и у реформама које је спровео. Реформе су биле

¹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 95.

потребне уздрманом царству, али и самом Диоклецијану, како би се изашло из постојеће кризе у којој је царство било и како би се врховна власт владара учврстила и уздигла. Диоклецијанове реформе се огледају у реорганизацији целокупне државне управе. Како је царство досегло огромне размере, простирало се од Британског острва до Мале Азије, од Дунава, Рајне и Мајне до северне Африке, јавила се потреба за поделом државне територије, али и за деобом саме царске власти ради лакшег управљања великом територијом. Диоклецијан се определио за поделу власти између четворице владара – тетрархију. Двојица владара су носила титулу августа и један је управљао источном, а други западном половином Царства. Поред сваког августа био је по један цезар који са августом није био у крвном сродству, већ је изабран према заслугама и потом адоптиран. Диоклецијанов савладар, са титулом августа, био је Гај Галерије Валерије Максимијан и управо од времена њихове владавине почиње стварна подела царства на источно и западно.²

Диоклецијан је извршио низ реформи које су допринеле војном, политичком и привредном опоравку Римског царства. Нова административна подела састојала се у подели читаве територије Царства на 12 дијецеза, док их је пред крај IV века било 14. Дијецезе су се даље делиле на провинције, да би под Константином царство било подељено на префектуре које су обухватале неколико дијецеза, а у састав сваке дијецезе улазио је већи број провинција. Границе дијецеза нису се увек поклапале са границама ранијих провинција. Због умножавања провинција једна од Лактанцијевих осуда Диоклецијана била је «...да су провинције биле исецкане на порције».³ Извесно је да је оптужба била истинита јер је за време Диоклецијанове владавине број провинција достигао сто, рачунајући Италију као једну, и управо је Диоклецијан учи-

---

² О тетрархији видети: Т. D. Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (1982), 195–198; А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire 284–602* (1964), 37–42; САН XII (2008), 68–88; Т. Christensen, *C. Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305–313*. The Faculty of Theology University of Copengagen 1974; В. Leadbetter, *Galerius and the will of Diocletian*, London-New York 2009.

³ *Lact. Mort. Persec.*, 7. 4 ...*provinciae quoque in frusta concisae...*

нио крај њеном привилегованом положају. Наиме, Италија која је до тада господарила Империјом подељена је, као и свака државна територија, у провинције, а њено становништво је подвргнуто пореској обавези.

На Балканском полуострву су биле три дијецезе: Панонија (седам провинција насталих од старе Паноније, Далмације и Норика), Мезија (десет провинција насталих од Горње Мезије и Дакије, Македоније, Епира, Ахаје и Крита) и Тракија (шест провинција којима одговарају територије некадашње Доње Мезије и Тракије).⁴ Службеници су у провинцијама и дијецезама били бројни због чега су и њихове плате биле значајна ставка у трошковима државне благајне.⁵ У састав Мезијске, касније Дачке дијецезе, улазиле су, поред осталих, провинције: Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*) и Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*) које су створене на десној обали Дунава, на територији источне Горње Мезије (*Moesia Superior*), западне Доње Мезије (*Moesia Inferior*) и Тракије (*Thracia*). Формиране су и две нове провинције: Дарданија (*Dardania*) на југу Горње Мезије и Прва Мезија (*Moesia Prima*) на северу. На југу провинције Далмације формирана је провинција Превалитана (*Prevalitana*)⁶ (Слика 1).

Војни и стратешки значај Илирик је задржао кроз читав IV век. У време упада Гота 380. године у Тракију, Мезију и Панонију долази и до нове поделе Илирика. Цар Теодосије је 395. године свог старијег сина Аркадија прогласио за владара на Истоку. Недуго након тога Дачка и Македонска дијецеза су додељене Аркадију (395–408) и конституисане као посебна префектура Илирик (*Praefectura praetoria per Illyricum*).⁷

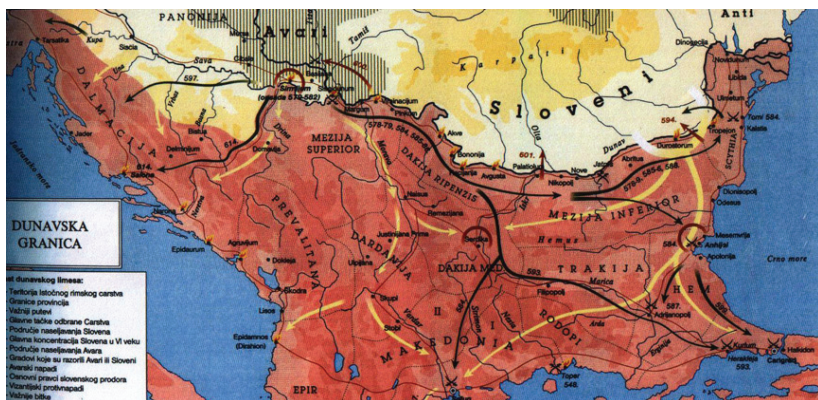
---

⁴ T. D. Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (1982), 199–200; 211–224; Jones, LRE I (1964), 42–44; САН XII (2008), 179–181.

⁵ Jones, LRE II (1964), 563–606; Bury, *HLRE* I, 32–34.

⁶ Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine* (1982), 222.

⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије* (1998), 73–74.

Сл. 1 Римске провинције на Балкану у IV веку

Извори и литература о Наису

Истраживања историје Ниша и Понишавља у III и IV веку заснована су на литерарним и епиграфским изворима, као и археолошким налазима. Будући да је Наис био обичан провинцијски град антички писци тога времена нису показивали превелико интересовање за његову историју. Због тога су подаци литерарних извора о граду врло штури, а каткад и непрецизни. Податке о путевима који су пролазили кроз град и повезивали значајније области или градове налазимо у итинерерима. Значајно је и Проконијево дело *De aedificiis*⁸, те спис *Notitia dignitatum*, у коме је дат преглед радионица за израду оружја и војне опреме. Наис је више пута споменут и у Теодосијевом кодексу, као место издавања закона, а о проласцима и боравцима римских царева кроз град пишу Амијан Марцелин и Јорданес. Еусебије из Цезареје, Константинови биографи и Стефан Византинац доносе податке везане за град, а у контексту Константиновог рођења и његових посета граду.

Амијан Марцелин (око 335–400) рођен је на Истоку у сиријском граду Антиохији и потицао је из угледне породице. Служио је у римској војсци као члан елитних јединица (*protectores*

⁸ Procopii, *De aedificis*, ed. Haury, Leipzig (1963).

domestici), да би се у пратњи Урсина, главног војног заповедника коњице за Исток, борио против Персијанаца. Пошто је упућен у Галију, нашао се у близини младог цезара Јулијана чијом личношћу је био импресиониран. Заједно са њим учествовао је у персијском походу 363. године. Након Јулијанове смрти Амијан се вратио у Антиохију где је почео писање свог дела *Res gestae* за које се припремао још током активне војне службе правећи белешке. Дело је подељено на тридесет једну књигу и описан је период од 96. године и почетка владавине цара Нерве до 378. године. Амијан пише у складу са начелом „потпуног сазнања“, те нас стога обавештава о догађајима у читавом Римском царству – од персијске границе на истоку до Британије на западу. Описује царење, њихове војне походе, промене у државном апарату и у војсци, упаде варварских племена и унутрашње побуне. Иако је био Грк дивио се величини Рима, служио је у римској војсци, разговарао са римским грађанима, те је стога и своје дело написао на латинском језику. Иако су главни актери његове Историје римски цареви, он одваја простор и за дигресије – описе неких римских провинција, њихових географских одлика и кратког историјата, а уноси и етнографске занимљивости. У том контексту Амијан у двадесет шестој књизи „Историја“ пише о царевима Валентинијану и Валенсу који су се састали у Медијани, предграђу Наиса. То је уједно и први помен Медијане у историјским изворима. Пишући о Јулијану он помиње и владарев боравак у Наису током сукоба са Констанцијем. Амијанови прикази и оцене су тачни те му се стога може указати поверење и подаци из његовог дела користити у расветљавању догађаја. Ипак и поред тога што су *Res gestae* најпотпуније историографско дело из друге половине IV века, да бисмо научно реконструисали ту епоху, неопходно га је допунити подацима епиграфских извора и Теодосијевог кодекса.⁹

Еусебије из Цезареје (269–340) је црквени писац који се захваљујући својим делима може сматрати и историчарем. Написао је *Живот Константинов (Vita Constantini)*¹⁰ и Црквену историју

⁹ Амијан Марцелин, *Историја* (прев. Милена Милин), Београд 1998, 5–28; *Greek and Roman Historiography in late antiquity* (ed. by Gabriele Marasco), Leiden-Boston (2003), 43–85.

¹⁰ Eusebius Cesarinsis, *Vita Constantini*, ed. F. Winkelmann, Leipzig (1975).

(*Historia Ecclesiastica*)¹¹. Еусебије је најплоднији писац позног 3. и раног 4. века. Поред већ наведених, писао је и теолошке, егзегетске и апологетске радове. Као Константинов биограф био је склон томе да цара прикаже у што бољем светлу због чега је неке догађаје, као нпр. убиство његовог најстаријег сина Криспа, изостављао из излагања. Значајан је извор за период Константинове владавине јер је писао из личног искуства и на основу званичних законских аката и царева преписке која му је стављена на располагање. Поједине документе доноси у целини и захваљујући томе било је могуће допунити уредбе сакупљене у Теодосијевом кодексу. Наис помиње у контексту неких законских одредби које је Константин донео пролазећи кроз родни град.¹²

Стефан Византинац (6. век) је написао дело *Ethnika*, које представља листу географских имена у коју је унео и изреке, предсказања и чуда. Из његовог дела сазнајемо да је био цариградски граматичар који је своју књигу посветио Јустинијану I. Како је његово географско знање оскудно, а етимологије конфузне, значај његовог дела је више у очувању античке традиције, него у оригиналности.¹³ О Наису Стефан Византинац је забележио да је био родни град и „ктисма“ Константинова, тј. оно што је он створио и саградио.¹⁴

Боравке и проласке римских императора кроз Наис било је могуће расветлити коришћењем збирке правних аката – Теодосијевог кодекса.¹⁵ Кодекс је објављен 438. године и садржи више од 2500 законских одредби издатих у периоду од 311. до 437. године. Осим што доноси податке о кретању владара, Кодекс је значајан и за проучавање других аспеката царске политике, у слу-

---

¹¹ Eusebius Cesariensis, *Historia Ecclesiastica*, Ecclesiastical History, Leipzig (1908).

¹² T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, London (1981), 261. О Еусебију вид.: F. Pauly and G. Wissowa, "Eusebios von Caesarea", *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 6, Stuttgart (1909), 1370–1439; S. D. Wallace-Hadrill, *Eusebius of Caesarea*, London (1960); *Greek and Roman Historiography in late antiquity* (ed. by Gabriele Marasco), Leiden-Boston (2003), 151–177.

¹³ ODB vol. 3, 1953–1954.

¹⁴ Steph. Byz. s. v. *Naissos*.

¹⁵ *Codex Theodosianus libri XVI*, ed. Mommsen-Meyer, Berolini (1905).

чају Константина – нпр. за његов однос према традиционалној религији и хришћанству. Проблем у вези са Кодеском представља то што често нису наведена места у којима су едикти издати или су приликом преписивања закона донетих у ранијем периоду настајале грешке у вези са датумом или местом издавања, а један број одредби је и изгубљен.

Итинерари, у којима су описани главни путеви који су повезивали значајније области или градове Римског царства, бележе и град Наис као и успутне станице на свим важнијим путевима који су кроз њега пролазили. Различите су биле потребе за коришћењем итинерара: служили су у војне, трговачке, путничке и поштанске сврхе. Најважнији извор за територију Дарданије је Појтингерова карта (*Tabula Peutingeriana*) на којој су уцртане римске саобраћајнице, са одмориштима и важнијим центрима, без детаљнијих података о географским одликама.¹⁶

Спис *Notitia dignitatum* (данас сачувана верзија настала је између 425. и 430. године, али има и слојева с краја 3. века) представља каталог звања у Римском царству, који је обухватао цивилне и војне положаје.¹⁷ Поред списка достојанственика, садржи и називе војних јединица, уз податак где су смештене. На основу Нотиције било је могуће проценити војне снаге и установити распоред војних јединица. Нотиција потврђује постојање радионице за израду војне опреме у Наису.¹⁸

Драгоцене податке за истраживање античког Наиса пружили су епиграфски споменици са територије града. Камени споменици пронађени у нишама турске Тврђаве садржали су натписе углавном на латинском језику. Већи део епиграфског материјала са територије Средоземне Дакије и Приобалне Дакије објављен је у збирци *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Збирка садржи натписе са тридесетак жртвеника и исто толико надгробних споменика и неколико вотивних икона. Испод сваког натписа налази се лема, коментар и фотографија. Читање натписа је ревидирано кад год

---

¹⁶ К. Mannert, *Tabula Peutingeriana*, München (1824); F. Gisinger, *Peutingeriana*, *RE* XIX, Stuttgart (1838), 1404–1412.

¹⁷ *Notitia dignitatum*, ed. O. Seeck, Berlin (1876).

¹⁸ E. Polaschek, *Notitia dignitatum*, *RE* XVII, Stuttgart (1938), 1077–1118.

је то било могуће. У свакој свесци је обиман историјски увод о историји и развоју одређеног града или области, као и поаци о главним изворима, мрежи путева, структури становништва, војној посади.¹⁹

На територији града Наиса откривено је око шездесетак натписа и то надгробних, заветних и грађевинских. Епиграфски споменици су од посебног значаја за пручавање историје провинцијских градова за које антички писци нису показивали велико интересовање и нису их посебно сагледавали у својим делима. Они представљају драгоцене историјске изворе за проучавање живота, државне, војне и социјалне организације античког света. Надгробни споменици су неретко садржали податке који су се могли искористити у топографији или ономастичким истраживањима. Почасни натписи су пружали податке о личностима у чију част су подигнути, често и о градовима и другим заједницама. На војничким натписима су се налазили подаци о месту одакле је потицао војник или триби којој је припадао. На споменицима из Наиса проналазимо податке и о верским приликама у граду, делатности домаћих радионица итд. Епиграфски материјал је у великој мери допринео расветљавању античке прошлости града Ниша. На значај епиграфских споменика указано је још у XIX веку када је у Нишу постављен први лапидаријум на месту некадашње Хункјар-џамије.²⁰ Лапидаријум се и данас налази у нишкој тврђави. Смештен је недалеко од Џамије (Изложбени салон 77), где је изложено четрдесетак римских камених споменика: надгробних стела, саркофага, жртвеника и скулптура.²¹

Поред литерарних и епиграфских извора, расветљавању прошлости града Ниша значајно су допринели археолошки налази – остаци античких грађевина, храмова, путева, мостова, предмети материјалне културе, као што је оружје, оруђе, накит.

¹⁹ P. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Beograd 1979; *Ibid.*, *Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2, Beograd (1995).

²⁰ Ф. Каниц, *Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. II (1985), 168.

²¹ Д. Јанковић-Михалцић, *Лапидаријум у Нишу, Гласник српског археолошког друштва* 3, Beograd (1986), 91.

Захваљујући археолошким изворима могли су се сагледати различити аспекти историје града: од урбанизације утврђивањем грађевинских и архитектонских одлика појединих објеката до разумевања процеса романизације, материјалног и духовног живота становника античког Наиса. Иако се први истраживачи у граду не могу сматрати археолозима у правом смислу те речи њихов рад је представљао почетну основу на коју ће се надовезати рад будућих археолога.

Први од истраживача је Феликс Каниц који је истраживања започео још средином XIX века, да би их крајем истог века наставили Антон фон Премерштајн и Никола Вулић. Никола Вулић је истраживања наставио сам све до почетка Другог светског рата.²² Његов допринос проучавању споменика античког Наиса је непроцењив и он је уложио велики напор да би што боље истражио археолошке старине у крајевима које је обишао, а значајан је и његов утицај на развој музејске службе у Нишу.²³ У послератном периоду сменио се велики број истраживача и резултати до којих се дошло у том периоду нису нимало занемарљиви.

Опсежна археолошка ископавања на територији античког Наиса отпочела су шездесетих година прошлога века. Откривени су делови градског утврђења, значајни објекти (палата са октогоном) и остаци некрополе. Међу откривеним грађевинама је и објекат под сводовима који је могао бити храм посвећен Јупитеру, врховном богу римског пантеона, док се за тробродну грађевину претпоставља да је била базилика.²⁴ Археолошки налази указују да је комплекс грађевина откривених на централном платоу мого бити изграђен у првим деценијама IV века, те се стога доводи у везу са обновом града у време Константинове владавине.²⁵ Веома значајним открићем сматра се палата са октогоном, северозапад-

²² И. Љубомировић, *Никола Вулић – историчар антике*, Ниш (2013).

²³ И. Љубомировић, Сарадња Николе Вулића са Народним музејем у Нишу, у: *Ниш и Византија X* (ур. Миша Ракоција) (2012), 457–466.

²⁴ А. Ненадовић, Ранији римски налази у Нишу и његовој ближој околини, *Лимес у Југославији I* (1961), 165–170.

²⁵ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града у: *Ниш и Византија III* (ур. Миша Ракоција), (2005), 152–153.

но од централног платоа изван турског тврђавског бедема, која је могла бити изграђена у време тетрархије и коришћена је током читавог IV века.²⁶ Испитан је и масиван касноантички бедем на западној страни, са спољне стране бедема турске тврђаве и константовано је да је тај терен коришћен у дугом временском периоду од III века све до турског периода.²⁷

Истовремено са археолошким ископавањима на територији Тврђаве, где је био смештен антички Наис, вршена су опсежна истраживања највеће градске некрополе на тлу Јагодин мале.²⁸ Некропола у Јагодин мали систематски се истражује осам деценија. Прва истраживања отпочео је уочи Првог светског рата археолог-аматер Јаков А. Ненадовић који је открио гробнице са богатим прилозима.²⁹ Након Првог светског рата истраживања некрополе је наставио Адам Оршић Славетић. Овај археолог-аматер открио је пет црквених грађевина, седамнаест полуоблично засведених гробница и велики број гробова. Систематско истраживање некрополе настављено је и након Другог светског рата, док се до најновијих открића дошло случајним открићем гробнице са фреско-сликарством у улици Ратка Павловића 2006. године.³⁰ Систематско-заштитна истраживања некрополе организована су 2010. године на траси новопроектваног Булеvara Војводе Мишића и у западном делу комплекса фабрике „Бенетон“ 2012. године.³¹

---

²⁶ П. Петровић, Naissus – задужбина цара Константина, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73 (1993), 68–69.

²⁷ Љ. Зотовић, Медјана-Ниш-заштитни радови на траси пута, *Археолошки преглед* 17 (1975), 73–76.

²⁸ Љ. Зотовић, Н. Петровић-Спремо, Некропола. Водич, Народни музеј у Нишу (1968); Љ. Зотовић, Н. Петровић, П. Петровић, Ниш, Јагодин мала-касноантичка некропола, *Археолошки преглед* 9 (1967), 115–116; Д. Шљивар, Јагодин Мала-заштитни радови на касноантичкој некрополи, *Археолошки преглед* 17 (1975), 111–113.

²⁹ А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања Нишу и околини, *Старинар* VIII–IX (1933–34), 305–310.

³⁰ Т. Чершков, А. Алексић, Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55, Град Ниш, *Археолошки преглед* н.с. 4 (2006), 102–104.

³¹ Т. Чершков, Г. Јеремић, Заштитна археолошка истраживања југоисточног дела ранохришћанске некрополе у Јагодин мали у Нишу на траси Булеvara Војводе

Археолошка истраживања на локалитету Медијана, предграђу са вилама удаљеном 3 римске миле од Наиса започела су још средином XIX века. Први истраживач Медијане био је Феликс Каниц, који је открио грађевину октогоналног плана чији је под украшен мозаиком.³² Ископавања у предграђу Наиса настављена су тек тридесетих година XX века и била су усмерена на објекат октогоналне основе. Том приликом били су откривени и северни делови зграде која је служила у привредне сврхе – *horreum* са питосима.³³ Шездесетих година почињу континуирана и опсежна истраживања, током којих је потврђено постојање око осамдесет различитих грађевина и то луксузних вила и привредних објеката. Откривене су терме, пространа вила са тремом и извршена је конзервација мозаика.³⁴ Током ископавања деведесетих година откривено је неколико привредних објеката који се налазе јужно, источно и западно од централне виле са перистилом.³⁵ Последња истраживања од 2000. године била су усмерена на простор између привредних објеката и виле са перистилом. Значајно је откриће западног оградног зида виле са перистилом и црквене грађевине с краја IV века.³⁶

Мишића, *Српско археолошко друштво*. XXXIV годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти, Краљево, 26–28. мај 2011. године, Београд: Српско археолошко друштво, 53–54; Јагодин мала касноантичка некропола, каталог изложбе (С. Дрча, В. Црноглавац, Т. Чершков и Г. Јермеић),

³² Ф. Каниц, *Земља и становништво до краја XIX века*, књ. 1 (1985), 174–175.

³³ Р. Братанић, Археолошка истраживања у Брзом Броду, *Старинар* XIII (1938), 199–204.

³⁴ Љ. Зотовић, Медијана-римско насеље, *Археолошки преглед* 4 (1962), 194–197; Љ. Зотовић, Н. Петровић, Медијана–Брзи Брод–Ниш, античка царска палата, *Археолошки преглед* 11 (1969), 185–186; Исти, Медијана–Ниш – заштитни радови на траси пута, *Археолошки преглед* 17 (1975), 74–77.

³⁵ П. Петровић, Медијана античко насеље са вилама, *Старинар* XLVII (2003–2004), 295–300.

³⁶ М. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године, *Старинар* LIII–LIV (2004), 288–295.

I NAISSUS – РИМСКИ МУНИЦИПИЈУМ

I-1 Преглед историјских догађаја у периоду од I до V века

Назив града Ниш је пословењени облик античког имена *Naissus*. Назив *Naissus* не може се тумачити латинским језичким средствима, што значи да су га Римљани преузели од домородачког становништва (Келта, Илира или Трачана).³⁷ У науци је најдуже преовладавала хипотеза да је име града келтског порекла и да је настало према имену реке на чијим обалама се град налазио.³⁸ Рановизантијски историчар Приск у V веку помиње реку, на којој лежи град *Naissus*, коју назива *Danoubas*.³⁹ Тешко да је могао да начини такву грешку, јер је пропутовао крајеве о којима пише. У основи речи *Danubius* је стара индоевропска реч *danu* која означава водоток, реку. Античко име Нишаве је *Navva* и по свом облику ово је придев изведен од индоевропске речи *naus* – чун, лађа. Комбинујући ове податке са називом реке, који нам даје Приск, долазимо до пуног имена реке: *Danus Navia*.⁴⁰ Реч *danu* била је у употреби у келтском и иранском језику,⁴¹ а на овом простору сигурно потиче од Келта који су били присутни у овом делу Балкана од III века п. н. е.⁴² У келтским јези-

³⁷ О имену града Ниша вид.: А. Лома, Откуде Ниш, у: *Ниш и Византија I* (ур. Миша Ракоција), Ниш (2003), 15–23; исти, Осамнаест векова у три слова: топоним Ниш као живи споменик прошлости, у: Н. Богдановић (прир.), *У светлу царских градова*, Ниш (1994), 7–26.

³⁸ За различите хипотезе о пореклу имена града види код: Петровић, *Ниш у античко доба* (1976), 19–21.

³⁹ Prisk, fr. 1b, 278–280.

⁴⁰ Лома, *Ниш и Византија I* (2003), 17.

⁴¹ Лома, *Ниш и Византија I* (2003), 17.

⁴² О овоме вид.: Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево (1969), 209.

цима овај придевски део *navia* значи „плитак дрвени суд“ па одатле „чун“, тако да би назив *danu-navia* могао да се односи на клисурасто корито Нишаве какво је било у већем делу њеног тока.⁴³

Град Наис је улазио у састав Дарданије, источно од Јужне Мораве и налазио се у њеном најсевернијем делу. Птоlemeј је забележио да су градови Наис, Скупи, Улпијана и Арибантион улазили у састав Дарданије.⁴⁴ Да се Наис налазио на северу поменуте области сведочи Плинијево излагање. Он у „Историји природе“ наводи да су Маргус (Морава), Тимакус (Тимок) и Пинкус (Пек) реке које теку из земље Дарданаца.⁴⁵ Птоlemeјево и Плинијево податке потврђује и један епиграфски споменик. Реч је о фрагменту надгробног натписа из Рима на коме се спомиње кандидат за једно од командних места резервисаних за припаднике витешког staleжа (*militiae petitor*) који је био из Наиса у Дарданији (*Naisso Dardaniae*)⁴⁶ (Слика 2).

Територија Дарданије је пала под римску власт након 29. године пре н. е. када су римске трупе запоселе читаву област која тада постаје део римске провинције Мезије.⁴⁷ О првим годинама римске власти у Наису нема података јер се у писаним изворима који говоре о овом периоду Наис не спомиње док су архолошки налази незнатни. Период све до пред крај I века н. е. потпуно је нерасветљен због недостатка података о успостављању римске власти, административној организацији провинције Мезије, као и о томе на који начин су ратови Римљана против Сармата и Дачана на Дунаву утицали на прилике у граду.⁴⁸ Претпоставке да су легије *IV Scythica* и *V Macedonica* пре премештања на Дунав 15. године н. е. могле бити стационарне у Наису нису потврђене археолошким налазима као ни епиграфским споменицима те остају

⁴³ М. Костић, *Нишка котлина*, Ниш (1967), 296.

⁴⁴ Ptol. III 9, 4.

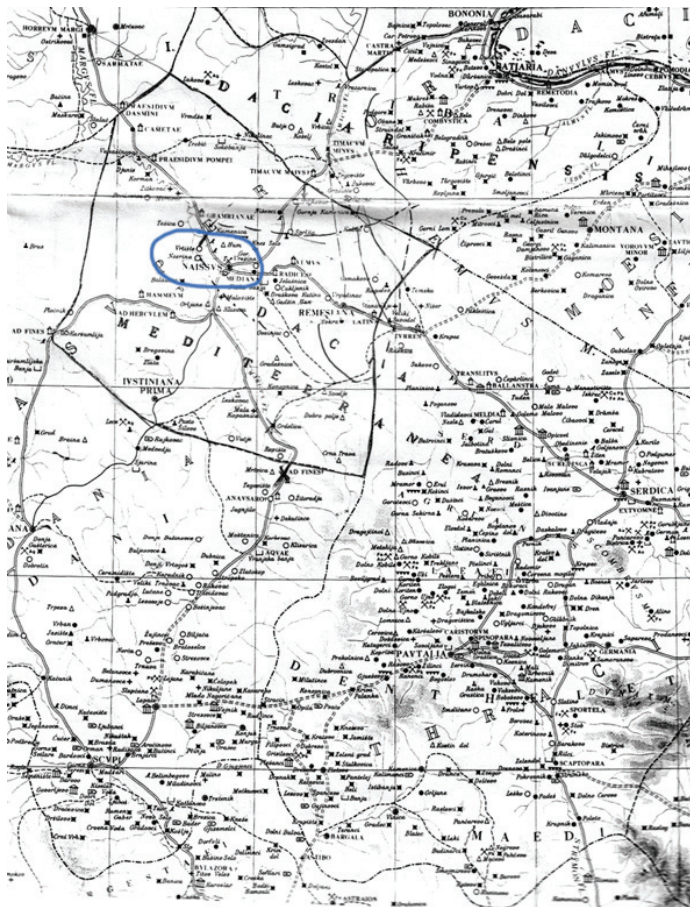
⁴⁵ Plin. III, 149.

⁴⁶ *CIL VI*, 32937. Уп.: Папазоглу, *Срењоблаканска племена у предримско доба* (1969), 156.

⁴⁷ Н. Вулић, *Ратови римски у данашњој Србији до 29. године пре Хр.*, *Глас СКА LXXXII* (1909), 78–100; Папагозлу, *Срењоблаканска племена у предримско доба* (1969), 143.

⁴⁸ Петровић, *Ниш у античко доба* (1995), 29.

на нивоу хипотезе.⁴⁹ Иако је Наис заузимао централни положај у римској провинцији Мезији и иако су кроз град пролазили важни путеви којима се војска могла кретати и из кога је најбоље могла да брани провинције јужно од града, у изворима нема потврде да је у граду у овом периоду постојао логор у коме су могле бити стационаране поменуте легије.

Сл. 2 Положај града Наиса у Средоземној Дакији

⁴⁹ Н. Вулић, Мезијске легије до године 68. н. е, *Глас СКА* LXXIV (1907) 268–293; М. Mirković, Zum Problem der Militärgeschichte Obermösiens im 1. Jahrhundert, *Živa Antika* 27 (1977), 171. и д.

Прве податке о историји Наиса, од времена када се нашао под римском управом, пружају два епиграфска споменика који садрже податке о двојници припадника римских кохорти. Извесно је да је са стационарањем легија на териотрији Мезије у провинцију дошао и одређен број помоћних одреда – ала и кохорти.⁵⁰ Иако се о првим помоћним одредима у Мезији мало зна, јер најранија војна диплома потиче из 75. године н. е.,⁵¹ на основу једног натписа из Наиса с краја I века н. е. могуће је закључити да је у граду свој логор имала *cohors I Cilicum*.⁵² На другом епиграфском споменику из Наиса, датованом у седамдесете године I века н. е. забележено је име ветерана кохорте *I Cretum*.⁵³ Ова кохорта је посведочена у Горњој Мезији 93. и 100. године током Трајанових припрема за рат против Дачана. Јединица је привремено била стационарирана на територији новоформиране провинције Дакије, да би потом била враћена у Горњу Мезију где је потврђена на дипломи из 132. године.⁵⁴ Вотивни натпис који је посветила Јупитеру Долихену потиче из малог светилишта у Брзој Паланци те је било могуће установити да је њен логор била Егета.⁵⁵

Наис се у модерној историографији помиње и пред крај I века н. е., у контексту Домицијановог дачког рата. Након пораза римских легија и погибије мезијског легата Опија Сабина, Домицијан је заједно са преторијанским префектом Корнелијем Фуском кренуо у поход против Дачана.⁵⁶ Историчар Дион Касије бележи да цар није лично учествовао у ратним операцијама, већ се задржао „у једном мезијском граду“⁵⁷. С обзиром да се на фрагменту

⁵⁰ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 33–35.

⁵¹ D. Vučković-Todorović, *Vojnička diploma iz kastruma Talitae*, *Starinar* XVIII (1967), 21–28.

⁵² Н. Вулић, А. фон Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXVIII* (1900), 25; *IMS* IV, р. 83, н°33.

⁵³ *IMS* IV, р. 84, н°34; За датовање натписа вид.: S. Dušanić, P. Petrović, *Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš*, *Živa Antika* XII (1963), 367.

⁵⁴ *RMD*, 247.

⁵⁵ Dušanić, Petrović, *Živa Antika* XII (1963), 369.

⁵⁶ Н. Вулић, К историји Домицијанових дачких ратова, *Глас СКА LXXII* (1907), 112–126.

⁵⁷ *Cass. Dio. LXVII* 6, 3.

једног вотивног натписа пронађеном у Тврђави у Нишу помиње војник прве преторијанске кохорте, могуће да је мезијски град који спомиње Касије Дион управо Наис. Душанић, међутим, доводи у сумњу претпоставку да је град у коме су се владар и његов преторијански префект зауставили био Наис и указује да се пре ради о Скупима. Скупи су били безбеднији, те су лакше могли да одговоре захтевима за раскошним животом владара. Такође, Дион Касије град назива полисом, а тај термин је ишао уз муниципујум или колонију. У Домицијаново време, осим Скупа, статус колоније није имао ниједан други град у Горњој Мезији.⁵⁸ Тешко је утврдити који је град Домицијан одабрао за своју базу током рата против Децебала, с обзиром да недостаје директних потврда у изворима.

Податке о Наису у првој половини II века н. е. налазимо код Птоlemeја који га, како смо већ напоменули, спомиње као један од четири највећа града у Дарданији.⁵⁹ У време цара Марка Аурелија, и Маркоманских ратова, град је имао и војнички значај, као један од центара за организовање одбране ширег региона. У граду ће од краја седме деценије II века н. е. бити стационирана кохорта *I Aurelia Dardanorum*, првобитно састављена од припадника локалног становништва Дарданије.⁶⁰

Наис је у доба римске управе уживао статус муниципијума. О томе сведочи следећи вотивни споменик с краја II века н. е., датован на основу облика и трочлане имовинске формуле:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | M. Aur(elius)
Posidonius dec(urio) m(unicipii) N(aissi) votum p(osuit).*⁶¹

О градској управи Наиса посредно сведоче још два натписа пронађена у граду, на којима се помињу Аурелије Виталис, који је

⁵⁸ S. Dušanić, Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube, *Živa Antika* 33.1 (1983), 13–21; исти, The frontier and Hinterland: The Role of Scupi in Domitian's Wars on the Danube in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade (1996), 41–51.

⁵⁹ Ptol. III 9, 4.

⁶⁰ S. Dušanić, Mounterd cohorts in Moesia Superior in: *Selected essays in Roman history and epigraphy*, Belgrade (2010), 567.

⁶¹ *IMS* IV, p. 72, n° 10. За датовање вид.: П. Петровић, Епиграфска саопштења, *Старинар* XIX, 1968, 227.

одликован знацима декурионског достојанства⁶² и Аурелије Лупо, који је био декурион, тј. члан градског већа.⁶³ С обзиром да епиграфски споменици указују да је Наис статус муниципијума уживао крајем II века н. е., претпоставља се да је градску аутономију стекао вероватно под Марком Аурелијем.⁶⁴ Муниципално право додељивано је само већим и романизованим градовима што указује да је Наис то свакако био већ у другој половини II века н. е.

Један од важнијих догађаја у историји Наиса је сукоб римског цара Клаудија II са Готима 269. године у околини града. Поменути владар је и сам потицао из Дарданије, претпоставља се из околине Наиса, те је добро познавао терен, што је било пресудно за исход битке.⁶⁵ Готи су крајем владавине његовог претходника Галијена угрозили Балканско полуострво. У лето 268. године они су заједно са Херулима и Пеуцинима заплочили дуж црноморске обале и ушли у Егејско море, кроз Босфор, Пропонтиду и Хелеспонт. Потом су из Грчке надирали ка северу. Клаудије II се упутио према Балкану и одлучио да подели ионако малобројнију војску: коњицом је командовао Аурелијан и она је штитила пролаз од Македоније ка западу према Дарданији и Далмацији, док је другим делом војске командовао сам цар, чекајући варваре у Поморављу. До првог сукоба дошло је код Добера у Македонији где је далматска коњица под Аурелијаном нанела велике губитке Готима, али они нису заустављени. Напредовали су ка северу и до главне битке дошло је код Наиса 269. године. Борба се водила са обе стране реке, вероватно Нишаве, а пошто је добро познавао терен цар је успео да опколи варваре и нападне их са свих страна.⁶⁶ Опкољени Готи су још неко време пружали отпор, али су на крају побеђени, део их је заробљен, други су се предали.⁶⁷ Победа је била важна

⁶² *IMS IV*, p. 75, n° 18.

⁶³ *IMS IV*, p. 80. n° 27. Петровић, *Ниш у античко доба* (1995), 64. на основу места налаза жртвеника, у унутрашњости виле на Горици, износи претпоставку да је овај важан споменик можда припадао власнику виле.

⁶⁴ *IMS IV*, p. 50–51. Уп. Петровић, *Ниш у античко доба* (1995), 33.

⁶⁵ A. Jovanović, *Serbia homeland of the Roman emperors*, Belgrade (2006), 44–56.

⁶⁶ P. Damerau, Claudius II Gothicus, *Klio XXXIII* (1934), 82.

⁶⁷ Zos. I 45; Victor de Caes., 34, 5; Eutrop. IX, 11. Уп.: P. Damerau, Claudius II

јер су варвари за дужи временски период били одбачени од римских граница. Цар је титули *Germanicus Maximus* придодео епитет *Gothicus*. Сигурно је да је његова победа снажно одјекнула у граду и утицала на његову даљу судбину. Иако је Клаудије II Готски владао свега две године славу је стекао управо овом сјајном победом над Готима. Његов углед је био толики да је и Константин своје порекло довео у везу са овим владарем.⁶⁸ Након Максимијановог погубљења (310. године) прекинута је Константинова веза са царском породицом Диоклецијановог савладара, због чега је требало обезбедити легитимитет власти довођењем у везу са неким угледним претком. Константин се одлучио за Клаудија II Готског вероватно због славе и угледа који је овај владар стекао победом над Готима.

Крајем III и почетком IV века н. е. долази до значајних промена у Римском царству за време владавине Диоклецијана који је спровео реформе у унутрашњој организацији државе. Цар је извршио нову административну поделу Царства. Читава територија Царства је подељена на дванаест дијецеза које су се даље делиле на провинције. Наис је ушао у састав провинције Средоземне Дакције која је припала најпре Мезијској, а потом Дачкој дијецези сигурно не пре Константинове владавине и развијао се у тој новој прерасподели политичке, али и економске превласти.⁶⁹ Град је био важна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. Преко територије града пролазиле су важне копнене саобраћајнице: на истоку је пут водио према Сердици, на запад је ишао пут *Naissus-Ulpiana-Lissus*, на југу је преко Ниша водио пут до Скупа, док се на северу протезао пут *Naissus-Viminacium-Sigidunum* и на североистоку *Naissus-Ratiaria*⁷⁰ (Слика 3). Јасно је да су ови путеви повезивали западни део царства са истоком због чега је и сам град морао бити јак војнички пункт. С озбиром да се налазио на раскрсници путева кроз град су пролазили и у

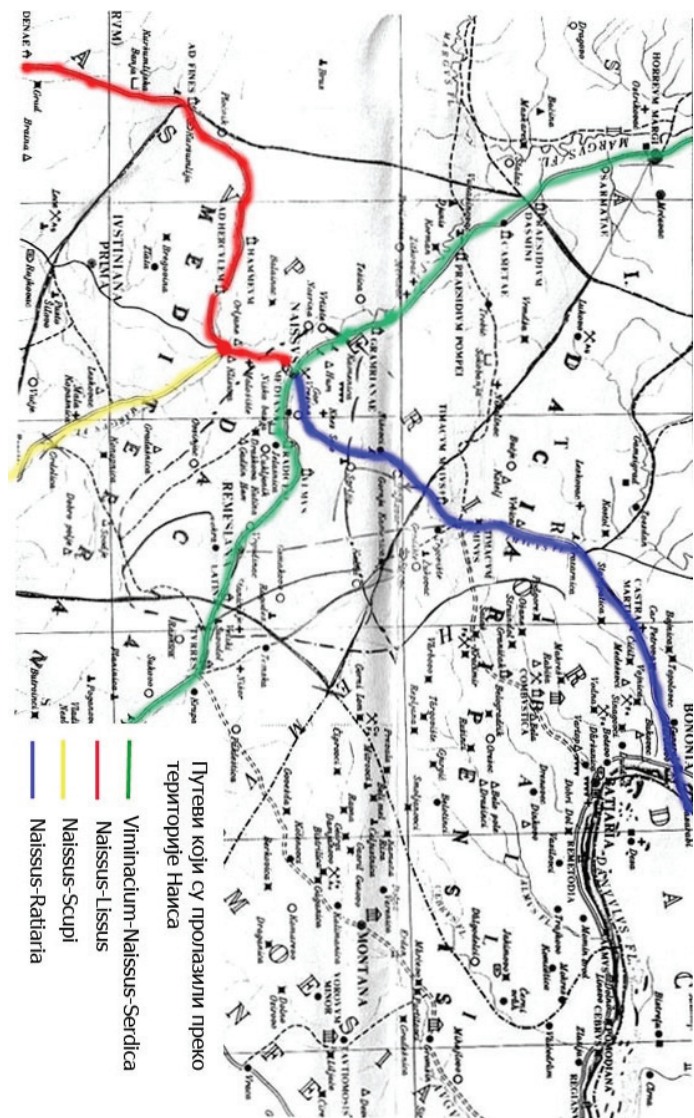
Goticus, *Klio* XXXIII(1934), 82; САН XII, 49.

⁶⁸ О овоме вид.: С. Ферјанчић, *Константин* (306–337) (2013), 49–50.

⁶⁹ А. Мocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London (1974), 273.

⁷⁰ Петровић, Ниш у атничко доба (1999), 95–123; IMS IV, 19–28.

њему извесно време боравили поједини римски цареви. О томе ће нешто више речи бити у поглављу „Посете владара граду“.

Сл. 3 Карта са уцртаним путевима који су прелазили преко територије Наиса

Извори су склони да највеће градитељске подухвате у граду припишу Константину јер је овај владар родом био из Наиса.⁷¹ Стефан Византинац наводи да је Наис родни град и *κτίσμα* Константинова,⁷² што значи оно је што је владар успео да створи и сагради. Очигледно је преувеличавање овог писца јер је Наис и раније био важан град провинције Горње Мезије, што значи да су многе грађевине већ постојале и да је Константин само наставио са изградњом и украшавањем града. Када је изградња и украшавање града у питању посебно треба бити обазрив јер је Наис једно време био под управом и контролом Константиновог савладара Лицинија. На састанку у Карнунтуму, новембра 308. године, Лициније је проглашен за августа и требало је да добије на управу Италију, али како се тамо учврстио Максенције, поверена му је Панонија. Био је задужен за одбрану дунавске границе заједно са Галеријем да би након његове смрти 311. године и победе над Максимином Дајом 313. године успоставио контролу над балканским провинцијама и Малом Азијом. Све до првог сукоба са Константином 316. године град Наис је био под управом Лицинија. Врло је могуће да је владар на путу према Малој Азији пролазио кроз град и у њему се и задржавао што, нажалост, не можемо потврдити едиктима, као у случају других царева, јер су нестали његови потписи са закона сакупљених у Теодосијевом и Јустинијановом кодексу. О Лицинијевој вези са Наисом сведочи и чињеница да су у царској радионици у граду израђени сребрни тањира са натписом LICINI AUGUSTE SEMPER VINCAS у оквиру припрема за прославу његових деценија. Лициније је очигледно користио услуге нишких радионица, а лако је могуће и да је настојао да град украси подизањем неких грађевина. Иако је за годину првог сукоба између Константина и Лицинија дуго узимана 314. година у науци је потврђено да је то била 316. година.⁷³ Анализом нумизматичких извора утврђено је да је кованица новца у Арелати у периоду 313–315. године ковала новац са Лицинијевим ликом, што значи да су двојица владара била у пријатељским одно-

⁷¹ Firmicus Maternus, *Math.* 1.10.12; *Origo* 2, 2.

⁷² Steph. Byz. s. v. *Naissos*.

⁷³ О овоме вид.: М. Мирковић, Нека питања владе Константина и Лицинија, *ЗФФ* XII–1 (1974), 132–152; М. Васић, Налаз римских сребрних тањира из Ниша, *Зборник Народног музеја* VIII (1975), 221–228.

сима. Лицинијев лик са новца нестаје 316. године, па се према томе датује и избијање првог сукоба.⁷⁴ Након прве Константинове победе у бици код Цибала (данашњи Винковци), почетком 317. године дошло је до још једног сукоба између двојице савладара код реке Арде (*campus Ardiensis*) у равници између Филипополиса и Хадријанополиса. Миром који је склопљен 1. марта 317. године Лициније је Константину препустио све балканске провинције осим оних које су чиниле Трачку дијецезу, Константину су припале Панонска и Мезијска дијецеза, у чији састав су улазиле провинције на територији некадашњег Норика, Паноније, Горње Мезије, Далмације и Ахаје.⁷⁵ Град Наис се нашао под Константиновом управом и он ће у периоду који следи пролазити и извесно време се задржавати у граду. То му је пружало прилике да интензивира градитељску делатност.⁷⁶

Током IV века Наис је доживео успон, да би у V веку страховито страдао током хунских опсада. Прва је забележена 441. године, када су Хуни упали у Илирик, разарајући многе градове, међу којима је био и Наис.⁷⁷ Приск бележи: „Скити (Хуни) опседали су Наис. Овај илирски град лежи на реци Дануба... Пошто се браниоци града нису усуђивали да изађу у отворену борбу, премостише (Хуни) реку на јужној страни, која и протиче крај града... Привукоше и справе градском беду, и то најпре греду на точковима да би осигурали њихово довлачење. Војници који су стајали на њима гађали су стрелама посаду која се бранила са круништа бедема... Кад су на тај начин против града подигли много справа, довукоше и такозване овнове...“⁷⁸ После опсаде Наиса, Хуни су кренули даље на југоисток и уништили су Сердику. Ова хунска инвазија означила је и прво велико страдање провинција на територији некадашње Горње Мезије које ће се наредних година наставити. Године 447. Хуни су се опет појавили јужно од Дунава, када су провинције Дарданија и Скитија поново страдале,

⁷⁴ Мирковић, *ЗФФ* XII–1 (1974), 149.

⁷⁵ М. Mirković, Co-Regency: Constantine and Licinius and the Political Division of the Balkans, *ZRVI* 49 (2012), 9.; Ферјанчић, *Константин* (2013), 102–103.

⁷⁶ О проласку Константина и његових наследника кроз Наис и њиховој делатности у граду биће више речи у поглављу насловљеном „Посете владара граду“.

⁷⁷ Mommsen, *Chron. Min.* II 80.

⁷⁸ ВИИЈ I (1995), 11, 13.

а Атила је у овом налету продро све до Термопила. Многи градови су били потпуно срушени и опустели, тако Приск пролазећи кроз Наис, бележи „да су у рушевинама храмова били неки људи који су се ту задржавали због болести“⁷⁹. Поменути болесници могли су се лечити у оближњој Нишкој бањи тако да ће пре бити да су се налазили у зградама око извора бање. Приск је кроз Наис прошао 448. године као посланик цара Теодосија II и упућен је на царски двор.⁸⁰ Археолошки трагови који потврђују присуство Хуна на ширем подручју Наиса нису бројни. Пронађени су спона у облику слова „S“ са крајевима у облику змијских глава, с краја IV и почетка V века.⁸¹ За период хунских напада везује се и налаз из једног гроба са трга ЈНА у Нишу. У њему су откривене наушнице са полиедричним крајевима које су биле саставни део варварског инвентара.⁸²

Град су у V веку нападали Готи, да би у VI веку дошао под удар Авара и Словена. Циркулација новца у граду престаје између 612. и 614. године током владавине цара Ираклија када наступа ново раздобље у историји града које је означило крај античког периода.⁸³

I-2 Топографија и путна мрежа на ужој и широј територији града

Интересовање за античку прошлост Ниша отпочело је у XIX веку. Међу путописцима који су походили град био је и Феликс Каниц (1829–1862) који је први обишао археолошке локалитете у граду и о њима оставио драгоцену обавештења.⁸⁴ Приликом прве

---

⁷⁹ Prisk 8, 291.

⁸⁰ IMS IV, 41.

⁸¹ А. Јовановић, Археолошки трагови сеобе народа у Нишу и околини, *Нишки зборник* 17 (1989), 91, 97.

⁸² М. Милинковић, Археологија моде као археологија идентитета-неколико примера, *Ниш и Византија II* (2004), 194.

⁸³ Burg, *LRE* (1923), 314–316; Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд (1991), 61–75. Острогорски, *Историја Византије* (1998), 110–111.

⁸⁴ О Феликсу Каницу вид.: *Слике са Балкана* (приредио Ђорђе С. Костић), Београд (2011).

посете граду 1859. године Каниц је забележио да, осим неколико римских споменика испред Хункјар-цамије, на другим местима није било античких остатака.⁸⁵ С обзиром да су старине у Нишу и раније описиване једино објашњење, за нестанак остатака античког града јесте да су у периоду од два века узидани у Тврђаву и друге грађевине од чврстог материјала које су изградили Турци. И док је Феликс Каниц само описао оно што се на локалитетима могло видети уз цртеже које је прилагао, прва археолошка ископавања на територији града предузео је Никола Вулић (1872–1945). Он је заједно са Антоном фон Премерштајном 1899. године истраживао Тврђаву, када им је у војничком кругу старог града командант Никола Петровић дозволио да отпочну са ископавањима. У нишкој Тврђави су пронашли надгробне споменике и одлучили да се известан број споменика и скулптура пренесе у Народни музеј у Београду. Међутим, већ наредне године поменути експонати су нестали; Вулић је претпоставио да су били употребљени за рестаурирање главне градске капије.⁸⁶ Он је, срећом, натписе преписао и објавио у Споменику Српске краљевске академије те су нам остали сачувани. Том приликом је направио преписе нових натписа до којих је дошао, али је обишао и локалитете у околини града. Интензивнија археолошка истраживања спроведена су тек након Другог светског рата и захваљујући чињеници да се антички град простирао на територији данашње Тврђаве, на простору на којем није било никакве изградње, дошло се до нових сазнања.

Археолошка ископавања, која су обављена на ужој територији града, потврдила су присуство предримске популације на левој и десној обали Нишаве.⁸⁷ Приликом ископавања у Јагодин-мали пронађене су три мале фибуле трачког типа од бронзане жице кружног пресека са посувраћеном ногом у виду навоја као и уломци керамичких посуда са терена око фабрике «Ратко Павловић». На основу ових налаза тешко је утврдити локацију

⁸⁵ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien. Dr Donau-Grenzwahl, das Strassennetz die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*, Wien (1892), 75.

⁸⁶ Вулић, *Споменик XXXIX* (1903), 74–75.

⁸⁷ М. Гарашанин, Р. Ајдић, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Ниш (1971), 55. и даље.

домородачког села, али према томе како су распоређени путни правци и некрополе сматра се да је најстарије насеље настало на територији испод данашње турске тврђаве.⁸⁸

Археолошким истраживањима утврђено је да се антички Наис налазио на десној обали Нишаве, на територији коју једним делом покрива нишка тврђава.⁸⁹ Антички град се развијао на пространом и равном терену, који је пружао добре услове за насељавање, али и подизање утврђења (Слика 4). У историографији је утврђено да је градском насељу које се развило на десној обали Нишаве претходило мање домородачко село (*vicus*), што је битно утицало на образовање војног утврђења у његовој близини. Наиме, на основу археолошких истраживања обављених у неким античким градовима на Балкану, међу којима је, на пример, Виминацијум, утврђено је да су римски војни логори обично подизани у близини домородачких села, јер су се логори снабдевали храном и водом управо из тих села која су им била у непосредној околини.⁹⁰ Домородачки живаљ (Дарданци и Трачани) релативно је добро документован у изворима из римског доба и то нарочито у ономастици. Домаћа имена срећу се на извесном броју надгробних и заветних споменика. Имена *Bitus*,⁹¹ *Coccaius*,⁹² *Dizo*,⁹³ *Tzitzis*⁹⁴ су трачког порекла⁹⁵, а Трачани су чинили већинско становништво у источном делу Дарданије, од Скупа до Наиса и Ре-

⁸⁸ А. Јовановић, Археолошки трагови сеобе народа у Нишу и околини, Нишки зборник 17, Ниш (1989), 88.

⁸⁹ О положају града вид.: П. Петровић, Нови миљоказ Филипа I Арабљанина – прилог топографији античког Наиса, *Старинар* VIII (1967), 56–60; Д. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу, *Старинар* V–VI (1956), 365–372; Г. Милошевић, Италијански план Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, *Ниш и Византија* III (2005), 149–162.

⁹⁰ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 49.

⁹¹ IMS III/2, p. 65, n° 5, IMS III/2, p. 81, n° 28; IMS III/2, p. 92–93, n° 44; IMS IV, 96.

⁹² IMS IV, p. 77, n° 21.

⁹³ CIL VI 32937.

⁹⁴ IMS IV, p. 83, n° 37.

⁹⁵ IMS IV, p. 34.

мезијане. Илирска имена *Andia*,⁹⁶ *Annus*,⁹⁷ *Plannius*⁹⁸ најчешћа су у западном делу Дарданије, док их ван граница ове области не срећемо.⁹⁹

Сл. 4 Топографска карта античког Ниша
(Петровић, 1999, стр. 193)

Површина коју је Наис захватао износила је двадесетак хектара, и према подацима којима располажемо тешко је утврдити могући број становника.¹⁰⁰ Ако претпоставимо да је на једном хектару било 10–15 становника у граду их није живело више од

⁹⁶ IMS IV, p. 88, n° 42 (a)

⁹⁷ IMS IV, p. 88, n° 42 (a), 42 (б)

⁹⁸ IMS IV, p. 88, n° 42 (a)

⁹⁹ IMS IV, p. 34.

¹⁰⁰ П. Петровић, *Naissus задужбина цара Константина у: Римски царски градови и палате у Србији*, Београд (1993), 63.

2000–3000.¹⁰¹ По угледу на остале римске градове, у средишњем делу налазио се централни трг – форум, са различитим административним грађевинама. У првом реду то су биле: *curia* – зграда у којој су биле градска већница, затим базилика – за судске процесе, и бројне друге зграде, а свакако да је најважније место заузимао храм посвећен врховном богу Јупитеру. На форуму су биле изложене статуе царева и других градских достојанственика.¹⁰² И Константинова статуа пронађена на десној обали Нишаве 1900. године могла је бити изложена на градском тргу. О овом портрету више ће бити речи у контексту царевих боравака у граду. Још један налаз из града, који је могао бити постављен на форуму, доводи се у везу са Константином Великим. Ради се о порфирној глави неког цара¹⁰³ (Слика 5). Поменути налаз откривен је случајно у Нишкој тврђави 1954. године, а данас се чува у Археолошком музеју у Нишу. О овом касноантичком портрету из Наиса писали су Д. Срејовић, З. Кис и М. Томовић¹⁰⁴ и сви су порфирну главу довели у везу са венецијанском групом тетрарха која се датује у 306. годину (Слика 5). З. Кис је утврдио да је нишка порфирна глава портрет Константина Великог.¹⁰⁵ Ову констатацију прихватили су и Д. Срејовић¹⁰⁶ и А. Цермановић-Кузмановић,¹⁰⁷ а са њом се сагласио и М. Томовић.¹⁰⁸

---

¹⁰¹ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, *Ниш и Византија* III (2005), 160.

¹⁰² Петровић, Naissus задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 66.

¹⁰³ М. Vasić, On the Porphyry Head from Niš once more, *Starinar* L (2001), 245–251.

¹⁰⁴ Д. Срејовић, Два касноантичка портрета из Србије, *Жива антика IX* (1959), 253–264; М. Томовић, *Римска скулптура у Горњој Мезију*, Београд (1994), докторска дисертација.

¹⁰⁵ Zs. Kiss, *Etudes sur le portrait impérial romain en Egypte*, Warszawa (1984), 100.

¹⁰⁶ Д. Срејовић, *Жива антика IX* (1959), 262. У овом раду Срејовић наводи да је нишка глава само део двојне херме с портретима Диоклецијана и Галерија.

¹⁰⁷ D. Srejić, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska skulptura u Srbiji*, Београд (1987), 47, бр. 13.

¹⁰⁸ М. Томовић, *Римска скулптура у Горњој Мезију*, Београд (1994), докторска дисертација, 57.

Сличност између венецијанске групе и нишког портрета је у стилским одликама као и у техничким детаљима, и један и други портрет рађени су у високом рељефу. Због великих оштећења нишког портрета тешко је утврдити да ли се заиста радило о порфирној глави Константина Великог, али је анализом фрагмената установљено да се ради о двојној херми, због чега би се овај портрет могао довести у везу са временом дијархије Константина и Лицинија (313–324).¹⁰⁹ У том случају, ако бисмо прихватили хипотезу да је порфирна глава Константинова, поставља се питање поводом чега и када је израђена и подигнута у Нишу. То је морало бити у време добрих односа између Лицинија и Константина (313–316. године) јер у противном Лициније не би славио Константина у свом делу Царства, у граду који је био под његовом управом све до 317. године. Познато је да су приликом прославе Константинових *decennalia* 25. јула 315. године у Тријеру тим поводом биле израђене крстасте фибуле за записом VOTIS X D N CONSTANTINI AVG/VOTIS X D N LICINI AVG, а такође је и чувени тријумфални славолук у Риму садржао портрете Константина и Лицинија. Дакле, то је значило да је, ако је Константин изједначавао Лицинија са собом у свом делу Царства, то исто могао да учини и Лициније тако што је подигао споменик који би славио Константинове деценалије и њихову дијархију.¹¹⁰ Ако је херма постављена да би славила Константинове деценалије, онда је морала бити подигнута пре 25. јула 315. године када је Константин славио свој *dies imperii*.¹¹¹

Остаје још питање где је порфирна глава израђена? Познато је да су у Наису постојале радионице у којима су израђивани разни предмети за царске потребе, међу њима и сребрни тањира поводом прославе Лицинијевих *decennalia*, а будући да је наслага порфира било и у околини Ниша, херма је могла бити израђена у овом граду. Сличност нишке херме и венецијанске групе тетрарха може се објаснити тиме да су радници који су вадили порфир и уметници који су га обрађивали долазили из оних области где је обрада порфира била дугогодишња традиција, дакле, из оријен-

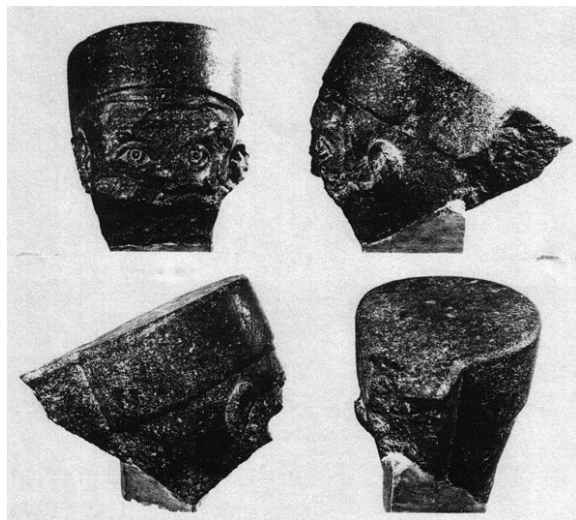
---

¹⁰⁹ Vasić, *Starinar* L (2001), 247.

¹¹⁰ *Ibid.*, 248.

¹¹¹ Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge (1981), 66.

талних радионица. Будући да су мајстори у локалним радионицама предмете намењене царевима правили и на основу постојећих модела, врло је могуће да је у случају израде двојне херме као модел послужила раније израђена венецијанска група.¹¹²

Сл. 5 Венецијанска група тетрарха и нишка порфирна глава
(Срејовић, 1959, стр. 254–255)

¹¹² Д. Срејовић, *Жива антика IX* (1959), 263. Аутор се у н. 45 захваљује С. Радојчићу на информацији да је порфира било на Хумској Чуки код Ниша.

Извесно је да су форуми и терме били места где су се грађани на различите начине забављали. Један од видова забаве потврђен је и гробним налазом жетона за игру из Ниша. Наиме, у једном од гробова на Градском пољу, који према типолошкој подели Љ. Зотовић припада варијанти 3, типа III, пронађен је између осталог и један комплет за играње (Слика 6а–б).¹¹³ Сачињавали су га жетони и коцке за игру који су били познати и популарни у Грчкој, одакле су се раширили и на Апенинско полуострво.¹¹⁴ У Римском царству игре са жетонима и коцкама биле су нарочито раширене међу војницима, преко којих су их упознала и варварска племена.¹¹⁵ Економским и војним контактима са римским трговцима и војницима поменути предмети доспели су и на територију Наиса. Жетонима и коцкама које су пронађене у некрополи на Градском пољу у Римском царству могле су се играти две игре: *ludus latruncolorum* и *duodecim scripta* за које је била потребна и табла која није пронађена, па се претпоставља да је била израђена од дрвета које је иструлело.¹¹⁶ На основу неколико сачуваних табли можемо реконструисати њихов изглед. Плоче за играње (*tabula lusoria*) биле су издељене вертикалним и хоризонталним линијама као шаховске табле и та страна је била намењена за игру *ludus latruncolorum*, док су на другој страни биле обележене три хоризонталне линије и на овој страни играла се друга игра *duodecim scripta*. У обема играма могла су учествовати два играча и у првој игри циљ је био да се жетонима опколе противникови како би се избацили из игре.¹¹⁷ У другој игри учесници су наизменично бацали по две коцке и жетонима су се линеарно кретали по једној вертикалној линији на табли, а победник је био онај који би први стигао на почетни положај противничке стране. Са налазом комплета за игру на Градском пољу, ако је постојала и табла, могла се играти

¹¹³ Љ. Зотовић, *Лимес у Југославији* 1 (1961), 172.

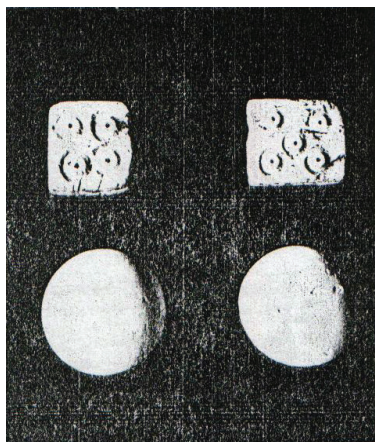
¹¹⁴ А. Јовановић, Комплет за игру из гроба са градског поља у Нишу (IV век), *Нишки зборник* 3 (1977), 131–142.

¹¹⁵ Tacit, *Germ.* 24. наводи да је код Германа ова игра била толико популарна да су они на коцку све улагали на крају и своја и тела и слободу.

¹¹⁶ А. Јовановић, *Нишки зборник* 3 (1977), 139.

¹¹⁷ *Исто*, 140. н. 108. победник је онај који елиминише све противникове жетоне и називао се императором (*Imperatorom*).

игра *duodecim scripta*. Овакви налази најчешће се срећу у гробовима чији покојници су били различитог пола и узраста. Постојање оваквог гробног инвентара можда се може објаснити тиме да је на живот покојника утицала виша сила која баца коцку и од чијег исхода зависи и животни пут покојника. Такође се животни пут људи прорицао помоћу коцки кроз које је приказана божја воља.¹¹⁸

Сл. 6а Два калотаста жетона и две коштане коцке за играње (Јовановић, 1977, стр. 133)

Сл. 6б Четири кружна плитко калотаста коштана жетона (Јовановић, 1977, стр. 133)

¹¹⁸ Исто, 142.

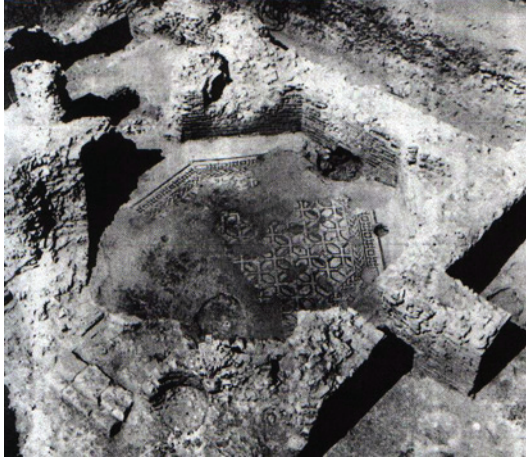
На територији Тврђаве откривен је и објекат под сводовима и то је могао бити храм посвећен врховном богу Јупитеру, док је на јужној страни града паралелно са попличаном улицом (правац исток-запад) откривена тробродна грађевина за коју се претпоставља да је била базилика.¹¹⁹ Недалеко од Бали-бегове џамије ископана је још једна улица и њен правац био је север-југ. Источно од ње пронађена је грађевина која је претрпела преградње и одређене измене плана. Изградња улице датира из друге половине V или са самог почетка VI века и при том је поштован правац већ постојеће градске улице.¹²⁰ На јужној страни град се простирао све до корита реке Нишаве, а остаци каменог моста потврђују да је корито реке било на истом месту на коме је и данас. Према П. Петровићу северна траса градског бедема поклапа се са турским тврђавским зидом. Зато овај аутор грађевину са октогоналном просторијом (вестибул) смешта изван градског бедема (Слика 7).¹²¹ Г. Милошевић износи претпоставку да је ова грађевина са мозаичким подовима, чији зидови су били осликани фрескама, а бочне просторије имале и официјелни и приватни карактер, могла бити намењена боравку истакнутих личности. Сличне грађевине биле су делови палата владара из времена тетрархије, када су владари боравили у Наису и када су се истакнуте личности задржавале на двору. Власник ове зграде није познат, али се претпоставља да је предворје служило као дворана за пријем, док су уздужне просторије вероватно биле коришћене за боравак службеника као и за приватне одаје. Због значаја који је грађевина имала по свој прилици је била унутар градских бедема (*intra muros*) у северозападном делу града, а северна граница до које се град простирао би требало да иде преко Градског поља и одређивао ју је распоред гробова дуж пута *via romana*.¹²²

¹¹⁹ Петровић, *Naissus* задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 66.

¹²⁰ Г. Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 152; вид.: Р. Љубинковић, Тврђава Ниш – средњевековно насеље *Arheološki pregled* 4 (1962), 253–261; исти, Тврђава Ниш – средњевековна тврђава, *Arheološki pregled* 5 (1963), 140–142.

¹²¹ Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији, Сирмијум-Ромулиана-Наисус*, изд. Д. Срејовић, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд (1993), 69.

¹²² Г. Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 155–157.

Сл. 7 Остаци грађевине са октогоналном просторијом
(Петровић, 1993, стр. 67)

На источној страни града откривен је масиван зид од ломљеног камена у малтеру, који се налазио у језгру турског бедема од кога се разликовао по чврстини везивног материјала, као и по употребљеном материјалу.¹²³ Овај зид, који би могао бити део античког градског утврђења, откривен је 1963. године непосредно уз Јагодинмалску капију. Године 1975. испитан је масиван касно-антички бедем на западној страни на терену тврђавске Гласије.¹²⁴ Дужина бедема износи 58 m, висина је 4,10 m, а дебљина 1,75 m. Доњи делови бедема зидани су од лепо тесаних камених блокова, док су горњи израђени од опеке. Са спољне стране, паралелно са бедемом подигнута су два масивна пиластра на растојању од 1,93 m. На основу њиховог положаја установљен је положај градске капије. Културни слој са обе стране бедема је поремећен, јер су обрушени делови бедема коришћени за изградњу турске Гласије и стога на читавој њеној површини проналазимо помешани римски, средњовековни и турски материјал.¹²⁵ Источно од овог беде-

¹²³ Петровић, *Римски царски градови*, 66-68 на основу истраживања Р. Љубинковића.

¹²⁴ Љ. Зотовић, Niš – lokacija autobuske stanice, *Arheološki pregled* 17 (1975), 73–76.

¹²⁵ Љ. Зотовић, *Arheološki pregled* 17 (1975), 74. наводи да је Гласија настала у

ма откривен је касноантички објекат из IV века укопан у културни слој III века. Објекат се налази испод средњовековне некрополе чији гробови су у знатној мери оштетили архитектонске остатке. Приликом зидања школе уништен је северни део ове грађевине.¹²⁶ Објекат је дужине 21 m и протеже се правцем север–југ, док је ширина 15 m у правцу исток–запад. Темелј зграде изграђен је од ломљеног камена везаног кречним малтером. Грађевина је имала шест просторија, од којих су истражене четири, по две груписане на западној и источној страни. Просторије нису биле међусобно повезане и у сваку се улазило са трема, док је кроз просторије 3 и 4 пролазио канал изграђен знатно после објекта. У просторији 4 налазила се пећ за печење креча. На подовима просторија пронађени су различити предмети: керамика и новац из III века, жишци и фибуле из IV века.¹²⁷ Љ. Зотовић је претпоставила да је овај објекат имао стамбени карактер¹²⁸ док Г. Милошевић претпоставља да је ова грађевина могла бити тржница или нека друга зграда јавне намене.¹²⁹

Поред ове грађевине која је била *extra muros*, у току IV века изграђено је још објеката изван градских бедема. Године 1952. откривене су античке терме код Београдске капије у близини западног бедема, уз трасу античког пута према северу.¹³⁰ Приликом обављених истраживања у току 1995–1996. године испитан је већи део објекта. Зидови терми грађени су од римских и византијских опека у малтеру, улаз је био на истоку док се на југу налазило веће двориште. Примерци новца и покретни материјал указују да су терме могле бити изграђене у другој половини IV века.¹³¹

време аустријске обнове утврђења.

¹²⁶ Исто, 73–74.

¹²⁷ Зотовић, *Археолошки преглед* 17 (1975), 73.

¹²⁸ Зотовић, *Археолошки преглед* 17 (1975), 74.

¹²⁹ Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 159.

¹³⁰ Р. Љубинковић, *Arheološki pregled* 4 (1962), 253–261; Исти, *Arheološki pregled* 5, (1963), 140–142;

¹³¹ Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 159. н. 34 указује да истраживања П.

Приликом копања земљишта за пијацу западно и југозападно од градских терми откопани су значајни налази. Откривен је део канализације зидане опеком међу којом су пронађена три комада са жигом кохорте *I Aurelia Dardanorum*, нађен је и жртвеник посвећен Дијани и један већи питос испуњен римским сребрним новцем тежине око 100 kg који су из времена владавине царева Валеријана (253–260. године) и Проба (276–282. године).¹³²

Изван бедема налазиле су се и радионица и пећ за топљење метала. Ови објекти откривени су приликом ископавања 1972. године на територији северно од Арсенала. Недалеко од пећи, испод пода просторије у којој се налазила, пронађене су две оставе. Прва је чувана у дрвеном сандуку (сачувана је брава) који је временом иструлео и у њој су биле три бронзане посуде, 10 крстастих фибула, 5 калуца од шамота за ливење металних посуда, делови статуета, бакарне жице и др. Ови налази упућују да се ради о радионици и инвентару мајстора.¹³³ У другој остави чуван је новац кован у периоду између 383. и 392. године. Сачуван је и најмлађи примерак из времена Аркадија (395–408. године). Претпоставља се да су предмети у оставама сакривени пред најездом Гота 377. године.¹³⁴

Најстарија градска некропола у периоду од I до III века најжалост није потврђена на терену, иако велики број надгробних споменика с натписима из тог периода сведочи да је постојала.¹³⁵ Град је био са северне и источне стране оивичен некрополама. Археолошким ископавањима утврђено је да се највећа налазила на локалитету Јагодин-мала на десној обали Нишаве, источно од града на путу према Рацијарији (данашњи Арчар у Бугарској).¹³⁶

Петровића обављена на овом подручју нису публикована.

¹³² Ненадовић, *Limes u Jugoslaviji I* (1961), 166.

¹³³ О раду нишких радионица у IV веку види: I. Popović, The activity of the Naissus workshop in the fourth century and the finds of the valuable objects from the eastern provinces of the empire, *Ниш и Византија IV* (ур. Миша Ракоција) Ниш (2006), 113–126.

¹³⁴ Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 160.

¹³⁵ P. Petrović, *IMS IV*, 47. и даље.

¹³⁶ Резултати археолошких истраживања са ове касноантичке некрополе

На њој је до сада испитано 230 горобова и 30 гробница које датирају из IV–VI века.¹³⁷ Некропола на Градском пољу налазила се северно и северозападно од Тврђаве и западно од некрополе у Јагодин-мали.¹³⁸ На левој обали реке пронађени су појединачни гробови и то код Дома синдиката, хотела Амбасадор, у улици Станка Пауновића и у Игманској улици.¹³⁹ На месту где се данас налази железничка станица „Ђеле кула“ некада је била мања некропола, где су вероватно сахрањивани становници Медијане. Приликом обављених ископавања откривено је 10 гробова у којима је константовано много људских костију и опека од разрушених гробова.¹⁴⁰

У северозападном делу већ поменуте некрополе на Градском пољу, 1964. године случајно је откривена зидана, полуобличасто засведена гробница, која припада типу V у којој је пронађен оловни саркофаг, док је од гробних прилога интересантан налаз једне стаклене бочице (Слика 8).¹⁴¹ Овај предмет је занимљив јер су на територији Србије пронађене само две овакве посуде, друга је са некрополе у Коловрату код Пријепоља.¹⁴² У гробници на Градском пољу по свој прилици била је сахрањена жена са дететом, вероватно су припадали вишем друштвеном сталежу, на шта указују оловни саркофаг и пронађени делови богато украше-

---

објављени су у радовима: Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали* (водич без пагинације), Ниш 1968; Љ. Зотовић, Н. Петровић, П. Петровић, Ниш, Јагодин Мала-касноантичка некропола, *Arheološki pregled* 9 (1967), 115–116; Љ. Зотовић, Јагодин Мала, *Енциклопедија Ниша*, Ниш (1995), 119.

¹³⁷ Г. Милошевић, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу, *Ниш и Византија II* (ур. Миша Ракоција), Ниш 2004, 121.

¹³⁸ Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник I* (1974), 33–45.

¹³⁹ Р. Ајдић, *Нишки зборник I* (1974), 33.

¹⁴⁰ D. Jovanović, Medijana železnička stanica Ćele kula – kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled* 22 (1981), 97–99.

¹⁴¹ М. Ружић, Прилог проучавању звоноликних боца од стакла, *Гласник САД 12* (1996), 191–196.

¹⁴² О овоме детаљније вид.: А. Цермановић Кузмановић, Einige Typen der Glasgefäße aus der römischen Nekropole in Kolovrat bei Prijepolje, *Зборник радова Народног музеја XIV/1*, Београд 1992, 389.

них сандала.¹⁴³ Звонколика тоалетна боца са Градског поља је од светлозеленог провидног стакла и овакве стаклене посуде биле су у употреби у другој половини III и почетком IV века.¹⁴⁴ Међу гробним налазима, у којима је било оваквих стаклених боца, проналажен је и новац владара из друге половине III и прве половине IV века, што такође сведочи о времену коришћења. Центар производње ових посуда био је у римској провинцији Далмацији, одакле потиче преко 30 боца које су истих димензија и квалитета израде.¹⁴⁵ На основу поменуте стаклене боце, гробница на Градском пољу датује с краја III или почетка IV века. Пронађена боца указује и на постојање трговачких веза између Далмације и Горње Мезије и врло је могуће да је израђена у некој од радионица у Далмацији (нпр. у Салони). У овом периоду (III–IV век) Наис доживљава економски и културни процват тако да сем прилива робе у град вероватно долази и становништво из Далмације.

Сл. 8 Звонколика боца из Наиса
(Ружић, 1996, стр. 192)

¹⁴³ Р. Ајдић, *Нишки зборник I* (1974), 36.

¹⁴⁴ А. Cermanović Kuzmanović, *Oblici i hronologija rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipija S...*, *Živa antika XXI/1* (1971), 294.

¹⁴⁵ М. Ружић, *Гласник САД* 12 (1996), 194.

Преко територије Наиса пролазили су путеви који су га повезивали са околним насељима и вилама. О њима сазнајемо на основу епиграфског и археолошког материјала, миљоказа и остатака путева, али и на основу правца пружања некропола које су у античком периоду често ницале поред приградских путева. Пут који је водио на исток ишао је преко реке каменим мостом, чији су остаци били видљиви недалеко од данашње Фабрике „Бенетон“.¹⁴⁶ Пут је даље водио преко „Габровачког поља“ испресецаног потоцима преко којих су пронађени остаци три камена моста из римског периода.¹⁴⁷ Овај пут је водио до Медијане, предграђа са вилама удаљеног три миље од града.¹⁴⁸ Излазећи из града у правцу севера један пут је водио преко „Градског поља“, где је изнад главног пута који пресеца поље, на десној обали Нишаве пронађен миљоказ из времена Филипа I Арабљанина подигнут 244. године.¹⁴⁹ Важно је напоменути да је споменик пронађен *in situ*, на месту где је првобитно и био постављен. Место налаза је било могуће утврдити на основу датог описа у којем се каже да је „миљоказ пронађен на месту где се завршава турско гробље“¹⁵⁰ које је учртано на топографској карти из 1737. године.¹⁵¹ На растојању 7–8 римских миља од првог пронађен је још један миљоказ из времена истог цара, у атару села Вртиште на месту удаљеном десетак метара од савременог пута Ниш–Београд.¹⁵² Поменути миљокази упућују на трасу пута *Naissus–Viminacium*, а с обзиром да су оба споменика подигнута током краткотрајне Филипове владавине, могли су бити постављени приликом царевог проласка

¹⁴⁶ А. Ненадовић, Ранији римски налази у Нишу и његовој ближој околини, *Лимес у Југославији* I (1961), 169.

¹⁴⁷ А. Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* XVIII–XIX (1933–1934), 310.

¹⁴⁸ *Amm. Marc.* XXVI 5, 1.

¹⁴⁹ П. Петровић, Нови миљоказ Филипа I Арабљанина, *Старинар* XVIII (1967), 55–60.

¹⁵⁰ Domaszewski ad CIL III 8269 према П. Петровић, *Старинар* XVIII (1967), 57.

¹⁵¹ Б. Андрејевић, Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века, *Нишки зборник* I (1971), 62–72.

¹⁵² IMS IV 125.

кроз ове крајеве. Након закључења мира са Персијанцима фебруара–марта 244. године, Филип Арабљанин је кренуо ка Риму, како би од Сената добио признање за успехе постигнуте на истоку. Посетио је свој родни град који је уздигао на ранг колоније и назвао га *Philippopolis*, присуствовао је играма организованим у његову част у македонском граду Берији, да би потом прошао преко територије Горње Мезије и кроз Наис на путу ка Италији и Риму.¹⁵³

На јужној страни града, преко Нишаве, пут се рачвао у два правца: на запад улицом Станка Пауновића у правцу данашње железничке станице, смером ка путу *Ulpiana–Scupi* и *Ulpiana–Lissus*; и на исток трасом данашње Вождове улице према Медијани, у правцу пута *Serdica–Byzantium*. Оба правца потврђена су бројним налазима гробова и гробница и мањим бројем прилога у њима.¹⁵⁴ Неколико појединачних гробова је откривено на левој обали Нишаве током градње хотела „Амбасадор“, у улицама Милојка Лешјанина и у Игуманској улици.¹⁵⁵ Од прилога у овим гробницама пронађени су: керамичке посуде, наруквице од стаклене пасте, накит од бронзе и римски бронзани новац. На овом правцу пута према истоку откривена је и мања некропола из IV века код железничке станице Тэле-кула у којој су по свој прилици сахрањивани становници Медијане.¹⁵⁶ Грбови дуж пута у правцу запада нису систематски истраживани, али је утврђено да су покојници сахрањивани у унутрашњости старијих грађевина, те се стога претпоставља да грбови потичу из каснијег периода, из времена након хунске опсаде када је град разорен. Дуж пута који је ишао правцем *Timacum-Ratiaria* формирана је већ поменута највећа касноантичка некропола на месту данашњег дела града познатог под именом Јагодин-мала.¹⁵⁷

Будући да се Наис налазио у централном делу Горње Мезије, а у доба позне антике, Средоземне Дакије, преко његове

¹⁵³ E. Stein, *Iulius (Philippus)*, *RE X* (1918), 759.

¹⁵⁴ Петрови, *Ниш у античко доба* (1995), 74.

¹⁵⁵ Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник I* (1974), 33–45.

¹⁵⁶ Д. Јацановић, Медијана железничка станица Тэле кула – касноантичка некропола, *Археолошки преглед* 23 (1980), 97–98.

¹⁵⁷ Љ. Зотовић, П. Петровић, Ниш, Јагодин мала – касноантичка некропола, *Археолошки преглед* 19 (1967), 115–116.

територије су пролазили и важни путеви који су повезивали западни део царства са источним. Пут *Viminacium-Naissus-Serdica-Byzantium/Constantinopolis* представљао је најкраћу везу између западног дела Римског царства и провинција на истоку. Пут је почињао у Подунављу тачније у Сингидунуму, и долином Велике Мораве водио је на југ до Наисуса. Затим је скретао на исток и долином Нишаве водио у правцу Сердике и даље до Византа, тј. Константинопоља. Пут се дуго користио у трговачке, али и у војне сврхе. Дуж пута су никла бројна насеља о којима сазнајемо из итинера. У њима се помињу две врсте станица – *mansiones*, у којима се могло преноћити и снабдети храном и *mutationes*, мања одмаралишта и свратишта где су путници могли променити коње и запреге – као и градови (*civitates*).¹⁵⁸ Станице типа *mansiones* се разликују и издвајају се оне градског типа (унутар града), оне везане за тврђаве (на прилазном путу) и оне уз викусе.¹⁵⁹ Живот у успутним станицама је био врло интензиван као и циркулација људи, животиња и робе. На конаку се остајало углавном једну ноћ и свака *mansio* је имала удобне собе за смештај путника, као и зграде у којима се могла одморити стока и сместити запрега. *Mansiones* су биле обележене јер су оне истовремено биле и места у којима се прикупљала анона.¹⁶⁰

Будући да су током путовања обављани веома важни послови, пре свега трговинска размена производа, и будући да се друмовима кретала и војска, водило се рачуна да се путовање учини што безбеднијим. Потврду за то налазимо у натпису из Балача, у околини Софије, који се односи на саобраћајницу Виминацијум–Визант. Натпис је из 61. године и говори о делатности Тита Јулија Јуста, намесника провинције Тракије, коме је Нерон наредио да подигне таберне и преторије дуж овог пута.¹⁶¹ Таберне (*tabernae*)

¹⁵⁸ М. Vasić, G. Milošević, *Mansio idimum rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Beograd (2000), 80–81; P. Lisičar, *Taubla Peutingeriana i rimski itinerari*, u: *Putevi i komunikacije u antici*, Beograd (1980), 9–19.

¹⁵⁹ Опширније о овоме вид.: М. Vasić, G. Milošević, *Mansio idimum rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Beograd (2000), 129–139.

¹⁶⁰ М. Vasić, G. Milošević, *Mansio idimum rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe* (2000), 133.

¹⁶¹ М. Макаров, Римската станица *Viamata* на путу Филипопол–Ескус, *Археологија*

су биле гостионице или крчме у којима су се могли окрепити обични путници, док су преторије (*praetoriae*) биле коначишта за војна и државна лица на њиховим службеним путовањима.¹⁶²

Прво насеље на деоници пута Виминацијум–Константинопољ, која је почињала код ушћа Велике Мораве у Дунав, био је *Municipium*, док је прво веће насеље после Наиса на источној деоници пута према Сердики *Remesiana* (Слика 9).¹⁶³ *Praesidium Dasmini* је прва станица на територији Наиса кроз коју је пут пролазио из правца севера.¹⁶⁴ Овај топоним под нешто измењеним називом, помиње и Прокопије у спису „О грађевинама“.¹⁶⁵ Станица се налазила јужно од града *Horreum Margi*, у близини данашњег села Брачин.¹⁶⁶ Ту је откривен миљоказ Трајана Деција, на којем се помиње његов син који носи титулу цезара (*Caesar*), те натпис датујемо 250. годином, када је Децијев син понео ову титулу.¹⁶⁷ У Брачину је откривено и неколико касноантичких гробова. Осим њих и поменутог миљоказа немамо других налаза који би пружили више података о овој станици. Следећа станица на путу ка Наису је *mutatio Cametae*, 23 римске миље јужно од града *Horreum Margi*, у околини села Ражањ. Археолошка истраживања на овом месту су потврдила постојање мање некрополе из IV века.¹⁶⁸ Откривена је и мермерна икона са представом Митре и грчким натписом, која се данас чува у нишком музеју.¹⁶⁹ Икона

27/2, 1985, 36; Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 98.

¹⁶² M. Vasić, G. Milošević, *Mansio idimum rimska poštanska i putna stanica kod Medvede*, Beograd (2000), 137.

¹⁶³ О успутним станицама и насељима вид.: В. Петровић, *Путеви и насеља у Дарданији градови и насеља*, САНУ Посебна издања 99 (2007).

¹⁶⁴ Procop., *De aedif.* IV 4; Вулић, *Споменик LXXXVII* (1934), 52, n. 47.

¹⁶⁵ Procop., *De aedif.* IV 4.

¹⁶⁶ Petrović, *IMS* IV, 23.

¹⁶⁷ Вулић, *Споменик 77* (1941–48), 204, n. 407; Mirković, Dušanić, *IMS* I (1976), 160–161, n. 175.

¹⁶⁸ А. Јуришић, *Саопштења Републичког Завода за заштиту споменика* 1 (1956), 133.

¹⁶⁹ Petrović, *IMS* IV, 113–114, n° 93.

је добро сачувана и јасно се види да је хоризонталном преградом подељена на два поља: у горњем делу је приказана сцена како Митра убија бика (тауроктонија), са стране су стојеће фигуре дадофора с фригијским капама, док је изнад њих представа Митриног рађања. У доњем делу споменика је борба Митре и Сола, гозба и одлазак Соловом кочијом што су уобичајене сцене којима се приказује мит о Митри.¹⁷⁰

Следећа станица, 32 миље јужно од града *Horreum Margi*, и 25 миља северно од Наиса, је *Praesidium Pompei*, код данашњег Рутевца.¹⁷¹ У овом селу, на локалитету Зиндан, пронађено је неколико надгробних споменика.¹⁷² На могуће присуство римских војника на овој територији указују налази фибула, мањих бронзаних копчи као и појасних окова у облику пропелера. У Рутевцу су пронађени и предмети који су се користили у свакодневном животу становника насеља *Praesidium Pompei*: оловно огледало, украсне стилус игле, прстење, бронзано звоно, бронзана удица, стаклени поклопац, и др.¹⁷³ Према селу Ћићини откривени су остаци римских зидина, аквадукта и купатила, као и неколико касноантичких гробова и налаз римског новца.¹⁷⁴ Остаци материјалне културе сведоче о релативно високом стандарду живота, као и о томе да је *Praesidium Pompei* био важан саобраћајни и привредни центар.

Последња станица на путу ка Наису била је *mutatio Rapiana* или *Gramrianae* око 13 миља северно од града.¹⁷⁵ Њена тачна локација није утврђена. Откривени су остаци римске грађевине и ситни налази недалеко од села Тешица на левој обали Мораве, али будући да пут није напуштао десну обалу реке искључено је

---

¹⁷⁰ А. Бугарски, *Иконографија и специфичност рељефа Митриног кulta обрађена с двије стране*, Археолошки музеј, Задар 1997.

¹⁷¹ Petrović, *IMS* IV, 25.

¹⁷² Petrović, *IMS* IV, 114–115, n° 95–99.

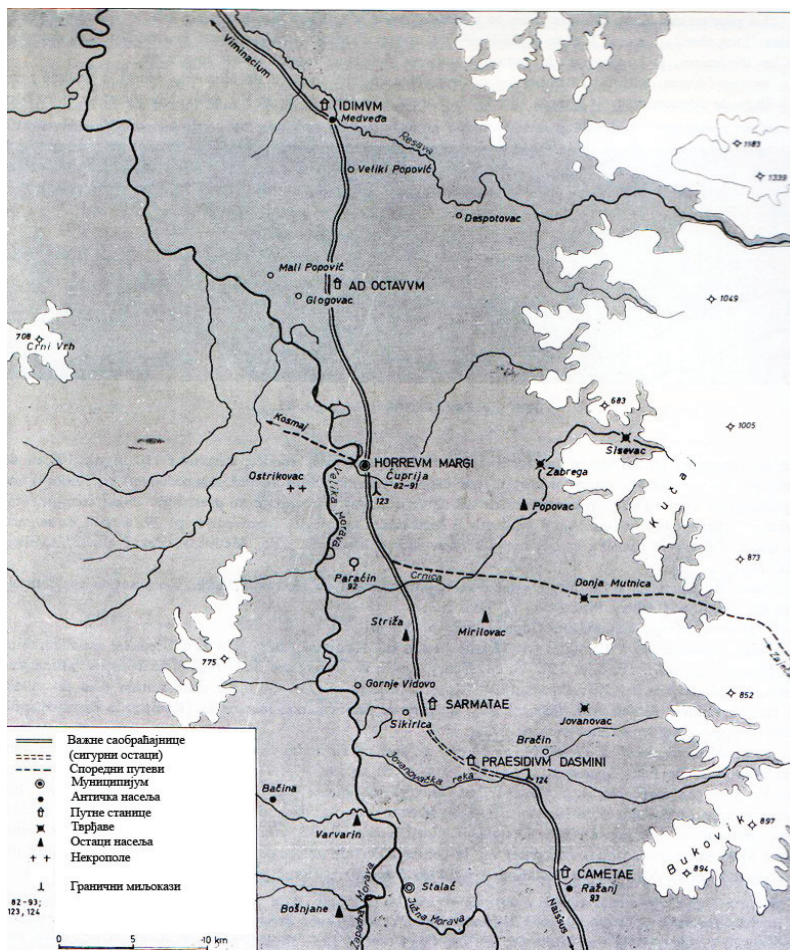
¹⁷³ Д. Рашковић, Римско насеље *Praesidium Pompei* – Римљани у Алексиначкој котлини у: *Ниси и Византија V* (2007) (ур. М. Ракоција), 219–223.

¹⁷⁴ Д. Рашковић, Остава римских денара са локалитета Црнокалачка бара, *Нумизматичар* 18/19 (1996), 53–68.

¹⁷⁵ Petrović, *IMS* IV, 25.

да се насеље налазило на том месту.¹⁷⁶ Пут је даље водио преко села Вртиште, где је пронађен већ поменути миљоказ Филипа I Арабљанина, а у Наис се улазило преко Граског поља.¹⁷⁷

Сл. 9 Путне станице на путу
Виминацијум–Наисус–Сердика–Визант
(Petrović, IMS IV, 1979, p. 24)

¹⁷⁶ A. Loma, Neue Substratnamen aus Acia Mediterranea, *Linguistique balkanique* XXXVI/3, Sofia (1993), 221–222.

¹⁷⁷ Петровић, *Старинар* XVIII (1967), 55–60.

Други важан пут који је повезивао Поморавље и Подунавље са јужним деловима провинције Далмације био је пут *Naissus–Lissus*. Пут је био утолико значајнији јер се од њега одвајала саобраћајница којом се успостављала веза са провинцијом Македонијом и важном луком у Тесалоники. ПUTEВИ према Скупима и Лисусу (данашњи Љеш) имали су неколико заједничких станица почевши од Наиса: *Ad Herculem*, *Hammeum*, *Ad Fines*, *Vindenaе* и *Vicianum*.¹⁷⁸ Код станице *Vicianum* (Вучитрн) једна деоница пута одвајала се ка Лисусу, док је друга водила ка Скупима.¹⁷⁹ Потврда да се пут кретао овим правцем и да се рачвао код места *Vicianum* налази се и у епиграфском материјалу. Код места Качаника пронађен је миљоказ цара Емилијана из 235. године. На основу њега је могуће закључити да је пут од Виминацијума према Скупима ишао преко Качаника, а једина деоница коју је могао да користи јесте она преко Вицијанума.¹⁸⁰ Станица *Ad Fines* на путу ка Вицијануму, удаљена 40 миља (60 km) од Наиса, означавала је последњу тачку која је у административном погледу била обухваћена градском територијом. Топоним *Ad Fines* је представљао источну границу ибарског рударског региона и означавао је прелаз са муниципалне територије Наиса на царски посед. У Равној је пронађен царски натпис из 242. године, посвећен Гордијану III, на коме се помиње име Луција Катија Целера, који носи титулу *legatus Augusti pro praetore*.¹⁸¹ Иста личност се по свој прилици спомиње на још два споменика са југа Горње Мезије. На жртвенику посвећеном Нимфама, пронађеном у Куршумлијској Бањи стоји да је био понтифик.¹⁸² Други споменик је миљоказ из цркве Св. Николе у Куршумлији, постављен 242. године. Луције Катије Целер је у тимочкој области могао бити задужен да врши над-

¹⁷⁸ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart (1916), 555.

¹⁷⁹ О утврђивању места на коме се пут одвајао видети: Н. Вулић, Територија римског Скопља, *ГСД I* (1925), 1–5; М. Мирковић, Римски пут *Naissus–Scupi* и станице *Ad Fines*, *Жива антика X* (1960), 252; Е. Чершков, Римски пут *Naissus–Scupi* и станица *Viciano*, *ГМКМ VI* (1961), 123–130.

¹⁸⁰ Н. Вулић, *Споменик СКА LXXI* (1931), бр. 180.

¹⁸¹ *IMS III/2*, р. 76, н° 22.

¹⁸² *IMS IV*, р. 119, н° 105.

зор над рударским пословима, док се његово име на миљоказу са територије станице *Ad Fines* доводи у везу са поправком путева током Гордијанових похода против персијског цара Шапура.¹⁸³ У Куршумлијској Бањи је 2005. године откривен преломљен миљоказ са натписом у два реда: *Imp(eratori) Caesari*.¹⁸⁴ Преостали део натписног поља је празан, што указује да текст није довршен, али је поменути миљоказ важан јер потврђује трасу римског пута *Naissus–Lissus* и то на деоници *Ad Fines–Vindanae*. Управо због рударског карактера области кроз које је пут пролазио његов економски значај је био велики. Путем Наис–Лисус, који је саграђен у другој половини I века н. е., кретале су се легије према Дунаву, транспортовала се роба и сировине, храна за војску.¹⁸⁵ Значај пута је био велики и због тога се морало водити рачуна о његовом одржавању и обнови.

Долином Тимока протезао се један од најважнијих путева *Naissus–Ratiaria* који је повезивао Наис и централнобалканске области са Подунављем. Пут је из Наиса водио на исток, десном обалом Нишаве (преко подручја Јагодин-мале и Врежине), па је код данашњег села Малче скретао на север и пратио трасу модерног пута и железничке пруге до Сврљига. Даље према североистоку пут је ишао долином Сврљишког Тимока и пролазио преко Плужине, где је пронађен миљоказ Требонијана Гала који се датује у период 251–253. године.¹⁸⁶ Долину реке пут је напуштао код места Палилула, јер је река улазила у тешко проходне кањоне, а друм је избијао јужно од Књажевца преко планинског превоја Тресисаба, где се могао спајати са деоницом која је водила са запада из места *Praesidium Pompei* и путем који је ишао са југа из

¹⁸³ P. Petrović, L. Catius Celer, in: *Mélanges d' Histoire et d' Epigraphic offerts à Fanula Papazoglou*, Beograd (1997), 125–126.

¹⁸⁴ Опширније о натпису вид.: V. Petrović, Une Nouvelle borne milliaire découverte sur la voie Romaine Naissus-Lissus, *Starinar* LVI (2006), 367–376.

¹⁸⁵ М. Јоцић, Римски пут Naissus-Lissus у Горњој Мезији, *Нишки зборник* 11 (1982), 71–78.

¹⁸⁶ Вулић, *Споменик* ХCVIII (98), бр. 417; IMS IV, 131-132. n.127; П. Петровић, Станице Timacum на путу Naissus-Ratiaria и античко насеље код села Равна, *Старинар* XXVI (1976), 45; П. Петровић, Антички Сврљиг у: *Културна историја Сврљига II* (ур. Сретен Петровић) (1992), 130–131.

правца насеља *Turres* и *Remesiana*.¹⁸⁷ И овај пут је пролазио преко територије богате рудама (Равна), те је стога његов економски, али и војни значај био велики због чега су уз саобраћајницу подигнута насеља и војни логор.¹⁸⁸ На путу Наис-Радијарија забележене су следеће станице са раздаљинама у римским миљама: *Naissus XVII Timacum Maius XX Timaco Minus XXVII Combustica XXVII Ratiaria*. У науци се дуго расправљало о убицацији станице *Timacum Maius* коју су поједини истраживачи смештали код села Ргоште, недалеко од Књажевца, док је било и оних који су ову станицу лоцирали код села Нишевац код Сврљига.¹⁸⁹ Најновијим археолошким истраживањима организованим на локалитету код Нишевца откривени су остаци античког насеља за које се претпоставља да је могло бити *Timacum Maius*.¹⁹⁰ Растојање између Наиса и ове станице је око 24–26 km, док је раздаљина између Сврљиг-града, испод кога је пролазила траса римског пута, и Подвиса била 10 km. Од Подвиса до Равне (*Timacum Minus*) остајало је још 15 km, којима додајемо и 5 km раздаљине између Нишевца и Сврљиг-града, чиме се добија око 55 km, колико је према Појтингеровој табли и била раздаљина између Наиса и Равне.¹⁹¹ Уколико би и даље смештали *Timacum Maius* код Књажевца то би значило да су на растојању од 10 km биле смештене две станице, док кроз тешко проходан и неприступачан планински предео око Сврљига није било ниједне станице. Тешко је замислити да су путници могли бити препуштени спором и тешко проходном пределу кроз који је требало проћи у дужини од 45 km без иједног

¹⁸⁷ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 118.

¹⁸⁸ П. Петровић, Станице *Timacum* на путу *Naissus-Ratiaria* и античко насеље код села Равна, *Старинар* XXVI (1976), 43–56.

¹⁸⁹ Станицу *Timacum Maius* код Књажевца убицирали су следећи истраживачи: М. Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији* (1968), 90; А. Јовановић, Античке комуникације на горњем Тимоку, *Гласник САД* 14 (1997), 47; Први који је *Timacum Maius* сместио код села Нишевци био је Ф. Каниц у: *Römische Studien in Serbien*, Wien (1892), 101; К. Mannert, *Tabula Peutingeriana*, Munich, 1824.

¹⁹⁰ В. Петровић, В. Филиповић и С. Миљивојевић, *Сврљишка област у праисторији и антици и средњем веку* (2012), 97–109.

¹⁹¹ Исто, 91.

одмаралишта. Овај пут је, поред оног дуж долине Маргуса, био најкраћа веза Наиса са Рацијаријом и осталим градовима на Дунаву. Подручје кроз које је пролазио било је богато рудама, те је пут осим за кретање војске служио и за транспорт метала и сваку другу транзитну трговину између истока и запада царства.

Станица *Timacum Minus* лоцирана је код села Равна, северно од Књажевца, где је откривено значајно налазиште поред кога је водио пут за Рацијарију.¹⁹² Ово налазиште је привлачило пажњу истраживача још почетком XX века.¹⁹³ На локалитету на левој обали Белог Тимока, североисточно од данашњег села Равна, пронађени су бројни споменици, који су потом довели до открића тврђаве, храма, обалских постројења. Подручје утврђења и насеља *Timacum Minus* било је богато рудама, због чега је у кастелу била стационирана II коњичка кохорта Дарданаца (*cohors II Aurelia Dardanorum equitata*), која је имала задатак да обезбеђује рудник и штити конвоје са рудом.¹⁹⁴ Од Равне пут је даље ишао преко села Дебелица, где су откривени камени остаци античке саобраћајнице.¹⁹⁵ Потом је скретао ка истоку и долином Коритске реке прелазио преко данашњег Салаша у Бугарској и водио за Кладруп (*Combustica*) и даље до Рацијарије (*Ratiaria*).¹⁹⁶

I-3 Војна организација у Наису

Епиграфски материјал објављен у корпусу натписа *Inscriptions de la Mésie Supérieure* пружа податке о становништву Наиса и околних области.¹⁹⁷ У првом реду значајне податке налазимо о војној организацији у Наису, доласку и боравку војних

¹⁹² Петровић, *Старинар* XXVI (1976), 46.

¹⁹³ О историјату истраживања Равне видети: IMS III/2, 24–26.

¹⁹⁴ IMS III/2, 44.

¹⁹⁵ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији* (1951), 205.

¹⁹⁶ Петровић, *Старинар* XXVI (1976), 46.

¹⁹⁷ Р. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* vol. IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd (1979); *Ibid.*, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III–2: Timacum Minus-Romuliana, Beograd (1995).

јединица, као и о пореклу војника. Они се јављају на надгробним стелама, жртвеницима и вотивним плочама. На основу натписа види се да их подижу углавном добростојећи војници, припадници муниципалне аристократије и имућни ветерани и њихове породице.

У Наису је од друге половине II века била стационарирана кохорта *I Aurelia Dardanorum*, која је бројала 1000 људи. О томе сведочи натпис пронађен у нишкој тврђави:

G. Iul(ius) Severus| mil(es) coh(ortis) I Aur(eliae) |
Dardanorum vix(it) an(n)is XLVII Iul(ius)
Var|anus filio pi|entissimo---.*¹⁹⁸

у преводу: Г. Јулије Север, војник I Аурелијеве кохорте живео је 47 година, Јулије Варан сину најпобожнијем...

Епиграфски извори сведоче о насељавању ветерана у Наису и његовој околини. Реч је о ислуженим војницима легије *VII Claudia*,¹⁹⁹ кохорте *I Cretum*,²⁰⁰ те непознатих јединица.²⁰¹ Сви ветерански натписи везани за Наис пронађени су у самом граду, а не на његовој територији, где су се најчешће насељавали ислужени војници и где би се због тога могло и очекивати да буду нађени. Ислужени војници су после истека војне службе углавном добијали земљишне поседе на којима су организовали своја домаћинства и то су биле сеоске (*villae rusticae*) које су биле изван града, али у његовој близини.²⁰² На основу епиграфског материјала из балканских провинција извесно је да су у већини случајева легијски ветерани одлучивали да се настане у близини места службе. Када је реч о Мезији, највећи број ветерана остајао је у насељима која су оснивана поред легијских логора, али су ислужени војници насељавали и велике градске центре, док се мали број њих настанио

¹⁹⁸ *IMS* IV, p. 83, n° 32 = *CIL*, III, 8251.

¹⁹⁹ *IMS* IV 12, 21, 84.

²⁰⁰ *IMS* IV 34.

²⁰¹ *IMS* IV 26, 36, 37.

²⁰² Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 62.

у мањим утврђењима и градовима.²⁰³ Имајући то у виду, можемо претпоставити да се један део ислужених војника у Наису населио јер је град већ крајем I и почетком II века почео да се развија у урбани центар који је пружао могућности за организовање цивилног живота. С друге стране, не треба одбацити ни могућност да су се неки ветерани легије *VII Claudia* вратили у завичај, након службе у Виминацијуму. Наиме, регрутација за легију *VII Claudia* углавном је обављана на подручју Горње Мезије.²⁰⁴ Међутим, морамо имати у виду да су се ветерани могли задржати у близини места службе због чега су горе наведени натписи могли да се односе и на војнике који су остали где су и служили.

Малобројни ветерански натписи с краја II и из III века пружају неке податке о животу ислужених војника, њиховом пореклу и породицама. На једном жртвенику, који се на основу трочлане именске формуле датује као жртвеник из II века, помињу се поред ветерана, који се звао *Iulius Servandus* и *Flavius Numisius* и *Flavius Numisianus*. Жртвеник је посвећен Јупитеру, Јунони и Либеру и Хилари тј. Либери. На једном броју војничких вотивних споменика у Гроњој Мезији Јупитер се јавља у култној заједници са другим божанствима. Због страха од многих опасности којима су били изложени, није било ништа необично да војници посвете споменике већем броју богова верујући да ће на тај начин обезбедити бољу и сигурнију заштиту.²⁰⁵

Један вотивни натпис, нађен у нишкој тврђави, који се на основу трочлане именске формуле и правилно издужених слова датује с краја II века посвећен је Јупитеру Најбољем и Највећем.²⁰⁶ Споменик је подигао Гај Флавије Феликс, ветеран легије *VII Claudia*, која је била стационирана у Виминацијуму. На надгробном натпису ветерана Гаја Јулија Виндекса помињу се и осло-

---

²⁰³ С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I–III века н. е.* (2002), 129.

²⁰⁴ С. Ферјанчић, Регрутација горњомезијских легија *IV Flavia* и *VII Claudia*, *Зборник Народног музеја у Чачку XXXVIII* (2008), 63–82.

²⁰⁵ Ферјанчић, *Античка култура, европско и српско наслеђе* (2010), 467.

²⁰⁶ *IMS IV*, р. 73, н° 12 = П. Петровић, Епиграфска саопштења, *Старинар XIX* (1969), 227.

бођеници: *Hermocoras*, тј. *Hermagoras*, *Nicias*, *Florus*, *Mestrius* и *Tzitzis*. То указује на претпоставку да су ветерани били имућни, јер је Виндекс морао имати већи број робова, када се на његовом надгробном споменику помињу чак петорица ослобођеника. На натпису се среће и име Виндексове жене, која се звала *Aelia Serena*, као и име њеног рођака – *Aelius Fecundus*. О вези последњег дедиканта, који се звао *Cosmus*, са Виндексом или његовом женом Сереном није могуће ништа закључити.²⁰⁷

У нишкој тврђави је 1929. године пронађен надгробни споменик на којем се помиње ветеран *Aurelius Valentinus* на основу чијег гентилног имена је споменик и датован, те се сматра да потиче из друге половине II или из III века.²⁰⁸ С. Ферјанчић на основу слова предлаже да се III век узме као време настанка споменика.²⁰⁹ Већи део текста је оштећен, те стога не можемо ништа више рећи о поменутом ветерану.

На једном вотивном натпису из 223. године помињу се имена ислужених војника легије *VII Claudia: Cornelius Mide* и *P. Aelius Cocaius*.²¹⁰ Они су подигли споменик у част Јупитера Највећег Најбољег Патерна Епилофија (*Juppiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius*), који је трачко или дарданско божанство, те су и они могли бити тог порекла. Управо је епитет *Paternus* који значи „очински“ означавао божанство предака, коме је споменик посвећен ван завичаја.²¹¹

Легионари се у Наису срећу релативно касно, тек у првим деценијама III века. На натписима се помињу конзуларски стратори (*stratores consulares*) *M. Ulpius Martinus* и *M. Aurelius Gaius* из легије *VII Claudia*, те *T. Aurelius Atta* и *M. Aurelius Valens* из легије *IV Flavia*.²¹² За Аурелија Ату на основу његовог когноме-

²⁰⁷ *IMS IV*, р. 85, н°37 = *CIL*, III, 1682.

²⁰⁸ *IMS IV*, р. 85, н° 36.

²⁰⁹ С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, Београд (2002), 291.

²¹⁰ *IMS IV*, р. 77, н° 21.

²¹¹ С. Ферјанчић, *Религија римске војске у Горњој Мезији: епиграфска сведочанства у: Античка култура, европско и српско наслеђе* (2010), 466.

²¹² *IMS IV*, р. 71, н° 8 (220. године) = *CIL*, III, 12672; *IMS IV*, р. 72-73, н° 9, 11 (221–222. године); *IMS IV*, р. 74, н° 14 (225. године); *IMS IV*, р. 70, н°7 = *CIL*, III,

на можемо претпоставити да је дарданског порекла,²¹³ док остала тројица имају уобичајена латинска *cognomina* и могли су бити регрутовани у било којој области Горње Мезије или чак и у некој од суседних провинција. Пошто је већина споменика поменутих конзуларских стратора подигнута у периоду између 220. и 235. године, могло би се претпоставити да су њихови дедиканти, који су носили гентилно име *Aurelius*, римска грађанска права добили Каракалиним едиктом 212. године (*Constitutio Antoniniana*). С друге стране, њихове породице су цивитет могле стећи и за владе Марка Аурелија.

Поменути *stratores consularis* посветили су пет жртвеника Јупитеру Капитолинском, врховном божанству римског пантеона чија је улога била да штити државу и војску.²¹⁴ Војници су на читавој територији царства постављали завете врховном богу за здравље владара.²¹⁵ О надлежностима конзуларских стратора, чија су имена посведочена на поменутих вотивним споменицима, не зна се много. У историографији је преовладао мишљење да су били задужени да организују коњичку ергелу, јер је околина Наиса била погодна за узгајање коња. *Stratores* су, по свој прилици, били запослени и у радионицама за производњу или поправку војне опреме чије постојање је документовано изворима.²¹⁶ У Наису је била изражена потреба за радионицом и због близине рудника метала којих је било у залеђу у време када је војска била стационарирана у граду. Град се налазио и на раскрсници важних путева и самим тим многима био успутна станица тако да су *stratores* могли да обављају и послове у вези са саобраћајем (контрола обезбеђења, организација каравана и сл.).²¹⁷ Извесно је да је на Нишави постојао и центар за обуку регрута за службу у морнари-

---

8249 (без датума); *IMS IV*, р. 68, н°3 (222–235. године) = СП, III, 8244.

²¹³ О пореклу имена видети: Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба* (2007), 173.

²¹⁴ *IMS IV*, р. 7, 8, 9, 11, 14.

²¹⁵ Ферјанчић, Религија римске војске у Горњој Мезији: епиграфска сведочанства у: *Античка култура, европско и српско наслеђе* (2010), 477.

²¹⁶ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 51.

²¹⁷ Petrović, *IMS IV*, р. 32.

ци, о чему сведочи надгробни споменик Луција Касија Кандида, војника VII Клаудијеве легије пронађен у нишкој тврђави. Луције Касије је обучаван да служи као морнар (*discens epibeta*).²¹⁸ Његов епитаф указује да је на Нишави био развијен речни саобраћај бродовима које су легије користиле за снабдевање и контролу приобалног подручја.²¹⁹

У Наису су посведочени и *Flavius* или *Claudius Proculinus*, војник прве преторијанске кохорте, који је вероватно био у пратњи неког цара II или III века²²⁰ и *T. Claudius Valerianus*, трибунов корникуларије, вероватно помоћног одреда чије се име не наводи.²²¹ Војник кохорте *I Aurelia Dardanorum*, кога смо поменули на почетку поглавља о војној организацији, *C. Iulius Severus* припадао је редовима домаћег становништва. На фрагменту његовог надгробног натписа наводи се име његовог оца *Varanus*, које је илирског, тј. дарданског порекла.²²²

Сигурно је да је војни значај града током III и IV века био већи у односу на претходни период, о чему сведочи и постојање радионица за производњу оружја у самом граду. У овом периоду све су чешћи упади варвара са севера тако да је и потреба да се град брани била већа него раније.²²³ Међутим, за другу половину III и IV век недостају нам конкретни подаци о изградњи војних објеката, осим у једном случају. У току радова на палати «Горча» (1965. године) откривен је на левој обали Нишаве кастел квадратне основе са округлим кулама у угловима, који је обезбеђивао мост преко реке.²²⁴ Утврђење на левој обали Нишаве било је пандан логору на десној обали. Када се рушио стари мост на Нишави

---

²¹⁸ *IMS IV*, p. 82–83, n°31 = *CIL*, III, 14567.

²¹⁹ Petrović, *IMS IV*, p. 32.

²²⁰ *IMS IV*, p. 74, n° 15.

²²¹ *IMS IV*, p. 85, n° 35 = *CIL*, III, 1681.

²²² *IMS IV*, p. 83, n° 32 = *CIL*, III, 8251. За порекло имена види: Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба* (2007), 182.

²²³ А. Н. М. Jones, *LRE* (1964), 52–60.

²²⁴ Д. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу, *Старинар V–VI* (1956), 369.

испред самог улаза у нишку тврђаву, да би се на том месту подигао нови гвоздени мост, пронађени су многи налази међу којима и стари новац, прстен и тас са натписом: «*In tempore imperatoris Consta(tini) ea fortes constructa est. Lucinius*» коју је К. Поп-Мандић превео »У времену императора Константина ова тврђава је подигнута. Лициније». ²²⁵ С обзиром да је име урезано у скраћеном облику *Constan( )*, није сигурно да ли је реч о Константину Великом или неком од његових синова. Стога закључујемо да су радови око тврђаве могли да се обављају и у периоду након Константинове владавине.

Конкретни подаци о изградњи војних објеката у току III и IV века недостају, а потврде о војничком значају Наиса нема ни у спису *Notitia Dignitatum*, основном попису војних јединица у касној антици. Дакле, поставља се питање зашто војнички значај града није потврђен у спису *Notitia Dignitatum*? На војни значај који је град имао у овом периоду указује и Амијан Марцелин који наводи да је Наис неколико пута опседан, али је доброштићен својим бедемима и лављом храброшћу посаде и никада није поклекао нити је освојен. ²²⁶ Постојање царске радионице за израду оружја у граду не може се замислити без добро организоване и јаке одбране. ²²⁷ Град се налазио и на раскрсници важних путева који су повезивали западни део царства са истоком, тако да је морао бити снажан војнички пункт поседнут јаким и бројним снагама, као што је био у претходном периоду, када његов значај и није био тако велики као у касноантичкој епохи. Градови који су по свом урбаном развоју могу поредити са Наисом су Скупи и Улпијана. ²²⁸ У спису *Notitia Dignitatum* забележено је присуство *pseudocomitatenses Scupenses* у префектури Илирик, чија

---

²²⁵ К. Поп-Мандић: Нишке старине, *Преглед епархије нишке* 7, (1926), 411–413 = *IMS IV*, р. 140, н° 144. Овај налаз, који није сачуван, поменут је само код овог аутора и због тога га треба прихватити с резервом.

²²⁶ *Amm. Marc.*, XXI, 22, 1.

²²⁷ *Not. Dign.*, Or. XI, 37.

²²⁸ А. Јовановић, Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине, *Ниш и Византија I* (2003), 23–37.

се снага и капацитет могу поредити са легијским.²²⁹ Локација њиховог логора није утврђена, а И. Миклучић сматра да би могла бити на пространом скупском агеру.²³⁰ У Нотицији је забележено постојање јединице типа *pseudocomitatenses* и у Улпијани,²³¹ где је Ђ. Бошковић открио остатке великог римског каструма, квадратне основе, а уочене су и бројне куле са бедемима, и то кружног или потковичастог облика.²³² На основу тога може се тражити слично решење и за Наис, тако да је и он на својој територији могао имати стационарану војну јединицу овог типа. Изгледа да је део војних јединица током владавине Константина Великог био смештен у утврђењу типа квадрибургијум на левој обали Нишаве уз градску капију. Претпоставља се да је већи део војске био у утврђењу ван града, али положај тог војног логора није познат. У контексту смештаја војске у граду остаје отворено питање војних барака на Медијани.²³³ У овом предграђу био је смештен и извесно време је боравио одред Батаваца о чему сведочи жртвеник од кречњака посвећен Јупитеру који носи епитет *Cohortalis*. Жртвеник је подигао извесни Аурелије Ампелије, командант одреда Батаваца са сином Ампелијаном приликом освећења зграде (*domus*).²³⁴ Војни одред Батаваца је германског порекла и установљен је вероватно после 293. године. Најпре је био стационаран у Галији, а потом пребачен у Илирик. Петровић наводи да јединица Батаваца није забележена у спису *Notitia dignitatum*, те да је подељена на *seniores* и *iuniores* 365. године, када је дошло до сусрета Валенса

²²⁹ Not. Dign., Or. IX, 42; А.Н.М. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London (1975), 204–229.

²³⁰ И. Миклучић, *Скопје со околините тврдини*, Скопје (1982), 63.

²³¹ Not. Dign., Or. IX, 44.

²³² Ђ. Бошковић, Римске рушевине код Грачанице, *Старинар* IV (1926–1927), 269–272. Према Бошковићу фортификациона конституција у Улпијани настала је у првим деценијама IV века.

²³³ Усмено саопштење М. Васића, руководиоца пројекта на Медијани на чему му се овом приликом захваљујем.

²³⁴ Опширније о овоме код: М. Mirković, Ein Tribunus Batavorum in Mediana bei Naissus, *Romanitas Cristianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit Johannes Straub zum 70. Gebustag am 18. oktober 1982 gewidmet*, Berlin-New York (1982), 360–366.

и Валентинијана на Медијани код Ниша. Према П. Петровићу до посвете једном паганском божанству није могло доћи за време владавине Валенса (364–378), јер је он забрањивао подизање паганских храмова, као ни за време Констанција II (337–378), који је објављивао едикте против пагана. Можда је одред Батаваца боравио на Медијани у току Јулијанове посете граду. Ипак, аутор на крају текста одбације ову могућност тврдећи да се одред у то време налазио далеко од Наиса и закључује да је аугзилијарна јединица у град дошла за време Константинове владавине, можда као део цареве пратње између 316. и 321. године, у време првог сукоба и примирја са Лицинијем.²³⁵ М. Мирковић наводи да је извесније да је одред Батаваца био у околини Ниша у време двомесечног боравка паганског владара Јулијана (новембар–децембар 361. године) на Медијани.²³⁶

Војни одред Батаваца је германског порекла и као помоћни одред (*auxilium*) установљен је вероватно после 293. године. Најпре је био стациониран у Галији, а потом пребачен у Илирик, као пратња неком од владара IV века. П. Петровић указује да је овај одред могао доћи као пратња Константину у периоду између 316. и 321. године, а због његовог рата са Лицинијем.²³⁷ М. Мирковић наводи да је извесније да је одред Батаваца био у околини Ниша у време двомесечног боравка паганског владара Јулијана (новембар–децембар 361. године) на Медијани.²³⁸

Остаје ипак нејасно о ком домусу на Медијани се ради, јер је Аурелије Ампелије могао имати свој *domus* једино ако је одред заједно са владарем остајао дуже на Медијани. Међутим, дужи Константинов боравак у Наису није забележен у историјским изворима, нити је потврђен другим налазима. Када је реч о Јулијану, он је на Медијани боравио најдуже два месеца.²³⁹ Ипак је могуће да се одред Батаваца на имању задржао током дужег периода, и

²³⁵ Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 43.

²³⁶ М. Mirković, *Johannes Straub zum 70* (1982), 360–366.

²³⁷ Петровић, *Медијана*, 42–43.

²³⁸ М. Mirković, *Johannes Straub zum 70* (1982), 360–366.

²³⁹ W. E. Kaegi, *The Emperor Julian at Naissus, L' Antiquite classique XIV* (1975), 161–175.

у одсуству цара, могао је да обавља одређене дужности. Ова претпоставка није немогућа ако је познато да су током IV века мање покретне војне јединице – *comitatus* – биле распоређене у провинцијама.²⁴⁰ Ове јединице су биле размештене у близини градова како би се лакше снабдевале намирницама и другим војним потрепштинама. О њиховој организацији и снабдевању бринула су и цивилна (*actuarii*) и војна лица (*tribuni*). Претпоставља се да су злоупотребе ових службеника у пословима које су обављали биле честе, јер су помињани у Теодосијевом кодексу, а у контексту сузбијања разних неправилности у пословима, због чега су стављани под управу војног заповедника (*magister militum*).²⁴¹ Послови које је Аурелије Ампелије обављао нису прецизно назначени на његовом натпису, али као војни заповедник он је вероватно бринуо о мерењу и транспорту жита који су се морали обезбедити на раскрсници путева на којој се налазио Наис.²⁴²

На територији Равне је још од друге половине II века н. е., од владавине Марка Аурелија, била стационарирана кохорта *II Aurelia Dardanorum*. Њено утврђење је почетком IV века обновљено тако што су проширени бедеми. У њега је доведена јединица типа *pseudocomitatenses*.²⁴³ Ако узмемо пример Равне, основно питање које се поставља јесте да ли је и у Наису постојао континуирани развој логора помоћних одреда? Међутим, на ово питање немогуће је дати потврдан одговор јер је несхватљиво да такав случај није посведочен у Нотицији. А. Јовановић сматра да је утврђење у коме је била кохорта *I Aurelia Dardanorum* у периоду касне антике поседнуто деловима веће јединице *pseudocomitatenses*

---

²⁴⁰ Ensslin, *Dioklecian*, 132–147; М. Мирковић, *Диоклецијан* (2014), 85. М. Мирковић наводи да су за време Диоклецијана *comitatus* били одреди царске пратње тј. групе под директном командом цара које су га увек пратиле. Цар их је водио са собом у поход али такође их је када је требало ангажовао и на граници.

²⁴¹ P. Petrović, *Villa and domus tribuni at Mediana in: The Age of Tetrarchs* (1995), 238.

²⁴² *Idem, op. cit.* 238.

²⁴³ Not. Dig. Or. IX, 40. Уп. P. Petrović, *Arheološki pregled* 17 (1975), 95–97; P. Petrović, *Stanica Timacum na putu Naissus-Ratiaria i antičko naselje kod sela Ravna, Starinar XXVI*, 1976, 43–56.

Merensis.²⁴⁴ Према његовом мишљењу, под именом *Merion* могла би се крити данашња Мерошина. Међутим, тешко је прихватити да су војне јединице биле стациониране баш на том месту, јер на територији овог села, које се налазило на путу *Naissus–Lissus* и *Naissus–Hamteum–Ulpiana–Scupi*, није било значајнијих налаза из античког периода. С друге стране византијски писац Приск је записао да су 449. године заповедници трупа у Илирику – *Aginteus* и *Maximinus* – били стационирани недалеко од Наиса, што указује да је у околини града постојао неки пространи војни пункт са пратећом инфраструктуром.²⁴⁵ Археолошким истраживањима потврђено је постојање два фортификациона пункта у непосредном суседству Мерошине. Један, који је остао неистражен, био је у селу Дудулајци, а други се налазио на Кулин–Градишту у Балајнцу, где су вршена истраживања.²⁴⁶ У Балајнцу је откривено правоугаоно утврђење за које се претпоставља да је настало крајем III или почетком IV века и још једно млађе утврђење које је настало у VI веку, када је преуређено и старије. Тако је створен снажан фортификациони комплекс. Сигурно је да се Балајнац налазио на територији Наиса, јер се у Прокопијевом попису утврђења која су обновљена у време Јустинијана за територију града везују и удаљенија места која леже на југоистоку. Управо нас овај податак наводи на претпоставку да су јединице типа *pseudocomitatenses* могле бити смештене изван самог града, али на његовој територији – можда баш у утврђењу у Балајнцу.

---

²⁴⁴ А. Јовановић, *Ниш и Византија I* (2003), 26.

²⁴⁵ ВИИИ I (1953), 57, н. 121

²⁴⁶ А. Оршић-Славетић, Белешке са путовања, *Старинар* 10–11 (1935–1936), 170–174; М. Милинковић, Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, *Ниш и Византија III* (2005), 163–182.

II ПРИВРЕДА, ДРУШТВО И РЕЛИГИЈА

II-1 Рударска делатност у области утврђења *Timacum Minus* и Ремесијане

Читава економска структура Римског царства почивала је на експлоатацији и преради руда која је била под надзором самог цара. Потреба за обрадом руда условила је оснивање радионичких и занатских центара у којима су настајали бројни уметнички производи.²⁴⁷ Римљани су интензивирали рударску производњу нарочито у оним провинцијама које су биле богате рудним благом које је могло да напуни државну благајну. Међу балканским провинцијама својим рудним залихама истицала се Мезија, која је важила за провинцију рударства, као што је Африка била земља жита.²⁴⁸ Међу горњомезијским рудницима најзначајнији су дардански у долинама Ибра, Топлице, Биначке Мораве, Моравице, Јужне Мораве и на изворишту Тимока.

Најзначајније рудне области које су гравитирале ка античком Нишу биле су територија Равне код Књажевца (*Timacum Minus*) и Беле Паланке (*Remesiana*). *Timacum Minus* је аугзилијарно утврђење и станица на путу између Ниша и Рацијарије.²⁴⁹ Питање статуса насеља није решено, те стога остајемо на тврдњи да је Равна била важна станица на путу, као и аугзилијарни логор.²⁵⁰ Насеље је имало и функцију да контролише и води послове рудника. Епиграфски споменици указују да је у кастелу била стацио-

---

²⁴⁷ Jones, *LRE*, 855–865.

²⁴⁸ Античко сребро / *Antique Silver*, 1994, кат. 13.

²⁴⁹ Опширније о овоме вид.: П. Петровић, *Старинар XXVI* (1976), 43–56.

²⁵⁰ С. Душанић, Две римске стеле из Србије, *Зборник Народног музеја у Београду VIII* (1975), 136.

нирана коњичка кохорта *II Aurelia Dardanorum*.²⁵¹ Овакви одреди су посебно били погодни за чување рудника и транспорт руде. С обзиром да су варвари могли угрожити безбедност рудника јавила се потреба да се они што боље заштите. Та улога биће поверена коњичким кохортама које су у рудничке дистрикте и дуж рудничких путева постављане још крајем I и почетком II века н. е.²⁵² Задатак коњичких кохорти у рударским ревирима био је да прате и штите споро покретљиве конвоје, да извиђају терен, прикупљају намирнице и друге потрешштине. Послови око заштите и организације рудника биће искључиво у надлежности кохорти до друге половине II века, када ће део рудничких послова прећи у надлежност градова најближих рудницима.²⁵³ Поред тога што је била седиште тимочких рудника, у Равни се налазила и царинска станица (Слика 10).²⁵⁴ Њен надзорник *vilicus* по имену Ахилеј, посведочен је на једном надгробном споменику из Равне. У науци је дуго преовладавало мишљење да је положај царинских станица одређен близином провинцијске границе. Такво гледиште оповргао је С. Душанић указујући да су овакви пунктови настајали да би унутар провинције раздвојили територију града и царског поседа.²⁵⁵

---

²⁵¹ *IMS III/2*, p. 66, n° 8; p. 67, n. 9; p. 73, n. 18; p. 74–75 n. 19, n. 20; p. 76 n. 22; p. 91–92 n. 42, 43, 44; p. 93–94 n. 45; p. 95 n. 46, n. 47; p. 96, n. 48; p. 98, n. 50–51.

²⁵² S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia Superior*, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Gedenkschrift für Eric Birley, Stuttgart (2000), 343–363.

²⁵³ *Ibid.*, 362.

²⁵⁴ *IMS III/2*, p. 120, n° 84; С. Душанић, Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 32–33.

²⁵⁵ С. Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 40.

Сл. 10 Положај утврђења *Timacum Minus* у Средоземној Дакији (Petrović, IMS III, 1995, p. 18)

Претпоставља се да су племенити метали са подручја Равне коришћени и за израду предмета у нишким радионицама, али до данас није обављена никаква хемијска анализа која би ово потврдила. Веза између утврђења и насеља *Timacum Minus* и Наиса епиграфски је посведочена – код места Жуковца на путу према Равни пронађен је жртвеник посвећен Херкулу Наиском, заш-

титнику путева и путника.²⁵⁶ У Равни је пронађена једна стела, објављена 1909. године, која је значајна јер обликом и украсима није својствена споменицима насталим у Подунављу.²⁵⁷ На основу стуба који се јавља на горњој површини стеле, на којој је према наводима Душанића приказана котарица за вуну, симбол женске вредноће код старих Грка, споменик се доводи у везу са сличним малоазијским споменицима, посведоченим пре свега у Фригији и суседној Битинији.²⁵⁸ Слична плоча пронађена је у близини Крупња у Подрињу чија је околина могла улазити у римски руднички регион.²⁵⁹ С обзиром да је и у Равни потврђена рударска активност, могуће је да су досељеници из средишњих и северних делова Мале Азије проналазили посао у подунавским рудничким дистриктима.²⁶⁰ Будући да је вађење руде изнајмљивано ситним закупцима, док су производњу метала монополисале царске радионице, врло је могуће да су малоазијски досељеници могли наћи посао у наиским радионицама у које се сливао метал из оближњих рударских окана.²⁶¹ Античко рударство на територији Равне и подручју Старе планине потврђено је и бројним покретним налазима. Међу пронађеним предметима су делови рударске опреме, секире – крампови, а шљакишта указују да се руда и топила, као и бројни слици са траговима од облика посуде или дна пећи. Римљани су топионице градили близу водених токова и војних логора. Огранци Старе планине обилују брзацима који током целе године имају воде, док је у Равни потврђено и постојање војног логора, тако да су оба услова за рударење била испуњена.²⁶²

²⁵⁶ *IMS* III/2, p. 129, n° 102 = *CIL*, III, 14572.

²⁵⁷ *Споменик СКА* (1909), 158, бр. 94 = *IMS* III/2, 55.

²⁵⁸ Душанић, *ЗНМ* VIII (1975), 132; Petrović, *IMS* III/2 p. 101, n° 55.

²⁵⁹ Душанић, *ЗНМ* VIII (1975), 136.

²⁶⁰ О саставу становништва античке Равне вид.: Petrović, *IMS* III/2 p. 46 и даље; Душанић, *ЗНМ* VIII (1975), 136, наводи да је мало вероватно да су малоазијски емигранти у овим областима радили као копачи руде јер је тај посао био изузетно тежак, а мало исплатив. Пре су могли да се баве обрадом метала (рад у радионицама) или су експлоатисали каменоломе.

²⁶¹ Душанић, *ЗНМ* VIII (1975), 136.

²⁶² С. Јовановић, О античком рударењу на Старој планини, *ГСАД* 3 (1986), 199.

Други рударски центар, Ремесијана налазио се на путу *Naissus–Serdica*.²⁶³ М. Мирковић сматра да је Ремесијана имала градску аутономију.²⁶⁴ Тврдња је заснована на натпису пронађеном на територији Ремесијане на коме је реч *Ulpiana* протумачена као атрибут Ремесијане који је она могла да добије за време Трајана.²⁶⁵ То није био случај само са Ремесијаном, већ су и неки други градови у Мезији и Тракији (*Ratiaria, Serdica, Nicopolis*) од цара добијали градски статус чиме би понели и атрибут *Ulpia*.²⁶⁶ Насупрот овом ставу је тврдња С. Душанића да Ремесијана није била град са судском самоуправом и да натписи из Северовог времена указују на зависност Ремесијане од Улпијане.²⁶⁷ Натписи које у Ремесијани цару Септимију Северу и члановима његове породице подиже *r(es) p(ublica) sua Ulp(iana)* указују на чињеницу да је Улпијана могла бити главни град великог царског поседа.²⁶⁸ Натписи су постављени у Ремесијани јер је кроз њу цар пролазио на свом путу ка Улпијани.²⁶⁹ Ипак остаје отворено питање зашто би у Ремесијани био подигнут споменик на коме ће се помињати Улпијана ако би цар на свом путу дошао и до Улпијане, где му се такође могао подићи споменик у којем би било назначено име тог града. Потврђено је да је Ремесијана била епископско седиште, али та чињеница није довољна потврда да је имала муниципални статус, јер су епископе имали и царски и приватни поседи.²⁷⁰

У ремесијанском дистрикту поред сребра и олова посебно је потврђена и експлоатација гвожђа и злата. Ремесијански агер је

²⁶³ О Ремезијани вид. следеће радове: П. Пејић, Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник* 11 (1992), 79–83; С. Гушић, Урбанизам Ремезијане од I до VI века, *Саопштења XIX* (1987), 21–35; Г. Милошевић, Ремезијана – слика једног античког града, *Пешчаник* 2 (2004), 121–133; Ђ. Мано Зиси, Љ. Поповић, Бела Паланка (*Remesiana*), *Старинар IX–X* (1958–1959), 381–382.

²⁶⁴ М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, *ЗФФ XI–1* (1970), 83–89.

²⁶⁵ *IMS IV*, p.101, n° 69 = *CIL*, III, 1685.

²⁶⁶ Мирковић, *ЗФФ XI–1* (1970), 87. н. 25.

²⁶⁷ Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 31.

²⁶⁸ *IMS IV*, p. 101, n° 69.

²⁶⁹ Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 31. нап. 173.

²⁷⁰ Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 31. н. 173.

спадао у царске поседе и на истоку се простирао све до границе Горње Мезије, док се територија рудника протезала и на простору западне Тракије. Остаци рудника откривени су и на обронцима планине Јасеновик, која је лежала јужно од Сврљишких планина у сливу Нишаве као и Ремесијана. Због тога је могуће да је јасеновички рудник (*metallum*) гравитирао према југоистоку док је Ремесијана била централно насеље пространог царског поседа са бројним рудницима.²⁷¹ Домородачко становништво из далматинског приморја селило се у рудничке територије Горње Мезије и Дакије.²⁷² На присуство досељеника из Далмације у Ремесијани или у њеној околини указивао би и топоним *Dalmates* у околини насеља, посведочен код Прокопија.²⁷³

II-2 Нишке радионице и њихова делатност

На територији читавог Римског царства постојале су добро организоване и развијене занатске радионице. У периоду тетрахије са променама у војсци, државној управи, економији и привреди наступају промене и у занатској производњи. Занатски центри, које су у провинцијама успоставили Римљани, израђивали су предмете по укусу освајача. Међутим, упоредо са радом ових радионица локалне занатлије су производиле предмете према страним узорима који су одговарали потребама локалног становништва. Спис *Notitia dignitatum* потврђује да се у Наису налазила радионица за производњу војне опреме (*fabrica armorum*).²⁷⁴ Радионице су подизане у близини рудника из којих су се добијали метали, пре свега гвожђе, потребни за израду оружја. Фабрике су биле организоване као делови војних јединица и њима су упра-

²⁷¹ Душанић, *Arheološki vestnik* 28 (1977), 167.

²⁷² IMS I, 108–111; Споменик LXXV (1933), 53, бр. 166. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба* (2007), 173 истиче да је име *Annus* забележено на једном споменику из Овсенице (Ниш) у облику *Anna* неколико пута забележено у Далмацији.

²⁷³ Procop. *De aed.* IV 4. Уп. S. Dušanić, *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji*, *Arheološki vestnik* 28 (1977), 166. n. 39.

²⁷⁴ Not. dig. XI, 37.

вљали надзорници.²⁷⁵ Постојање једне такве *fabricae armorum* у Наису било је значајно и за владаре који су пролазили кроз град. Јулијан Апостата, спремајући се за сукоб са Констанцијем, боравиће у Наису од октобра до краја новембра 361. године.²⁷⁶ Царев избор није био случајан. Најважнији су били војни разлози, будући да је у Наису могао да попуни своје трупе регрутујући илирске и друге војнике, који су могли да пролазе кроз град. За Јулијана је, у току грађанског рата, од велике важности морало да буде и контролисање радионице војне опреме која је, како смо већ истакли, постојала у граду.

Најпознатији предмети од племенитих метала произведени у нишкој радионици су Лицинијеви сребрни тањира израђени поводом царевих деценија 316/17. године.²⁷⁷ Тањира су заправо колотасте зделе са натписом *Licini Auguste semper vincas* иза кога је у пунци печат са ознаком *Na/iss(us)* (Слика 11). Средишњи део зделе украшен је венцем, у чијем центру је натпис у два реда *Sic X/ sic XX*.²⁷⁸ И у другим центрима (*Carnuntum* у Првој Панонији, Ловере у Италији, *Diana* у Приобалној Дакији) производили су се овакви предмети од стакла, бронзе или олова, али без натписа, док су први официјелни производи са натписима биле ове зделе из нишке офичине. Оригинале посуде требало је да буду додељене заслужним појединцима као царска *donativa*, међутим, како је Лициније после пораза у сукобу са Константином напустио град, зделе нису подељене. Нишке посуде послужиле су као узор за израду сличних у неким радионицама и на западу и на истоку и претпоставља се да су тамо доспеле као део личне својине поје-

---

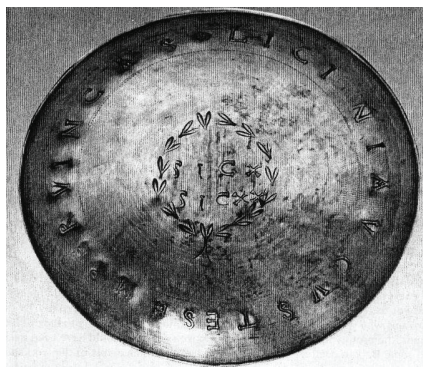
²⁷⁵ Ј. Кондић, Касноантичко сребро у: *Античко сребро/Antique Silver* (1994), 61; Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 145.

²⁷⁶ О боравку Јулијана Апостате у Наису вид. рад: W. E. Kaegi, *The Emperor Julian at Naissus, L'Antiquite classique XIV* (1975), 161–171.

²⁷⁷ О години прославе Лицинијевих деценија види: М. Мирковић, *Зборник Филозофског факултета*, XII/1 (1974), 145–150; *idem*, *Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, Živa antika* 47 (1997), 145–158; М. Васић, *Налаз римских сребрних тањира из Ниша, ЗНМ VIII* (1975) 221–228.

²⁷⁸ Вид.: Мирковић, *ЗФФ XII/1* (1974), 145; П. Петровић, *Старинар XXVI* (1976), 127, сл. 52; Р. Petrović, *IMS* 133, n° 129.

динаца који су долазили са територије Балкана.²⁷⁹ Осамдесетих година XX века у нишкој тврђави пронађено је неколико шамотних калупа који су могли да послуже за ливење ових тањира. Ови налази указују и на то да су се радионица и пећ за топљење метала налазиле изван градских бедема. Поменути објекти откривени су приликом ископавања током 1972. године на територији северно од Арсенала. Недалеко од пећи, испод пода просторије пронађене су две оставе. Прва је чувана у дрвеном сандуку (сачувана је брава) који је временом иструлео и у њој су чуване три бронзане посуде и 10 крстастих фибула, 5 калупа од шамота за ливење металних посуда, делови статуета, бакарне жице и др. На основу налаза може се претпоставити да је реч о радионици и инвентару мајстора. У другој остави чуван је новац кован у периоду између 383. и 392. године. Сачуван је и најмлађи примерак из времена Аркадија (395–408). Претпоставља се да су предмети у оставама сакривени пред најездом Гота.²⁸⁰

Сл. 11 Лицинијеви сребрни тањира и печат са ознаком *Naiss(us)* (Васић, 1975, стр. 231)

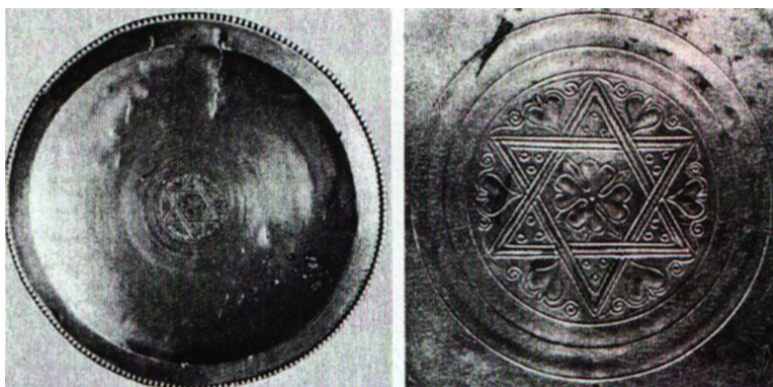
Официне за израду сребрног посуђа у Наису почеле су да раде у првим деценијама IV века, да би своју делатност настави-

²⁷⁹ I. Popović, The activity of the Naissus workshop in the fourth century and the finds of the valuable objects from the western provinces of the empire, *Ниш и Византија IV* (2006), 113–126.

²⁸⁰ Античко сребро/Antique Silver (1994), кат. 265–267.

ле и за време владавине Константинових наследника.²⁸¹ Поводом прославе деценалија 321/322. године Константина II и Криспа израђена је здела на којој је пунктираним словима уписано име града *NAIS*.²⁸² На једном тањиру из оставе сребрног посуђа откривене у Кајзераугсту (*Castra Raurica*) у Швајцарској налази се име мајстора, а пунктираним словима убележено је и име града и тежина: *EVTICIVS NAISI PV*. Потврђено је да је тањир израђен поводом прославе Констансових деценалија 342/343. године, када су Констанс и Констанције II могли да буду у пролазу кроз Наис, јер су крајем лета 343. године учествовали на сабору у Сердики.²⁸³ Наиме, на нишком тањиру налазе се декоративни елементи који се јављају само још на Аријаднином тањиру из Кајзераугста и на једном тањиру из трезора у Шкотској, тако да су модел по коме је израђен нишки примерак владари могли да понесу са собом (Слика 12).²⁸⁴

Сл. 12 Сребрни тањери из Наиса
(Поповић, 2006, стр. 123)

²⁸¹ Ј. Кондић, Касноантичко сребро у: *Античко сребро/ Antique Silver* (1994), 61.

²⁸² И. Поповић, *Ниш и Византија IV* (2006), 118.

²⁸³ О овоме вид.: Т. D. Barnes, *Athanasius and Constantius: theology and politics in the Constantinian empire*, Harvard University press Cambridge Massachusetts, London (1993), 71–81.

²⁸⁴ И. Поповић, *Ниш и Византија IV* (2006), 122.

За производњу предмета од племенитих метала нишке радионице могле су се, као што смо већ напоменули, снабдевати сировинама из оближњих рудника. Сребрне руде, бабра и гвожђа било је на територији Старе планине и у долини Тимока, где је руда интензивно експлоатисана.²⁸⁵ Поред сребрног посуђа у нишкој радионици израђивани су и различити украсни предмети и накит. Нарочито често су израђиване фибуле, које се од II и III века срећу у различитим типовима и варијантама, као и од различитог материјала. У овом периоду и војнички појасеви били су украшавани фибулама, посебно у Панонији и Илирику где су чинили саставни део униформе (Слика 13).²⁸⁶ Фибуле су углавном израђиване од бронзе, али је било и луксузних примерака од злата и сребра.²⁸⁷ Ефекат луксуза и раскоши могао је бити постигнут и позлаћивањем бронзаних фибула. Поступак оплемењивања бронзе златом често је коришћен у току IV века и то нарочито у случају масивних крстастих луковичастих фибула. Овакве фибуле, израђене од племенитих метала вероватно су биле царска *donativa* и дариване су истакнутим официрима или цивилним службеницима.²⁸⁸

Сл. 13 Разни облици бронзаних фибула са локалитета
Timaucum Maius
(Петровић, 2012, стр. 173)

²⁸⁵ С. Јовановић, *ГСАД 3* (1986), 195–199.

²⁸⁶ И. Поповић, „Продукција сребра у периоду раног царства: локални производи и импорт“, у: *Античко сребро/Antique Silver* (1994), 53.

²⁸⁷ И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду II, Златан накит*, Београд: Народни музеј (1996), 48–50.

²⁸⁸ И. Поповић, „*Sirmium* и *Naissus* као центри израде, тезаурусања и дистрибуције предмета од племенитих метала“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313. године* (ур. И. Поповић, Б. Борић - Брешковић) (2013), 172.

Посебан тип фибуле са гребенастим луком, слабо развијеним бочним лукавицама и главом у облику полукружне плочице пронађен је у Блацу недалеко од Прокупља и има аналогije са налазом из Тријера.²⁸⁹ И. Поповић сматра да је фибула израђена за Константинова царска *donativa* после његове победе над Лицинијем на *Campus Ardiensis*-у у Тракији крајем 316. године.²⁹⁰ С обзиром да је фибула из Блаца најсличнија онима из Келна и Тријера, које су дариване поводом Константинових деценија прослављених 25. јула 315. године, претпоставља се да су исти мајстори израдили и фибулу из Блаца у част Константиновог тријумфа над Лицинијем. Ипак, то не значи да је фибула из Блаца произведена у радионици у Тријеру, већ је врло могуће да су занатлије из царске радионице у Тријеру премештене у Наис, где су заједно са локалним мајсторима произвели фибуле, у радионици у којој су већ настајали други официјелни предмети.²⁹¹

Током археолошких ископавања која су обављена на касноантичкој некрополи у Јагодин-мали 1958. године пронађена је једна бронзана крстаста фибула са позлатом и орнаменталним садржајем на луку.²⁹² Ова фибула посебно је значајна јер је једини примерак са портретном представом на територији Горње Мезије. Сличне крстасте фибуле, али без портрета, пронађене су у Тврђави.²⁹³ Фибула из Јагодин-мале је у горњем делу украшена плитко урезаним геометријским орнаментом који је распоређен између три кружна медаљона. У медаљонима су приказана три мушка портрета.²⁹⁴ Број портрета на сличним фибулама могао је бити различит: један, три, четири, пет, девет и десет. У овом случају

---

²⁸⁹ I. Popović, Specific variants of gold and silver early zwiebelknopf fibulae from eastern Serbia, *Starinar* LIII–LIV (2003–2004), 225–239.

²⁹⁰ Ibidem, 233.

²⁹¹ I. Popović, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Blakans, *Starinar* XLII (1996), 139–154.

²⁹² А. Јовановић, О проблему фибула са портретима, *ЗФФ* XIII–1, Београд (1976), 43–50.

²⁹³ Исти, Крстасте фибуле из Народног музеја у Нишу, *ЗНМ* VIII, Београд (1975), 235–245.

²⁹⁴ Исти, *ЗФФ* XIII–1 (1976), 239, сл. 1 и 2.

ради се о типу фибуле са три лика какав је посведочен и у Бугарској и у околини Базела. Три портрета могу бити представе Константинових синова Константина II, Констанција II и Констанса. Фибуле са овим портретима вероватно су настале у периоду између смрти Константина I, маја 337. и смрти Константина II 340. године. Фибуле су могле бити израђене поводом проглашења тројице цезара за августе септембра 337. године. Овакве фибуле владари су додељивали заслужним лицима из војне или цивилне службе поводом неке своје прославе (*decennalia*, *vicennalia* или проглашење за цезаре и августе). Таква царска *donativa* доприносила су афирмацији чланова царске куће, чему су прибегавали владари из династије других Флавијеваца. Будући да су налази ових фибула били концентрисани у одређеним регионима отвара се могућност постојања центара у којима су оне израђиване. Фибуле са портретима пронађене у Наису и његовом ширем окружењу указују на то да ови предмети потичу из нишке радионице где су израђивани и други предмети за царска даривања.²⁹⁵

Поменути сребрни тањира Лицинија израђени су као царска *donativa* и владар их је поклањао својим службеницима да би обезбедио њихову лојалност. Поред тањира, израђивано је и „прстење оданости“ на којем су посведочени натписи сличне садржине.²⁹⁶ Два примерка овог „прстења оданости“ пронађена су на путу од Наиса ка Сердики, у Ремесијани (Слика 14). Константин је кроз овај град морао проћи на свом путу према Сердики, у којој је боравио, како је потврђено, почетком децембра 316. године.²⁹⁷ Један од примерака пронађених у Ремесијани био је мањих димензија, лошијег квалитета злата и нешто другачијег облика у односу на остале примерке.²⁹⁸ Слабији квалитет овог прстена могао би се објаснити приликама у којима је настао у некој од нишких ради-

²⁹⁵ О овоме види радове: И. Поповић, Делатност нишке радионице у IV веку и налази драгоцености из западних провинција Царства, *Нису и Византија IV* (2006), 113–126; *eadem*, "Fidelity rings" to the Emperors of the Constantian house, *Starinar* L (2001), 187–199; *eadem*, Specific variants of gold and silver early zweibelknopf fibulae from eastern Serbia, *Starinar* LIII–LIV (2003–2004), 225–239.

²⁹⁶ I. Popović, *Starinar* L (2001), 194–195.

²⁹⁷ Cod. Theod. I, 1.

²⁹⁸ I. Popović, *Starinar* L (2001), 192–193.

оница. Наиме, до производње је могло доћи одмах пошто је Наис припао Константину, а будући да сукоб између двојице владара није био окончан није било ни потребне контроле племенитих метала која је обавезно спровођена. Потврђено је да је Константин у Наису боравио 25. јула 319. године када је, пролазећи кроз Ремесијану, могао да дарује ово прстење.²⁹⁹ Вероватно је Константиново „прстење оданости“ даривано како би се потврдила и осигурала лојалност војних трупа (у Галији и германским провинцијама) и да би владар придобио на своју страну неке истакнуте војне команданте који су могли бити у редовима Лицинијеве војске у Панонији и Средоземној Дакији.³⁰⁰

Сл. 14 Константинов „прстен оданости“
(Поповић, 2006, стр. 119)

Приликом боравка у Наису, септембра 339. године,³⁰¹ припремајући се за обрачун са Константином II, Констанс је могао да додели „прстен оданости“ неком високом официру легије *IV Flavia*, како би на тај начин обезбедио његову оданост.³⁰² Овај прстен, иако пронађен у Виминацијуму, вероватно је израђен у нишкој радионици приликом поменутог Констансовог и Констанцијевог дужег боравка у граду. Наиме, Констанс је следио пример

²⁹⁹ Cod. Theod. II, 15.1; 16, 2.

³⁰⁰ I. Popović, "Fidelity rings" to the Emperors of the Constantian house, *Starinar* L (2001), 193.

³⁰¹ Cod. Theod. XIV, 8, 1.

³⁰² I. Popović, *Starinar* L (2001), 187–199.

свог оца, који је ово прстење даривао поводом сукоба са Лицинијем, док је Констанс исти овакав метод користио како би потиснуо свог брата.³⁰³

Важно је поменути и Аркадијев печатни прстен пронађен у Нишкој бањи педесетих година XX века.³⁰⁴ Сребрни прстен се чува у Народном музеју у Нишу (инв. 110/V) и на њему је приказан мушки портрет у профилу налево са дијадемом на глави (Слика 15).³⁰⁵ На прстену се налази натпис који је раније читан на следећи начин: *Iste anulus ART sig( )*, под претпоставком да би група *ART* требало да означава име власника печатног прстена и то би могла да буде особа са именом *Artemidoros* или *Artemius*, док је *SIG* скраћеница за *sigillum*.³⁰⁶ И. Поповић предлаже прихватљивије читање натписа и слово Т у речи *ART* замењује словом С јер су доњи и гроњи крај слова лучно повијени, тако да га то разликује од слова Т у првој речи *iste*. С унетом изменом натпис би гласио: *Iste anulus ARC sig( )*, тако да би могао да буде протумачен и преведен на следећи начин: *Iste anulus Arc(adii) sig(illum)* тј. „Овај прстен је Аркадијев печат“. Стога, печатни прстен није морао припадати неком приватном лицу, већ можда цару Флавију Аркадију (383–408), коме је отац Теодосије I оставио на управу источни део Царства.³⁰⁷ Прстен није био део царског гробног инвентара и зато се поставља питање како је доспео на територију Наиса. Одговор се вероватно налази у сложеним историјским околностима тога времена. Пошто су Теодосијеви синови у тренутку његове смрти били млади добили су тудоре. Старијем Аркадију тудор је био Руфин, док је млађем Хонорију додељен Стилихон.³⁰⁸ Стилихон је био способан германски војсковођа који није пристао да преда Средоземну Дакију и Македонију источном делу Царства, због чега се сукобио са Руфином. Склопио је савез са Готима, а

³⁰³ I. Popović, *Starinar* L (2001), 196.

³⁰⁴ I. Popović, *Arcadius' signet ring from Naissus, Ниш и Византија V* (2007), 243–250.

³⁰⁵ S. Drča, *Arheološko blago* (2004), 190, kat. 138.

³⁰⁶ *IMS* IV, p. 140, n° 141.

³⁰⁷ I. Popović, *Ниш и Византија V* (2007), 245.

³⁰⁸ Jones, *LRE*, 172–173.

потом је успео да на своју страну придобије и цара Аркадија који је уклонио свог татора Руфина. Међутим, Аркадије је почео да уклања варваре из војске и управе, што је довело до њиховог отпора. Могуће је да је у таквим условима сталних сукоба између варварских војковођа, али и војних заповедника и самих владара, поменути печатни прстен цара могао бити додељен неком од варварских вођа као потврда савеза, или је у питању био начин комуникације са владарем. Будући да је Наис био најзначајнији град у региону, а улазио је у састав провинције Средозмена Дакија чије је припајање источном делу Царства и довело до сукоба између царевих татора, могуће је да је прстен додељен управо у овом граду. Прстен је могао настати у варварској средини, а вероватно га је цар доделио неком варварском команданту како би обезбедио његову лојалност.³⁰⁹

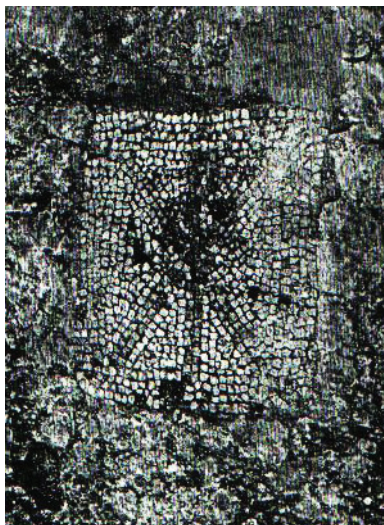
Сл. 15 Аркадијев печатни прстен
(Поповић, 2007, стр. 246)

У радионицама у Наису могли су бити израђени и мозаици којима су биле украшене неке од грађевина како у самом граду тако и на Медијани. Претпоставља се да је мозаике на Медијани израдила група мајстора из источномедитеранских области. На сличност између ових и подних мозаика у северној Африци, нарочито оних откривених у Тунису указала је Ђордана Трובה.³¹⁰ Сличност међу мозаицима потврдила је размену модела, али и долазак афричких уметника на Балкан у време непосредно после тетрархије када је ова територија постала важно сте-

³⁰⁹ I. Popović, *Ниси и Византија V* (2007), 248.

³¹⁰ G. Trovabene, *Mosaici pavimentali della villa di Medijana (Niš): analisi e congronti, Ниси и Византија IV* (2006), 127–144.

циште римских императора. Претпоставља се да су током IV века постојали посебни мајстори за израду мозаика у дворским седиштима, али и приватним резиденцијама које су биле под контролом или у власти императора каква је била и Медијана (Слика 16а).³¹¹ У хришћанској цркви из последње деценије IV века налази се скромно мозаичко поље које је могао да изради и један од локалних занатлија обучен у радионицама уметника из већих мозаичких центара (Слика 16б).

Сл. 16а Мозаик у вили са перистилом   Сл. 16б Детаљ мозаика
из ранохришћанске цркве
(Јеремић, 2006, стр. 147 и стр. 156)

У околини Наиса пронађени су и разноврсни украсни предмети, углавном накит израђен од сребра или злата. Међу налазима се посебно издвајају: сребрна наруквица у облику змије нађена у Кутини код Ниша,³¹² златне минђуше пронађене у Доњој Врежини код Ниша и минђуше у облику жичаног привеска на који је навучен звонолики украс од лима, из IV века, пронађен у Ре-

³¹¹ Г. Јеремић, Мозаици Медијане-нека размтрања у: *Ниш и Византија* (ур. М. Ракоција) (2006), 157.

³¹² И. Поповић, Каталог у: *Античко сребро* (1994), кат. 117, 118.

месијани.³¹³ Примерци минђуша у облику затворених карика са пребаченим и спирално намотаним крајевима из IV века нађени су у Нишкој Бањи и на Градском Пољу у Нишу.³¹⁴ Цилиндричне перле од златног лима, познате још из хеленистичког периода, пронађене су на локалитету Виник код Ниша (датирају с краја III и почетка IV века).³¹⁵ У станици *Timacum Maius* на путу из Наиса ка утврђењу *Timacum Minus*, пронађени су примерци накита и украса од племенитог метала (фибуле од бронзе, бронзани привезак, златни прстен, украсне игле).³¹⁶

Сви ови примерци накита из околине Ниша настали су према хеленистичким узорима, што се може објаснити приливом великог броја придошлица из источних провинција, који су могли да буду и златари у локалним центрима.³¹⁷ На накиту није утиснуто име радионице у којој је израђен, а досадашњи налази нису довољни да бисмо могли да створимо јасну слику о производњи у нишким тореутским и златарским радионицама у периоду касне антике.

Нишка офичина у којој се обављало ливење и прерада племенитих метала дуго је била активна. У Трансилванији у Румунији је пронађена златна полука на којој се налазе имена службених лица која су контролисала квалитет и тежину метала. Име мајстора забележено на полуци прочитано је као *Eutropius*, а полука је датована у 379. годину. На полуци је печат с натписом *Nais(s)i* и представа Тихе, богиње заштитнице града што указује да је произведена у радионици у Наису.³¹⁸ Иако се Наис налазио у провинцији Средоземној Дакији, богати рудници у ремесијанском агеру чија се територија протезала на западну Тракију, утицали су да град више гравитира ка Тракији. Експлоатација и прерада

---

³¹³ И. Поповић, *Златан накит*, 17.

³¹⁴ А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 40, kat. 20, 21, сл. 69.

³¹⁵ И. Поповић, *Златни накит*, 22.

³¹⁶ В. Петровић, В. Филиповић и С. Миливојевић, *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку* (2012), 173–175,

³¹⁷ И. Поповић, Каталог у: *Античко сребро* (1994), 31; И. Поповић, *Златан накит*, 31.

³¹⁸ Ј. Кондић, Касноантичко сребро, у: *Античко сребро*, 61; Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 144–145.

руде условљавале су у провинцијама оснивање развијених радионичких и занатских центара за прераду богатих залиха скупоцене руде. Видели смо да је и град Наис био један такав центар занатске производње.

II-3 Посете владара граду

С обзиром на централни положај који је град Наис имао у провинцији Средоземној Дакији, као и чињеницу да су се у залеђу града налазили богати рудници, у граду су током III и IV века почели да се насељавају војници, занатлије и трговци. У исто време град постаје и важно стециште римских царева који кроз њега пролазе, али се у њему и задржавају. Цареви су, идући са истока на запад и обрнуто, често пролазили кроз Наис, важну раскрсницу неколико путева. Проласци и боравци римских императора битно су утицали и на изградњу Наиса и оближње Медијане, као претпостављених царских резиденција. Израда скулптура са царским портретима или поменутих сребрних тањира са царским почасним натписима такође се везују за боравке римских царева у Наису. Боравци Константина и његовог савладара Лицинија потврђени су потписивањем више царских едиката, објављених у Теодосијевом кодексу (*Codex Theodosianus*). Иако је поменути кодекс драгоцено сведочанство, он има и низ недостатака: наиме, нису за све законе наведена места у којима су издати, или је долазило до грешке у преписивању, те стога нису поуздани сви датуми или места издавања закона, док је један број закона изгубљен.

Цар Диоклецијан је током својих честих путовања на исток по свој прилици прошао кроз град 293. године. Потврђено је да је 1. марта 293. године био у Сирмијуму, када је вероватно уздигао Галерија на ранг цезара.³¹⁹ Пошто је већ 1. априла у Хераклеји, потом у Византу, на путу према овим градовима морао је да прође кроз Наис.³²⁰ Да ли се и колико задржавао у граду, као и то да ли је покренуо градитељску делатност у Наису и на Медијани, с об-

³¹⁹ T. Barnes, *The new Empire* (1982), 52.

³²⁰ *Ibid.*, op. cit., 52.

зиром да археолошки материјал указује да су у то време отпочели радови на Медијани, остаје отворено питање јер нема потврде у историјским изворима.

Будући да се Наис до 317. године и окончања првог сукоба Константина и Лицинија налазио под Лицинијевом управом, овај владар је у неколико наврата могао да борави у граду. Потврду о томе не налазимо у Теодосијевом кодексу, јер су Лицинијеви потписи избрисани са донетих закона. Израда предмета о којима је већ било речи (двојна херма и Лицинијеви тањира) сведоче да је владар могао да буде у пролазу кроз Наис, али и да се неко време задржи у граду. Двојна херма израђена у част прославе Лицинијевих *decennialia*, требало је да слави и Константина у граду његовог рођења. Теодосијев кодекс нам казује да је Лициније 8. марта 315. године у Тесалоники издао један закон и врло је могуће да је на путу ка овом граду прошао кроз Наис и том приликом издао наређење да се изради и подигне ова двојна херма. Анонимни аутор списка „Порекло цара Константина“ (*Origo Constantini imperatoris*) наводи да је у време погоршања односа између Константина и Лицинија, Лициније наредио да се униште Константинове слике и статуе у Емони.³²¹ Скрнављењем статуа владара настојао се избрисати сваки траг о његовој владавини. Могуће је да су оштећења лица на двојној херми настала у време Лицинијевог сукоба са Константином и да су била резултат *damnatio memoriae* и покушаја брисања сваког трага о савладару у областима које су биле под Лицинијевом управом.

Почетком следеће, 316. године Лициније је можда већ отпочео са припремама за сукоб са Константином, те се стога преместио у Сердику, а из ње у Наис.³²² Његов боравак у граду током ове године посведочен је налазима сребрних тањира који је требало да буду додељени заслужним појединцима као царска *donativa*, међутим, како је Лициније поражен у сукобу са Константином напустио је град, а да зделе никада нису подељене. Претпоставља се да је Лициније још једном могао проћи кроз Наис, након пораза у бици код Цибала. Из Сирмијума се запутио према Хадрија-

³²¹ Origo, 5, 14–15.

³²² О путовањима римских царева вид.: Т. Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine* (1982), 80–82.

нопољу и том приликом вероватно је само прошао кроз Наис не задржавајући се у њему јер му је предстојао нови сукоб са Константином.³²³

О Константиновим посетама и боравцима у родном граду писало је више аутора и међу њима постоје извесна неслагања. Константинове доласке (*adventus*) и његова дужа задржавања у Наису помиње П. Петровић у својим радовима. На основу Теодосијевог кодекса он наводи да је цар боравио у граду 13. маја 315. или 329. године, али није сигуран који датум треба прихватити.³²⁴ Даље, наводи да је до следећег Константиновог боравка у граду дошло 25. јула 319. године.³²⁵ Поред тога, сигурно је само још једно владарево задржавање у граду – 25. августа 334. године.³²⁶

М. Васић, поред сигурних владаревих боравака у граду, наводи и године када је цар могао бити у пролазу кроз Наис. Васић наводи да је Константин први пут у граду био 25. јула 319. године, дакле, он уопште не помиње да је 315. године цар могао да борави у граду. Наиме, до 317. године, када је завршен први сукоб између Константина и Лицинија, Наис је био под управом Лицинијевом, тако да би било чудно да је Константин боравио у граду свог непријатеља. И око следећих датума сигурних Константинових боравака у граду Васић се слаже са Петровићем. Обојица сматрају да су то 13. мај 329. и 25. август 334. године.³²⁷ Владар је могао дуже да борави у граду већ приликом своје прве посете, 319. године, од 25. јула све до октобра, јер је тек 1. новембра забележено његово присуство у Сердики.³²⁸ Такође је могуће дуже задржавање цара у граду између 27. фебруара и 11. априла 321. године, јер је почетком 321. владар сигурно у Сердики,³²⁹ да би потом била потврђена ње-

---

³²³ Уп. Barnes, *The New Empire of Diocleian and Constantine* (1982), 82.

³²⁴ Cod. Theod. XI 27, 1.

³²⁵ Cod. Theod. II 15, 1; II 16, 2.

³²⁶ П. Петровић, Naissus задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73 (1993), 60–61.

³²⁷ М. Vasić, *Zbornik radova Međ. Akad.* (2001), 25–29.

³²⁸ Cod. Theod. II, 10, 1 и 2.

³²⁹ Cod. Theod. 11, 42, 1.

гова посета Сирмијуму, 11. априла 321. године.³³⁰ Дакле, на путу из Сердике у Сирмијум, могао је да сврати у Наис. Године 324. владар је на свом путу из Сирмијума, у којем је 23. јануара дошао у Тесалонику 8. марта имао толико времена да само прође кроз Наис, без дужег задржавања.³³¹ И 326. године владар је на свом путу из Константинопоља према Риму, где је требало да прослави своје *vicennalia*, само прошао кроз родни град.³³² Следеће 327. године на свом путу из Сирмијума (31. децембра 326. године) у Тесалонику, где је био 27. фебруара опет био само у пролазу кроз Наис.³³³ Ако узмемо у обзир кратке временске периоде током којих је владар прелазео велика растојања између градова јасно је да се током ових пролазака није могао дуже задржавати у родном граду. Дужи боравак Константина у граду могао је бити у периоду између 25. августа 334. године, када је сигурно био у граду, све до 22. марта 335. године када је у Константинопољу.³³⁴

Још један датум Константиновог боравка у Наису, који не помињу Петровић и Васић, потврђен је царевим портретом изливеним у бронзи са позлатом.³³⁵ Портрет је пронађен на десној обали Нишаве, 1900. године, приликом радова на мосту испред тврђаве, а данас се чува у Народном музеју у Београду. Портрет представља младог човека са глатким лицем, без бркова и браде, са благо наглашеним јагодицама, стиснутим устима и повијеним носем. Очи су крупне а поглед је управљен на горе; чело је ниско и широко и околу су праменови косе која је притиснута царском дијадемом. Управо је ова дијадема била повод да И. Поповић још једном размотри повод и време подизања Константинове статуе.³³⁶

³³⁰ Cod. Theod. 11, 19, 1.

³³¹ Cod. Theod. 6, 22, 1 Константин је у Сирмијуму 23. јануара 324; *Ibid*, 13, 5, 4 Владар је у Тесалоники 8. марта 324.

³³² Cod. Theod. 2, 10, 4 Константин је у Константинопољу; *Ibid*, 9, 24, 1 потврђено је владарево присуство у Аквилеји 1. априла 326. на путу према Риму.

³³³ Cod. Theod. 3, 32, 2; 10, 1, 5 Константин је у Сирмијуму 31. децембра 326; *Ibid*, 11, 3, 2 већ 27. фебруара 327. владар је у Тесалоники.

³³⁴ Cod. Theod. 10, 10, 3.

³³⁵ И. Поповић, *Ниш и Византија III* (2005), 103–115.

³³⁶ *Исто*, 103.

Разлози због којих је изливена статуа могли су бити различити: Константин је могао бити у Наису приликом прославе неког царског јубилеја, или је прослављао тријумф, или је једноставно могао само да пролази и извесно кратко време борави у граду.³³⁷ Предложено је да се подизање царске статуе веже за 334. годину, пошто је Константин однео победу над Готима и Сарматима 332. и 334. године, и када је отпочео припреме за прославу својих *tricennalia* које су падале следеће 335. године. То што је почео раније са прославом тридесетогодишњице своје владавине није ништа чудно, пошто је претходну прославу *vicennalia* започео 325. године, иако су оне биле предвиђене за 326. годину.³³⁸ Будући да се о појединим датумима из Теодосијевог кодекса у научној литератури и даље води дискусија, могуће је доћи до новог датума Константиновог боравка у Наису, када је могла бити подигнута и статуа. Наиме, на основу ревидиране хронологије Теодосијевог кодекса,³³⁹ два закона донета у Наису померена су са 25. јула 319. на 25. јули 329. године.³⁴⁰ Царево присуство у граду већ је потврђено 13. маја 329. године,³⁴¹ одакле владар одлази у Сердику, где ће бити 29. маја,³⁴² и могуће је да се поново вратио у родни град јер је за то могао имати посебан разлог. Управо је подизање монументалне бронзане статуе вероватно био тај посебан разлог, јер Константинова глава носи одлике његових портрета с краја 20-их година IV века, а оне се огледају у начину на који је раздвојена његова коса на средини чела и симетрично очешљаних праменова. Такође је и дијадема на царевој глави карактеристична за овај период. Она је састављена од наизменично постављених квадратних плочица са вертикално нанизаним перлама, а у средишњем делу је кружни медаљон.³⁴³ Овакав

---

³³⁷ M. Vasić, *Zbornik Međ. Akad.* (2001), 25.

³³⁸ Vasić, *Zbornik Međ. Akad.* (2001), 28.

³³⁹ И. Поповић, *Зборник радова III* (2005), 107. н. 35 указује на ревидирану хронологију Теодосијевог кодекса, према: P. Brunn, *Studies in Consantinian Chronology* (1961), 39–40.

³⁴⁰ Cod. Theod. II, 15, 1 и Cod. Theod. II, 16, 2.

³⁴¹ Cod. Theod. XI, 27, 1.

³⁴² Cod. Theod. IX, 9, 19.

³⁴³ И. Поповић, *Ниш и Византија III* (2005), 106. сл. 3.

тип дијадеме познат је под именом „дијадема са розетама“ и она се појављује на новцу из 327. године и биће у употреби све до почетка 336. године. Пошто сви елементи Константиновог портрета указују да је он морао бити израђен крајем 20-их година IV века, врло је могуће да је Константин боравио у граду и 25. јула 329. године, када се могао дуже задржати и присуствовати церемонији инаугурације његове бронзане статуе.³⁴⁴

Кроз Илирик су пролазили и у тамошњим градовима боравили и Константинови наследници. Још за Константинова живота његов најстарији син Константин могао је проћи кроз Наис на путу из Тријера у Константинопољ, где је стигао пре 6. децембра 337. године.³⁴⁵ Убрзо након Константинове смрти, тачније 9. септембра 337. године Константин II, Констанције и Констанс састали су се у Виминацијуму.³⁴⁶ Године 337. или 338. у Виминацијуму су се сусрели Констанс и св. Атанасије, који се враћао у Александрију, након свог прогонстваведеног у Тријеру.³⁴⁷ Констанс је боравио у Наису 339. године, где се припремао за борбу против брата Константина II, што потврђује едикт издат у овом граду 18. септембра 339. године који је потписао Констанс.³⁴⁸ Он је остао у граду и прославио Нову годину, да би заједно са Констанцијем потписао едикт од 19. јануара 340.³⁴⁹ и 2. фебруара 340. године.³⁵⁰ Цар Констанције је због сукоба насталих међу епископима у црквама на истоку и западу сазвао сабор који је одржан у Сердики (почео је у лето 343. и трајао све до пролећа 344. године).³⁵¹ На сабору се између осталог разматрало и о оптужбама

---

³⁴⁴ Поповић, *Ниш и Византија III* (2005), 106.

³⁴⁵ О боравку Константиновог најстаријег сина у Константинопољу сведочи едикт Cod Theod. III, 1, 2.

³⁴⁶ Jones, *LRE*, 112. У научној литератури није тачно утврђено да ли су се и пре овог датума, тројица Константинових синова састали у Виминацијуму.

³⁴⁷ М. Mirković, *Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mesie Superieure*, II (1986), 24.

³⁴⁸ Cod. Theod. XIV, 8, 1.

³⁴⁹ Cod. Theod. XII, 1, 29.

³⁵⁰ Cod. Theod. X, 10, 5.

³⁵¹ О сабору вид.: Т. D. Barnes, *Atanasius and Constantinus*, London (1993), 69–77.

против епископа Атанасија који је том приликом ослобођен кривице. Цар Констанције га је након тога позвао да се врати из прогонства у Александрију. На путу према Александрији Атанасије је свратио у Наис где је прославио Ускрс 344. године. Посета овом граду вероватно је уследила јер се наиски епископ Гауденције показао једним од Атанасијевих најоданијих пријатеља.³⁵²

Цар Констанције је због немира који су захватили Галију тамо упутио свог рођака двадесетчетворогодишњег Јулијана који је претходно проглашен за цезара октобра 355. године. Јулијан је успео да поврати град Агрипину (Келн), склопио је мир с Францима и однео велику победу над Аламанима код Аргенторате (Стразбур). До сукоба између двојице владара дошло је када је Констанције затражио да се Јулијанове трупе упуте на Исток због предстојећег сукоба са Персијом. Незадовољна војска је фебруара 360. године прогласила Јулијана за августа. Пошто је прихватио проглашење, Јулијан је упутио писма цару Констанцију и римском сенату настојећи да их убеди да га прихвате за законитог цара. Пошто ни Констанције ни сенат нису прихватили Јулијанов предлог, сукоб је био неминован.³⁵³ Констанције је био на истоку, у северној Сирији, одакле се упутио према Константинопољу, како би се сусрео са Јулијаном. Јулијан је из Галије кренуо ка Дунаву и у Панонији је запосео Сирмијум и на путу према Тракији, теснац Суки (између Сердике и Филипопоља).³⁵⁴ Одатле је кренуо у Наис, где ће боравити од средине октобра до краја новембра 361. године. Избор овог града, да у њему борави неко време пре сукоба са Констанцијем, није био случајан. Сигурно је да су најважнији били војни разлози, будући да је у Наису могао да попуни своје трупе регрутујући становништво из околине града и суседних крајева некадашње Горње Мезије и примајући у своје трупе војнике других јединица, који су могли да пролазе кроз град, који се налазио на раскрсници важних путева. Такође, у граду је постојала и радионица за израду оружја, чије контролисање је могло бити врло корисно у грађанском рату.³⁵⁵ Морамо

³⁵² Зелер, *Почети хришћанства на Балкану* (2005), 252, н. 14.

³⁵³ Амијан Марцелин, *Историја* (превод Милена Милин), 14–15; С. Мичел, *Историја позног Римског царства 284–641* (2007), 81–82; САН XIII (2008), 49–52.

³⁵⁴ S. Dušanić, Julian's strategy in AD 361, *ЗПВИ XLI* (2004), 56.

³⁵⁵ Not. dign. Or. XI, 37.

узети у обзир и друге разлоге. Како наводе Амијан Марцелин и Зосим Јулијана су пророци саветовали да остане у Наису, јер је то за њега могло да буде повољно.³⁵⁶ Имајући у виду Јулијаново сујеверје, то је сигурно могао да буде један од важних разлога његовог боравка у овом граду.³⁵⁷ Јулијан је то време у Наису искористио и за сређивање политичких прилика у делу Царства који је био под његовом управом. Он је донео нове законе и на административне положаје довео своје присталице и људе који су га подржавали, постављајући историчара Аурелија Виктора за намесника провинције Друга Панонија, Клаудија Мамертина за префекта Илирика, док је дотадашњег заповедника коњице (*magister equitum*) Невита прогласио за конзула за 362. годину.³⁵⁸ Јулијанов избор Наиса, да се у њему припреми за предстојећи сукоб са Констанцијем, могао је да има и психолошки мотив. Наиме, овај град, као родно место императора Константина и као град у коме се 350. године Констанцију предао претендент и Магненцијев савезник Ветранион, имао је симболички значај за све чланове Константинове породице. Јулијанова одлука да баш у овом граду утврди легитимитет захтева за царском влашћу, морала је да буде „прст у око“ Констанцију. Наисус је био град из кога је Јулијан упутио писма различитим градовима Грчке и Македоније као и римском Сенату, тражећи да подрже његове царске захтеве.³⁵⁹ Његова борба против хришћанина Констанција, кога је сматрао одговорним за убиство свога оца и брата, кулминирала је тиме што је баш у Наису почео отворено да поштује паганске богове. Јавно је призивао и консултовао богове и повиновао се њиховим знамењима.³⁶⁰

Писмо римском Сенату није сачувано и познато је само из онога што о њему наводи Амијан Марцелин.³⁶¹ Ово писмо је посебно важно јер не садржи само Јулијанове оптужбе против Кон-

³⁵⁶ Amm. Marc., XXII, 1, 1–3; Zosimus, III, 10–11.

³⁵⁷ О Јулијановом сујеверју вид.: А. Поповић, "Mithos" u delu Julijana Apostate (1995), 20, необјављена докторска дисертација.

³⁵⁸ Amm. Marc. XXI, 10, 5; XXI, 12, 25.

³⁵⁹ А. Поповић, Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу, *Ниш и Византија* III (2005), 79–86.

³⁶⁰ Amm. Marc. XXII, 1, 1.

³⁶¹ Amm. Marc. XXI, 10, 7–8.

станција, већ и против Константина који је окривљен јер је укинуо древне законе и обичаје. Константин је крив и јер је био први који је варваре постављао за конзуле, а управо је то чинио и сам Јулијан са варварином Невитом, кога Марцелин сматра неодгојеним, примитивним и страшно окрутним.³⁶² Јулијан је из Наиса упутио и писмо Коринћанима од којег је сачувано само неколико редова и то у беседи ретора Либанија.³⁶³ Ретору је ово писмо интересантно јер у њему Јулијан пише и о Хелени, Константиновој мајци, а маћехи његовог оца, коју назива неморалном, оптужујући је за лоше понашање према свом пасторку. В. Кеги сматра да је Јулијаново спомињање Хелене било подстакнуто неким од грађевина у Наису које је Константин подигао у част своје мајке.³⁶⁴ Могуће је да је Јулијанов напад на Константина Великог, посведочен у фрагментима његових писама био део опште полемичке борбе против Констанција која би му сигурно помогла да се домогне царског престола.

Констанције је изненада умро 3. новембра 361. године и ту вест Јулијан је примио у Наису.³⁶⁵ Предсказања су била испуњена и показало се да је боравак у овом граду за Јулијана био повољан. Вероватно је Јулијаново држање места Константиновог рођења бар мало ојачало његов захтев за царским легитимитетом у тренутку Констанцијеве смрти.

Током својих пролазака, али и дужих задржавања у Наису, римски императори су одседали у посебно саграђеним палатама, резиденцијама неких високих чиновника или у некој од вила које су могле да приме угледне госте. Наиме, током својих путовања цар се није кретао сам, у његовој пратњи је био и персонал који се старао о потребама царске породице, али и службеници за издавање царских рескрипата и других аката. С обзиром на постојање царских радионица, о чему је било речи у претходном поглављу, у којима су израђивани предмети од племенитих метала, а постојала је и *fabrica* за израду војне опреме којом је управљао високи службеник *magister officiorum*, важне лич-

³⁶² Amm. Marc. XXI, 10, 7–8. Невит је вероватно био германског порекла (Амијан Марцелин, Историја (прир. М. Милин) (1998), XVII 1. и објашњење 22).

³⁶³ А. Поповић, *Ниш и Византија III* (2005), 85; Н. Радошевић, *Смењивање на престолу у грчким царским говорима IV века, ЗРВИ XXXVIII* (2000), 21.

³⁶⁴ W.E. Kaegi, *op. cit.*, 169.

³⁶⁵ Amm. Marc. XXI, 15, 1–5.

ности са јавним функцијама су могле да бораве краће или дуже време у Наису. Царски чиновници и магистрати могли су да одседају у грађевини са октоagonalном просторијом – вестибулом, смештеној на северној тераси градског бедема, данас изван турских бедема (Слика 17).³⁶⁶ Ова грађевина са мозаичким подовима чији су зидови били осликани фрескама, док су бочне просторије имале и официјелни и приватни карактер, могла је бити намењена боравку истакнутих личности. На основу археолошког материјала, начина градње и елемената декорације, објекат је могао бити изграђен током периода тетрархије а коришћен је током IV века.³⁶⁷ Док је поменута грађевина могла више служити као место на коме је владар могао да прима званичнике, објекат који су владари користили и у приватне сврхе свакако је могла бити вила на Медијани (Слика 18). Досадашња археолошка истраживања су показала да вилу на Медијани можемо идентификовати као резиденциону царску вилу. Цареве палате су биле простране грађевине великих размера са монументалном фасадом смештене у близини градских бедема у чијој близини се могао налазити хиподром у коме се цар приказвао масама.³⁶⁸

Сл. 17 Остаци октоagonalне палате

³⁶⁶ П. Петровић, „Naissus – задужбина цара Константина“, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ, књ. 73 (1993), 57–81; Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 20–21; Г. Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 153–154.

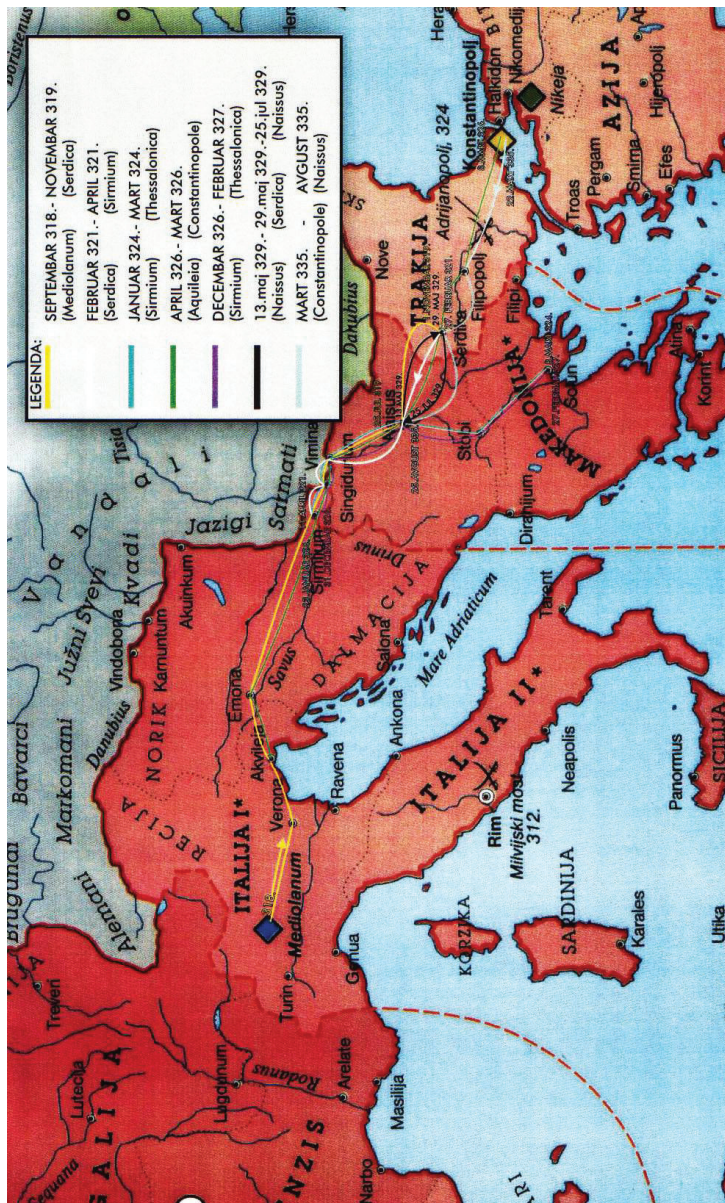
³⁶⁷ Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 68–69.

³⁶⁸ G. Milošević, A residential complex at Mediana: the architectural perspective in: *Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*, Bonn, 174–175.

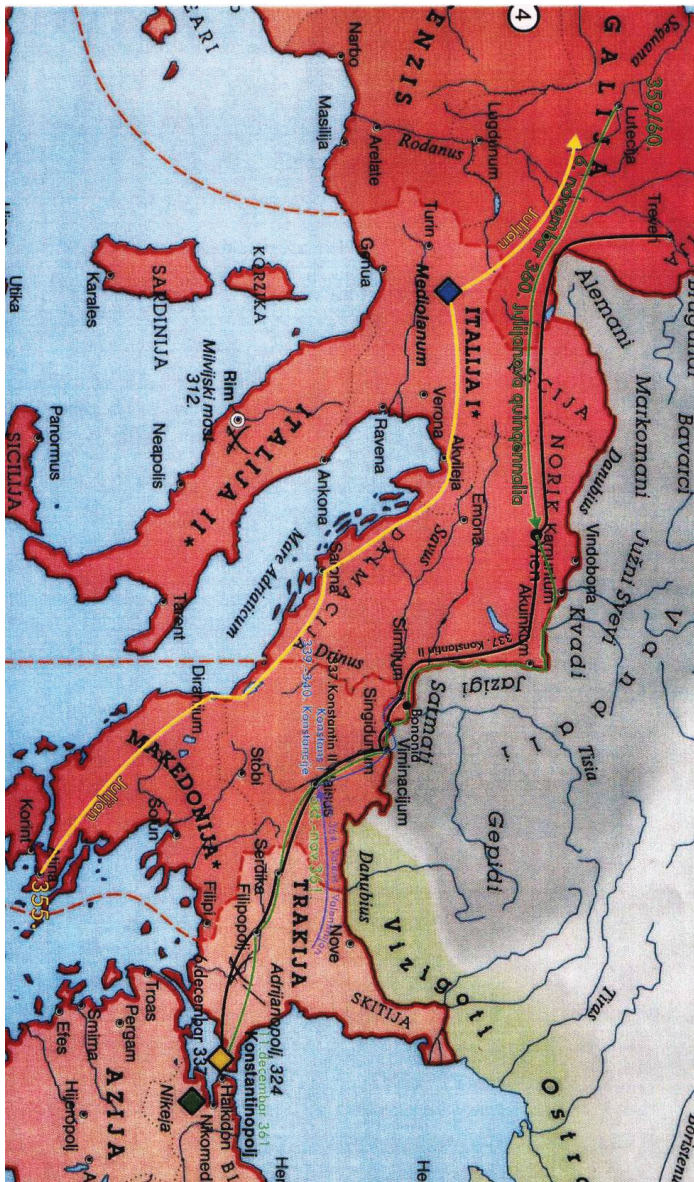

Сл. 18 Поглед на резиденциони комплекс на Медијани

табеларни приказ Константинових посета Наису	
Сигурни владареви боравци у Наису	могући Константинови боравци у Наису
25. јул 319. године	између 27. фебруара и 11. априла 321. године могао је да борави у Наису
марта 321. године	између 26. јула и 18. децембра 322. године могао је да буде у Наису
13. маја 329. године	323. године могао је само да прође кроз Наис
25. јула 329. године	између 23. јануара и 8. марта 324. године могао је да прође кроз Наис
25. августа 334. године	

Карта 1. Претпостављени правци кретања Константина Великог 319–335. године

Карта 2. Претпостављени правци кретања Константинових наследника 337–361. године

II-4 Религијски живот града – официјелни култови и рано хришћанство

Римска државна религија је подразумевала поштовање царског култа и capitoлинског тројства, које су чинили Јупитер, Јунона и Минерва. Обожавање паганских богова је дозвољавало сваком вернику да се опреми различитим сликама и симболима из свих земаља и религија. Локално становништво је поштовало божанства преузета из грчко-римске религије – углавном су становници били наклоњени боговима који су обезбеђивали напредак и просперитет као што су били Фортуна и Меркур, или богату жетву коју је доносио Либер, док су за здравље и сигурност били задужени Асклепије и Херкул.³⁶⁹ Домаће становништво у провинцијама је поред ових богова поштовало и локална божанства те су тако код Келта били раширени богови природе, раскршћа, виле, нимфе.³⁷⁰ Код Трачана се срећу „Херој“, бог ловац и ратник, Силван, бог шуме, Еракура коју су поистовећивали са Хером.³⁷¹

Током I и II века у Римском царству шириће се оријентална веровања и култови које је углавном преносила војска. Војници су поштовали званичне култове, али су истовремено обожавали и богове завичаја или краја у којем су служили.³⁷² Источњачки култови Велике Мајке (*Magna Mater*) из Мале Азије, Серапис и Изиде из Египта и Митра, бог сунца и неба из Ирана пренети су у балканске провинције кретањем војних јединица, трговаца и занатлија. Војска, стационирана у Подунављу, неговала је поменуте култове те су тако Сераписови и Изидини завети најбројнији у Горњој Панонији и Далмацији, док се у Горњој Мезији срећу само у утврђењу и насељу *Titacum Minus*.³⁷³ Представе Сераписа и Изиде су биле прилагођене грчко-римском иконографском об-

³⁶⁹ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 147.

³⁷⁰ Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи* (репринт изд. 2003), 41–51.

³⁷¹ Марић, *Антички култови у нашој земљи* (2003), 36.

³⁷² Љ. Зотовић, „Историјски услови развоја орјенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије“, *Старинар XIX* (1968–1969), 62.

³⁷³ Вулић, *Споменик ХCVIII* (1941–1948), 92, бр. 198, 199, 200.

расцу. Тако се временом Изида претворила у тип *Isis-Tyche* и *Isis-Fortuna*, док је Серапис представљен попут врховног бога Зевса или Јупитера.³⁷⁴ Источњачке култове у балканским провинцијама потиснуће Митрин култ који се најинтензивније ширио крајем II и у III веку да би у IV веку превагу однело хришћанство.³⁷⁵

На територији Наиса, половину пронађених споменика чине жртвеници. Посвете на њима сведоче да су подизани римским божанствима: Јупитеру, Јунони, Фортуни, Либеру и Либе-ри, Херкулу, затим оријенталним – Митри, и домаћим, трачким или илирским: Мундрит,³⁷⁶ Трачки коњаник,³⁷⁷ *Dardania*,³⁷⁸ *Atta*.³⁷⁹ Од укупног броја жртвеника највећи број је посвећен врховном богу Јупитеру, било самом или у заједници са другим боговима. Римски Јупитер је у већини случајева са неким епитетом *Optimus Maximus*,³⁸⁰ *Paternus*,³⁸¹ *Capitolinus*,³⁸² *Depulsor*,³⁸³ *Cohortalis*.³⁸⁴ Култ Јупитера Капитолинског једини је био раширен у читавом Царству, док су остали његови епитети много ређи на споменицима и срећу се углавном у провинцијама.³⁸⁵ Такав је случај са божанством *Iuppiter Cohortalis* чији је епитет изведен од *cohors*, али не знамо тачно каква је била његова функција. Пошто су његови дедиканти ретко војници претпоставља се да није божанство

³⁷⁴ Зотовић, *Старинар* XIX (1968–1969), 65.

³⁷⁵ Опшрније о религији у Римском царству вид.: А. Сermanović-Kuzmanović, D. Sreјović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd (1992); Jones, *LRE* (1964), 938–985; САН XII (2008), 538–551.

³⁷⁶ *IMS* IV, 79. n° 26.

³⁷⁷ *IMS* IV, 126. n° 119.

³⁷⁸ *IMS* IV, 118. n° 104.

³⁷⁹ *IMS* IV, 67. n° 1.

³⁸⁰ *IMS* IV, 70–78. n° 6–25.

³⁸¹ *IMS* IV, 76–78. n° 19–23.

³⁸² *IMS* IV, 74–75. n° 16.

³⁸³ *IMS* IV, 75. n° 17.

³⁸⁴ *IMS* IV, 77–78. n° 22.

³⁸⁵ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 148.

рата као *Iuppiter Stator* или *Iuppiter Victor*.³⁸⁶ Споменици посвећени овом Јупитеру углавном потичу из западних илирских области, тј. Далмације, док их у осталим деловима Балканског полуострва уопште и нема.³⁸⁷ Бог рата био је *Iuppiter Depulsor* који је поштован као локално божанство у подунавским провинцијама (Панонија и Норик), док је у источним областима Балканског полуострва, у Тракији и Доњој Мезији готово непознат. На територији Горње Мезије документован је управо на већ поменутом споменику из Наиса.³⁸⁸ Јупитер носи и епитет *Paternus* (очински) на четири споменика са територије Наиса. Овај епитет је могао стајати и уз неко друго божанство на споменицима које су подизали досељеници. На једном споменику из Наиса дедиканти су ветерани легије *VII Claudia*, па се стога претпоставља да нису били из Горње Мезије.³⁸⁹ Јупитер се среће и у заједници са Јуноном и Минервом, јер је Капитолинска тријада била заштитник римске државе и војске. На два споменика из Наиса Јупитер је у заједници са Јуноном и дедиканти су војници на једном Гај Јулије Севандус, ветеран,³⁹⁰ а на другом Клаудије Јулије Викторинус, *beneficiarius consularis* легије *VII Claudia*.³⁹¹

На једном изгубљеном натпису из Наиса, Јупитеру и Јунони су придружени Либер и Хилара.³⁹² Брилово мишљење да је Хилара друго име за Либеру прихватили су и каснији аутори.³⁹³ Божиња која је најчешће здружена с Либером јесте његова паредра *Libera* и придев *hilara*, који значи „радосна, весела“, одговарао би

---

³⁸⁶ Марић, *Антички култови у нашој земљи* (2003), 80.

³⁸⁷ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 149.

³⁸⁸ *IMS* IV, 75. n° 17.

³⁸⁹ *IMS* IV, 77. n° 21.

³⁹⁰ *IMS* IV, 77. n° 25.

³⁹¹ *IMS* IV, 79. n° 24.

³⁹² *IMS* IV, 79. n° 25.

³⁹³ A. Brühl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain*, Paris (1953), 217; B. Gabričević, *Deus Laetus, Vjesnik za arheologiju i gistoriju dalmatinsku*, LXI–LIX, Split (1957), 136–138; Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 149.

њеном имену. Уз име Либерера на натпису из Наиса стоји реч *deus* што није уобичајено за ово божанство на споменицима у балканским провинцијама.³⁹⁴ У Горњој Мезији Либер се најчешће јавља са епитетом *Pater*.³⁹⁵ Споменици посвећени Либеру и Хилари у суседним римским провинцијама - Далмацији, Панонији и Дакији - бројни су, те се стога може претпоставити да се под овим именом крију домаћа божанства плодности и вегетације.³⁹⁶ Либер и Либерера су могла бити имена дата старим божанствима балканских земаља у време римских освајања и вероватно су заменили аутохтона божанства плодности и вегетације. Име Хилара указује да су Либер и Либерера поштовани као божанства уживања, плодности и весеља, па самим тим врло могуће и вина. Ова божанства су била везана за природу, вегетацију, плодност и заштиту бербе, а њихов култ је заживео са римским освајањем и доласком римске војске.³⁹⁷

На територији Наиса пронађен је и споменик са дедикацијом Домни Краљици (*Domnae Reginae*) и Домну и Срећном Исходу (*Domno et Bono Evento*).³⁹⁸ Иако су старији истраживачи сматрали да су *Domna*, тј. *Domina* и *Domnus*, тј. *Dominus*, могли бити Кибела и Атис, ова претпоставка није потврђена.³⁹⁹ Назив *Domina* је био карактеристичан за Кибелу, али су могла да га понесу и друга божанства, римска, грчка али и локална.⁴⁰⁰ Персонафикација „Добар исход“ (*Bonus Eventus*) први пут је поменута

---

³⁹⁴ С. Пилиповић, Дедикација Либеру и Хилари из Наисуса, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18–19 (2010), 16.

³⁹⁵ *IMS* I, 52. н° 16; *IMS* I, 53. н° 17; *IMS* II, 73. н° 27; *IMS* IV, 121, н° 109; *IMS* VI, 55. н° 11.

³⁹⁶ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 149; Пилиповић, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18–19 (2010), 17.

³⁹⁷ Brühl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain* (1953), 220–223.

³⁹⁸ *IMS* IV, 68. н° 3 = *CIL*, II, 8244.

³⁹⁹ F. Ladek – A. von Premerstein – N. Vulić, *Antike Dnekmäler in Serbien, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen instituts in Wien* 4, 1901, Bbl. 137, н° 40.

⁴⁰⁰ S. Ferjančić, *Religija rimske vojske u Gornjoj Meziji: epigrafska svedočanstva u: Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 470.

на једном горњомезијском споменику, док се у суседним провинцијама чешће јавља. *Bonus Eventus* је древно италско божанство које се призивало за срећан исход неког подухвата. Његов култ је посебно негован у редовима римских војника.⁴⁰¹ Култ Фортуне је на територији Горње Мезије био веома раширен. Ова богиња је поштована као заштитница поједних породица и носила је различите епитете: *Aeterna, Augusta, Domestica, Magna*. Срећемо је у култној заједници са Јупитером и Либером.⁴⁰² На жртвенику из Наиса помиње се име свештеника Аурелија Декстера, који је могао да служи у храму ове богиње.⁴⁰³ На једном жртвенику пронађеном у Тврђави наилазимо на дедикацију *Attae sacrum*.⁴⁰⁴ Ђ. Бошковић је претпоставио да се ради о египатском богу Атону који је међу римским војницима илирског или трачког порекла добио локални карактер. Према другој његовој претпоставци, реч је могла бити и о локалном божанству трачког или илирског порекла.⁴⁰⁵ Према мишљењу М. Суића о истоименом богу, који се помиње и на вотивној икони Трачког коњаника, реч је била о илирском богу Татону (*deus Tato*).⁴⁰⁶ С. Ферјанчић указује да се ради о локалном, дарданском божанству чије име је у номинативу гласило *Atto*.⁴⁰⁷ На вотивној икони Трачког коњаника уклесано је име божанства које се на основу тога што су почетна слова *A* и *T* уклесана у лигатури може читати као *Tatoni* или *Atoni*.⁴⁰⁸ С обзиром да се божанство *Atta* већ среће на претходно поменутом споменику, претпоставља се да се ради о истом божанству и на икони

---

⁴⁰¹ Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 471.

⁴⁰² Р. Марић, *нав. дело*, 91.

⁴⁰³ *IMS* IV, 69. n° 4 = CIL, III, 14562.

⁴⁰⁴ *IMS* IV, 67. n° 1 = CIL, V, 766.

⁴⁰⁵ Ђ. Бошковић, Прилог проучавању „трачког коњаника“, *Старинар* VII–VIII (1956–1957), 160.

⁴⁰⁶ М. Суић, Тато илирски *deus patrius*, *Старинар* XI (1960), 93–96.

⁴⁰⁷ Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 476.

⁴⁰⁸ *IMS* IV, 126–127. n° 119; Н. Вулић, Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик ХСVIII* (1941–1948), 285; Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 476.

с представом трачког коњаника. У прилог тези да божанство није домаће, П. Петровић наводи да је дедикант Петилије Аурелијан, војник легије *VII Claudia* био странац те стога ни божанство није могло бити домаће.⁴⁰⁹ Мушко име *Atta* које се може довести у везу са истоименим божанством води порекло из дарданске ономастике на основу чега се може закључити да је и божанство било дарданско.⁴¹⁰

Представе паганских божанства Асклепија (*Asclepius*) и Хигије (*Hygia*) срећу се на бронзаној огради откривеној приликом археолошких ископавања на Медијани током 2000. године (Слика 19).⁴¹¹ По свој прилици ограда је стајала као олтарска преграда у апсиди триклинијума виле са перистилом и састојала се од осам канцела, четири са леве и четири са десне стране. Пронађена су четири канцела, две херме са ликовима Асклепија и Луне, и подножје треће херме, вероватно неког женског божанства.⁴¹² М. Васић сматра да преостала четири божанства на огради могу бити Сол (*Sol*), односно Хелије (*Helios*), као мушки пандан Луни (*Luna*) – грчкој Селени (*Selene*), потом Хигија (*Hygieia*), као пандан Асклепију (*Asclepius*) и могуће Дионис (*Dionysus*) или Херакле (*Heracles*), док је од женских божанства могла бити представљена Дијана (*Diana*) – Артемида (*Artemis*). Ова божанства названа су „јатричка“ јер се радило о боговима који су штитили људе од болести и помагали им да буду излечени. Подсетићемо и на групни налаз скулптура откривених у вили на Медијани 1972. године, међу којима је било статуа Асклепије, Хигија, Артемида, Диониса, Херакла и Меркура – Хермеса.⁴¹³ Скулптуре су биле смештене у самој апсиди док је ограда била на њеном улазу. М. Васић сматра да је апсиду виле у светилиште претворио импера-

⁴⁰⁹ Petrović, *IMS* IV 127. n° 119.

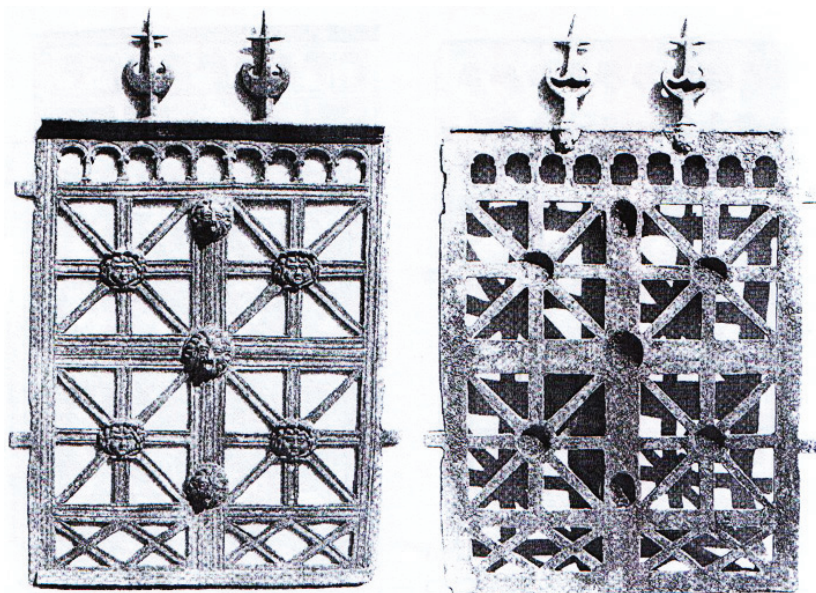
⁴¹⁰ Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба* (2007), 173.

⁴¹¹ М. Васић, *Bronze Railing from Mediana, Старинар* LIII–LIV (2003–2004), 79–109.

⁴¹² Васић, *Старинар* LIII–LIV (2004), 84–85.

⁴¹³ А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* XXIV–XXV (1973–1974), 1975, 57–65; Петровић, *Медијана*, 36–38. М. Васић, *Старинар* LIII–LIV (2004), 103.

тор Јулијан Апостата, током свог боравка у Наису 361. године. Јулијан је приватне храмове градио и на другим местима и један такав подигао је само неколико месеци касније у Константинопољу.⁴¹⁴ Јулијанова политика била је и усмерена у правцу обнове култова паганских божанстава и изградње или обнове њихових храмова.⁴¹⁵

Сл. 19 Бронзана ограда пронађена на Медијани
(Vasić, 2005, p. 86)

Луна или Селена је богиња Месеца и њена улога је више-струка, између осталог и сотериолошка. Њен мушки парњак је Сол, тј. Хелије, који је врховно божанство Јулијановог пантеона.⁴¹⁶ Он је изједначен са персијским Митром, чији култ су на-

⁴¹⁴ А. Поповић, *Јулијан*, 45.

⁴¹⁵ *Ibid.*, Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostate, *Нив и Византија* IV, (2006), 83.

⁴¹⁶ *Ibid.*, 84.

рочито поштовали војници широм Царства.⁴¹⁷ Асклепије је за Јулијана пагански пандан Христу – Спаситељу. Наиме, Јулијанов Асклепије има двоструку природу - и људску и божанску, и он познаје медицинску вештину. Асклепијев женски пандан је Хигија, једина која се не помиње у Јулијановим списима. Треће мушко божанство на огради је Дионис чија главна функција је стварање у чулно-опажајном свету. Уз Диониса стоји Херкул који је поред многих функција и јатричко божанство и био је заштитник лековитих термалних извора, каквих је било и у околини Медијане.⁴¹⁸

Сем Дијане, сва божанства која се налазе на медијанској огради присутна су и у Јулијановим текстовима и слика са оgrade потпуно одговара Јулијановим религијским представама.⁴¹⁹ Свако божанство је на супротној страни оgrade имало свој пандан супротног пола. За разлику од М. Васића који ова божанства назива „јатричким“ (имају моћ излечења), А. Поповић тврди да је ипак прикладније употребити израз „сотериолошка“ јер су само Асклепије и Хигија заштитници лекарске вештине, док сва остала нису са њом директно повезана.⁴²⁰ Сва божанства имају управо сотериолошку (спаситељску) функцију у којој је садржана и јатричка-исцелитељска улога и зато се може и прихватити предлог А. Поповића да су божанства на огради са Медијане пре свега сотериолошка.

Од оријенталних божанстава најраспрострањенији је био Митрин култ. У Римској држави овај култ се раширио средином I века п. н. е., а донели су га гусари из Киликије, које је Помпеј победио и одвео у ропство, тако да су они упознали Запад са овим култом.⁴²¹ Митраизам су потом раширили војници са Истока који су били мобилисани у римску војску, и ову религију најпре су прихватили легионари који су је ширили у читавом Царству преко

---

⁴¹⁷ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World* (1991), Oxford University Press, 103.

⁴¹⁸ А. Јовановић, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 60.

⁴¹⁹ А. Поповић, *Ниш и Византија IV* (2006), 91.

⁴²⁰ *Ibid.*, 93.

⁴²¹ M. Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja: od Gautame Bude do trajanja hrišćanstva*, II, Beograd (1991), 243.

провинција у којима су биле стациониране легије. Пошто су верници персијског бога Митре своје обреде и ритуале обављали у строгој тајности о овој религији сазнајемо само на основу археолошких налаза. На храмовима и рељефним представама углавном је приказана сцена Митре који се рађа из стене и представа Митре који убија бика (тауроболија). Наилазимо и на представе четири животиње које углавном прате овај чин тауроболије.⁴²² Женама није било дозвољено учешће у Митрином култу те је он остао резервисан за војску која је и дала највише нових чланова.⁴²³ Проповедао је висок степен моралности и војници су се обавезивали на доживотни рат против зла у сваком његовом облику.

Митраизам ће достићи врхунац средином III века, да би крајем IV века хришћанство однело коначну победу над њим. Митрин култ је још једном кратко заживео за време владавине цара Јулијана Апостате (361–363).⁴²⁴ Овај владар је чак видео себе као инкарнацију Митре, и требало је да, владајући се митраистичком етиком, спасе Царство од зла оличеног у хришћанству. Очигледна је Јулијанова приврженост јатричким и сотериолошким божанствима, као и самом Митри и између ових божанстава могуће је успоставити везу. Наиме, Јулијан је сматрао да потиснутој хришћанској религији мора пронаћи одговарајућу замену.⁴²⁵ У својим списима он Христу супротставља сотериолошка божанства Херакла, Асклепија, Атиса и Диониса који су „слични“ Христу јер су у хеленској традицији поштовани као спаситељи човечанства. Према Јулијану они су у заједници са Митриним култом могли да потисну хришћанску религију. И Митра је био спаситељ својих следбеника. Култ Митре је у позној антици једини могао озбиљно да угрози хришћанство због чега му се Јулијан и приклонио. Сотериолошко-јатричка божанства су имала и исцелитељску моћ и нека од њих (Херакле) била су заштитници

---

⁴²² Опширније о овоме вид. у: D. Ulansey, *The origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford University Press 1991.

⁴²³ Ферјанчић, „Религија римске војске у Горњој Мезији“, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе* (2010), 475.

⁴²⁴ А. Поповић, *Јулијан*, 345.

⁴²⁵ *Ibid.*, 343–345.

топлих термалних извора. С обзиром да је вода имала важну улогу и у обредима Митриног култа могуће је да је ово још један елемент који Херакла, Асклепија и Диониса доводи у везу са Митром.

Митрин култ је снажно утицао на хришћанство и митраисти су славили рођендан Митре 25. децембра, док су хришћани тог дана славили Исусово рођење. Поштовање пећине као места Христовог рођења такође је остатак култа бога Митре који је био слављен у пећинама, јер је према легенди рођен из стене уз пастире који су били скривени у оближњој планини.⁴²⁶ Митру видимо као некога ко може да утиче на небеске сфере, као што је и Исус повезан са отварањем неба. Од својих верника Митра је тражио високу моралност, аскезу, чистоћу и чедност, а заузврат им је обећавао бољи живот после смрти, поновно рађање и васкрснуће. Митра је тај који одводи душе на онај свет, он им суди и нечисте душе кажњава тако што их предаје Ахриману (богу таме) на вечите муке.⁴²⁷ Митрини верници су крштавани као и хришћани. Хлеб, вино и звук били су основни церемонијални део и у митраизму и у хришћанству. Митра спашава своје следбенике као што то чини и Христ са својим верницима.⁴²⁸

Вода је у церемонијама Митриног култа играла веома важну улогу због чега ће светилишта бити подизана углавном на обалама река. Будући да се водило рачуна и о материјалним средствима верника (робови, ослобођеници, војници) за храмове је требало потрошити минимална материјална средства. Због тога, али и због потребе да се обезбеди тајност овог мистичног култа храмови су настајали у пећини, стени или на падинама неког брега. Природа терена, такође је утицала на начин подизања храмова, тако да су кршовити предели у Далмацији омогућавали коришћење природних простора, док су у панонској равници храмови морали бити изграђени.⁴²⁹

⁴²⁶ Religije svijeta, 92–93.

⁴²⁷ В. Дјурант, *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. г. н. е.*, (1996), 598.

⁴²⁸ А. Deman, "Mithras and Christ: Some Iconographical Similarities" in: John Hinnells, ed., *Mithraic Studies 2* (1975), 507–517.

⁴²⁹ Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије* (1973), 121.

Веровање у Митру брзо се ширило и у балканским провинцијама тако да је у њима посведочен велики број дедикација Митри, а пронађено је и много храмова – митреја.⁴³⁰ Ширење ове религије у провинцијама на Балканском полуострву и на средњем току Дунава текло је из два различита правца. На територији Горње Паноније и Далмације митраистички култ се ширио из Аквилеје, док је у Горњу Мезију и Доњу Панонију продро преко Доње Мезије и Дакије са Оријента.⁴³¹ На основу великог броја споменика за које је утврђено да потичу с краја II или из прве половине III века закључујемо да се у овом периоду митраизам у Горњој Мезији интензивно ширио. Највећи број споменика поставили су робови, ослобођеници и романизовани домороци, а много мањи број војници.⁴³² Велики број верника ипак је остао анониман јер су само материјално обезбеђени могли да постављају завете својме богу, док остали следбеници нису могли да оставе за собом материјалне доказе, који би сведочили о њиховом броју.

Делови споменика са заветним натписом „Непобедивом богу“ (*Invicto deo*) пронађени су у нишкој тврђави 1953. и 1956. године. Натпис сличне садржине, пронађен у Равни, публиковао је Н. Вулић који није дао ближа објашњења у вези са спомеником.⁴³³ Споменик је из Равне могао да буде пренесен у нишку тврђаву, где је могао бити сломљен и један његов део уништен приликом бомбардовања у Другом светском рату. Други део споменика могао је да буде пронађен и пренет у нишки Музеј. С. Душанић и П. Петровић ипак сматрају да су могла постојати два споменика сличне садржине: један у Наису, други у утврђењу *Timacum Minus*.⁴³⁴ Споменик из Равне се са сигруношћу може датовати најраније између 161. и 169. године.⁴³⁵

⁴³⁰ Марић, *Антички култови*, 117.

⁴³¹ Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије* (1973), 132–133.

⁴³² S. Dušanić-Petrović, Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš, *Živa Antika* 12 (1963), 370–372, n° 2.

⁴³³ Споменик ХCVIII (1941–1948), 81, n° 170.

⁴³⁴ Dušanić-Petrović, *Živa Antika* 12 (1963), 371.

⁴³⁵ Марко Аурелије је постао принцепс 161. године и за савладара је узео Луција Вера који је умро 169. године (САН XI (2008), 156–157). С обзиром да се на

Митраизам је нудио веровање у бесмртност душе и теорију васкрснућа које ће прожимати и сваког хришћанина.⁴³⁶ И хришћанство је нудило спасење, окајање грехова и „нови“ живот после смрти, али је давало и много једноставније одговоре који су му обезбедили победу над митраизмом.

Наис се налазио на раскрсници важних трговачких и војничких путева који су водили за Виминацијум и Сингидунум на северу, за Рацијарију на североистоку, Сердику и Константинопољ на истоку, Солун на југу и Љеш на југозападу. Управо су тим путевима преношене идеје, веровања, обичаји, начин живота из удаљених делова Царства. Овим путевима почело се ширити и хришћанство. Први од владара који се приклонио новој вери и учинио је званичном религијом био је Константин Велики, родом из Наиса. Као што анонимни извор и наводи, цар је богато украсио родни град и подигао је многе јавне грађевине, док су старе обновљене.⁴³⁷ У таквој једној средини, у којој је сачувано много тога паганског, хришћанска религија је постепено почела да се укорееује.

Досадашња сазнања о раном хришћанству у Наису фрагментарна су и непотпуна. Највише података пружају археолошка истраживања обављена на највећој градској некрополи на територији данашње Јагодин-мале, источно од тврђаве.⁴³⁸ Приликом ископавања откривени су значајни споменици црквене архитектуре, велики број гробова и гробница у којима су сахрањивани хришћани. Дуго су, међутим, пагански обичаји и ритуали, приликом сахрањивања покојника, у великој мери утицали и на начин сахрањивања у ранохришћанском периоду. И након што је хришћанство могло слободно да се проповеда после 313. године, паганство се још дуго задржало у животима конзервативних

натпису из Равне помиње и име савладара споменик је могао настати у периоду између 161. и 169. године.

⁴³⁶ Lact. *Divin. Inst.* III, 2 о највишем добру: „Id vero nihil aliud potest esse quam immortalitas.“

⁴³⁷ Ann. Val., II, 2 Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit...

⁴³⁸ Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник I*, (1974), 33–45.

касноантичких становника Наиса. Касноантичке гробнице у Јагодин-мали биле су сиромашне прилозима што је било у нескладу са положајем и успоном града у IV веку. Одсуство прилога објашњава се религијским прописима којима је покојник требало да се ослободи свега што га је везивало са материјалним светом.⁴³⁹ Од ретких гробних прилога пронађени су предмети за личну употребу који су углавном били пратећи детаљ женске тоалете (наруквице, прстење). Проналажене су и посуде од печене земље или стакла које се доводе у везу са ранијим обредом либације – обичај приношења течне жртве покојнику.⁴⁴⁰ Иако је обред либације у периоду раног хришћанства био сасвим напуштен, посуде су стављане у гроб без неког религијског значења као одраз јако укорењене традиције.⁴⁴¹ Извесно је да је митраистички култ на територији Наиса утицао на веровања у нематеријални загробни живот. Наиме, у основи тога била је потреба да се душа покојника ослободи свих материја како би могла да ступи у вечно царство мртвих. Ранохришћанске гробнице из Наиса потврђују да је и хришћанско становништво града прихватило ова паганска веровања, јер је наставило да сахрањује своје покојнике на исти начин и то на територији паганске некрополе.⁴⁴² У ранохришћанском периоду на територији некрополе у Јагодин-мали подигнуте су две цркве. Остаци једне су у Чегарској улици,⁴⁴³ док су делови друге откривени испред касарне.⁴⁴⁴ Љ. Зотовић је претпоставила да је црква испред касарне подигнута истовремено са мартиријумом у којем су сахрањени први хришћански мученици из Наиса.⁴⁴⁵ У периоду раног хришћанства тек покрштени пагани су подизали

---

⁴³⁹ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 47.

⁴⁴⁰ Љ. Зотовић, Промена у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до IV века, *Лесковачки зборник* X (1970), 23.

⁴⁴¹ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 48.

⁴⁴² *Исто*, 47.

⁴⁴³ А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* VIII–IX (1933–1934), 304, сл. 2.

⁴⁴⁴ Р. Љубинковић, Тврђава, *Археолошки преглед* 5 (1963), 140–142.

⁴⁴⁵ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 50.

гробљанске цркве у којима су приносили дарове и исказивали молитве којима су настојали да умоле свог бога да прими душу покојника.⁴⁴⁶

О присуству хришћана у Наису у касноантичком периоду сведоче нам, као што је већ речено, остаци хришћанске архитектуре, пре свега гробови и гробнице, откривени на градској некрополи на подручју Јагодин-мале, тј. на десној обали Нишаве, источно од античког града, на путу према Рациарији. На територији града пронађени су значајни споменици црквене архитектуре, а утврђивано је да су ти споменици хришћански на основу представа симбола хришћанског култа (крст, христогорам).⁴⁴⁷ Код гробова откривених у Јагодин-мали водило се рачуна и о оријентацији и положају покојника. Соларна теологија је условила сталну оријентацију гробова. Запад је означавао крајњу тачку пута светлости, истовремено полазну тачку Сунца због чега су сви покојници сахрањивани у правцу запад–исток.⁴⁴⁸ Покојник је полагао на леђа са главом окренутом ка западу што је означавало крај његовог пута у свету светлости, док је његов поглед ка истоку према Сунцу изражавао наду у поновно рођење у свету мртвих.⁴⁴⁹ Када су у питању грађевине њихова припадност ранохришћанском периоду утврђивала се на основу натписа, начина зидања, намене и др.

Писани извори који би посведочили присуство хришћана у Наису ретки су. Један од писаних извора је свети Виктриције, епископ из Руана (IV век), који у свом спису спомиње Наис као град „у коме свеци чине чуда“⁴⁴⁵⁰, док историчар Јован Кинам каже да су реликвије светог Прокопија налазе у Наису, што је још један податак о постојању мученика у граду, али у много познијем

---

⁴⁴⁶ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 51.

⁴⁴⁷ И. Николајевић, Сахрањивање у ранохришћанским црквама на подручју Србије, *Археолошки вестник* XXIX (1978), 681.

⁴⁴⁸ Зотовић, *Лесковачки зборник* X (1970), 22–23.

⁴⁴⁹ Г. Милошевић, „Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији“, у: *Трећа конференција византолога*, Београд / Крушевац (2002), 210.

⁴⁵⁰ Sc. Viktricije, De laude sanctorum, cap. XI, према: J. Zeiller, *Les Origines chrétiennes dans des provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris (1918), 158–159.

периоду.⁴⁵¹ У једној касноантичкој гробници у граду пронађен је покојник са свитком што свакако указује да је сахрањена особа била на високој лествици у црквеној хијерархији.⁴⁵² Наиме, са свитком у руци приказиван је Христ, свети људи или високи црквени достојанственици.⁴⁵³ Свештенство, како паганске тако и хришћанске религије, чинило је све како би оправдало велике класне разлике које су постојале међу становништвом. Хришћанство је то чинило на тај начин што је код верника будило наду да их после привременог боравка на земљи очекује бољи живот у вечном рају у који могу ући само „чисти“.⁴⁵⁴

Из касноантичког периода у Наису потиче гробница чији зидови су украшени фрескама (Слика 20).⁴⁵⁵ Гробница је случајно откривена у дворишту Дома деце погинулих бораца у Јагодин-мали.⁴⁵⁶ Монограм Христа са апокалиптичним словима алфа и омега, у венцу од палиминих грана, који се у Риму јављају од средине IV до средине V века, указује да је гробница могла настати у IV веку. Предмет расправе Л. Мирковића и Ђ. Бошковића је да ли су на фрескама приказани апостоли Павле и Петар и још двојица еванђелиста (или мученика) или су ликови покојника сахрањених у тој гробници.⁴⁵⁷ Ђ. Бошковић је сматрао да су у приказаним личностима били портрети покојника.⁴⁵⁸ На фрескама су приказана четири лика, али није утврђено да ли су у гробници почивала четири покојника, јер њихова тела нису пронађена. Такође, није познато ни да ли је средњи простор између гробова могао бити

⁴⁵¹ Ј. Калић, Јован Кинам, *ВИИИИЈ*, Београд (1971), 74.

⁴⁵² Г. Милошевић, „Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин-мали у Нишу“, у: *Ниш и Византија II* (2004), 137.

⁴⁵³ Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар V–VI* (1956), 57–58.

⁴⁵⁴ Зотовић, *Лесковачки зборник X* (1970), 23.

⁴⁵⁵ Л. Мирковић, *Старинар V–VI* (1956), 55. Мирковић је фреске посредно датовао на крај III или почетком IV века.

⁴⁵⁶ Мирковић, *Старинар V–VI* (1956), 53–54.

⁴⁵⁷ Мирковић, *Зборник НМ V* (1967), 217–236.

⁴⁵⁸ Ђ. Бошковић, Еше неколко слов о раннехристианској стеној живописи в нишком склепе. *Византијски временик XV* (1959), 144–147.

коришћен за сахрањивање. У гробним преградама могло је бити сахрањено и више особа, те се стога на основу броја приказаних ликова не може закључити да су на фрескама насликани сахрањени покојници.⁴⁵⁹ Према тумачењима Л. Мирковића, на источном зиду су приказани апостоли Петар и Павле, док су на западном зиду фигуре мартира или епископа нишког.⁴⁶⁰ У прилог томе да су на фрескама фигуре Петра и Павла и двојице еванђелиста или мученика сведочи и њихова одећа, коју носе света лица у катакомбама Рима. Један од приказаних ликова у руци држи свитак који означава *Свето писмо* и имају га само Христос, апостоли и мученици. Једна приказана фигура држи руке склопљене за молитву према Христовом монограму и моли милост за другог, не за себе, јер је она већ у рају са Христом. Молитва је упућена Христу за спасење сахрањених у гробници.⁴⁶¹ По свој прилици, у овој гробници били су сахрањени чланови имућне породице, који су још за живота изградили себи гробницу и украсили је фрескама. Они су били хришћани, који су вером у Христа прихватили учење о одласку у рај после смрти. Фигуре апостола Петра и Павла окружене су дрвећем и растињем што представља рај у коме се апостоли већ налазе, а у који треба да уведу умрле. Према томе, умрли и сахрањени у гробници почивају у њој заједно са Христом и светима, тј. апостолима и еванђелистима или мартирима.⁴⁶²

---

⁴⁵⁹ Мирковић, *Зборник НМ V* (1967), 219–220.

⁴⁶⁰ Мирковић, *Старинар V–VI* (1956), 58–60.

⁴⁶¹ Мирковић, *Зборник НМ V* (1967), 222–223.

⁴⁶² Мирковић, *Старинар V–VI* (1956), 60.

Сл. 20 Реконструкција гробнице са фигуралним представама (Каталог Јагодин-мала касноантичка некропола, 2014, стр. 39)

Археолошка истраживања вршена су на територији Јагодин-мале и код данашњег Моста младости где су откривени остаци ранохришћанске базилике са гробницом (мартирijумом) (Слика 21).⁴⁶³ Положај, декорација и налази у базилици са гробном грађе-

⁴⁶³ А. Оршић-Славетић, *Старинар* 8–9 (1934), 303–310: Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу,

вином указују да се ради о јединственој гробљанској цркви на касноантичкој некрополи у Јагодин-мали у Нишу.⁴⁶⁴ У гробници је пронађен ранохришћански капител од белог мермера, на коме се види крст са венцем около.⁴⁶⁵ Пронађен је и новац Константина (306–337) и Констанција (337–361) на основу чега се закључује да је гробница из средине IV века. Извршена су и археолошка истраживања на простору око гробнице, у оквиру којих је испитана базилика и њен однос према гробници. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, егзонартекс, испод чијег пода је било прилазно степениште крипте. На западној страни базилике, у средишњем делу нартекса откривен је ранохришћански оловни дечији саркофаг.⁴⁶⁶ На њему су представљени симбол крста и мотив трочлане бисте који се понавља пет пута – на свим бочним странама и поклопцу. И. Николајевић је указала да су на саркофагу приказани Константинови наследници: Константин II, Констанс I и Констанције II. Саркофаг је могао бити урађен у некој од официна у Наису и потиче из периода од 337. до 340. године.⁴⁶⁷ Прецизније и детаљније тумачење представа на оловном саркофагу понудили су Хеиде и Хелмут Бушхаусен.⁴⁶⁸ Према њиховом мишљењу, на саркофагу су приказана три Августа неједнаког ранга и старости. Након детаљне анализе аутори су предложили другачије датирање саркофага – између 379. и 408. године.⁴⁶⁹ Као и И. Николајевић и Хеиде и Хелмут Бушхаусен су довели у везу представе тријаде на саркофагу са представама тријаде на сребрној полузи из Фелдиоаре у Трансилванији (Румунија), на којој су

Гласник САН, IV–2 (1952), 365–367.

⁴⁶⁴ Милошевић, *Ниш и Византија II* (2004), 123.

⁴⁶⁵ Милошевић, *Ниш и Византија II* (2004), 135.

⁴⁶⁶ Heide i Helmut Buschhausen, *Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš*, Römishes Österreich 17–18 (1989–1990), Wien 1991, 48.

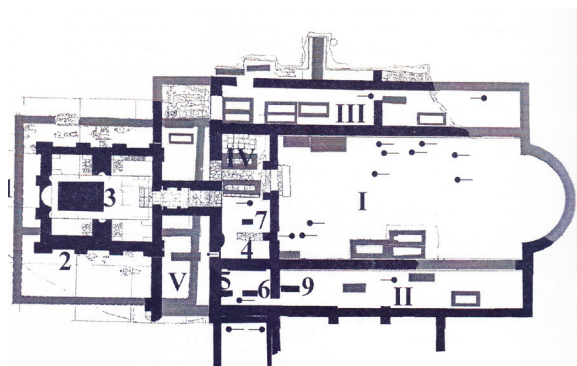
⁴⁶⁷ I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, *Actes du Xe congrés international d'archéologie chretienne*, Thessalonique 28 septembre - 4 octobre 1980, vol. I, Città del Vaticano - Thessalonique 1984, 526.

⁴⁶⁸ Heide i Helmut Buschhausen, *Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš*, Römishes Österreich 17–18 (1989–1990), Wien 1991, 47.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, 52–53.

представљени императори Грацијан II, Валентинијан II и Теодосије I.⁴⁷⁰ Полуга датира с почетка 379. године и ова година би била *terminus post quem* за израду нишког саркофага. С обзиром да је на саркофагу представљена царска тријада, покојник је морао бити неко високог ранга. У дечијем саркофагу је могло бити сахрањено дете из царске куће или царске пратње. Према тумачењу Хеиде и Хелмута Бушхаусена, царска свита је вероватно путовала између 385. и 395. године из Константинопоља према Риму. У њој су могли бити Гала Плацидија (387–450) и Хонорије (395–423).

Сл. 21 Основа мартријума и базилике: 1) Старији оградни зид;
 2) Гробница-мартријум; 3) Остаци постамента 4–9) Гробови;
 I–V Базилика
 (Милошевић, 2004, стр. 126)

У гробовима око базилике такође су сахрањени покојници високог ранга на шта указују налази свитка, ципела и скупоценог текстила.⁴⁷¹ Извесно је да је упоредо са изградњом мартријума (средина IV века), у његовој близини формирана некропола привилегованих. Базилика је подигнута касније крајем V века, над некрополом у источном делу мартријума. У вези са мартријум-

⁴⁷⁰ I. Nikolajveić, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro, Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve, Aoste 21–28 septembre 1986, Rome 1989, 2446.

⁴⁷¹ Милошевић, *Ниш и Византија II* (2004), 137.

мом поставља се питање којем мученику је подигнут?⁴⁷² У хагиографским делима за Наис се не везује ниједно име мартира и зато је тешко утврдити о ком се ради, тј. којем мученику је подигнута гробница (Слика 22). Свети Виктриције, епископ из Руана (IV век) у свом спису *De laude sanctorum* говори о Наису у коме је било неколико жртава црквених прогона.⁴⁷³ Врло касно, тврдило се да град поседује тело једног мученика Прокопија. Те податке бележи Јован Кинам, али не зна се о ком Прокопију се радило, чак и ако би било нечег основаног у тој тврдњи.⁴⁷⁴

Сл. 22 Мартиријум, општи снимак источног дела
(Милошевић, 2004, стр. 127)

Током земљаних радова у јесен 2006. године у улици Ратка Павловића, бр. 55, на стотинак метара источно од базилике са мартиријумом, откривени су остаци полуобличасто засведене

⁴⁷² Милошевић, *Ниш и Византија II* (2004), 129.

⁴⁷³ Cf. Victricius, *De laude sanctorum* 11 (edd. I. Mulders-R. Demeule- Naere, *Corpus Christianorum*, Ser. Latina 64, 1985, 86; цитирано према: R. Bartož, *Die Entwicklung der Kirchen-Organisation in der Westbalkan Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert)*, *Miscellanea Bulgarica* 5 (Das Christenum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhabsinsel in der Spätantike und im Frü Mittelalter, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10.-13.jun 1986), Wien 1987, 149–160, n. 21.

⁴⁷⁴ J. Калић, Јован Кинам, *ВИИИЈ II*, Београд 1972, 74.

гробнице.⁴⁷⁵ Гробница је квадратне основе, бочни зидови и свод су били фреско осликани са представама винове лозе. На своду је представљен Христов монограм у кружном медаљону, уписан у венац од ловоровог лишћа.⁴⁷⁶ У гробници су пронађени скелетни остаци три особе док су од прилога и инвентара нађене две стаклене боце, остаци свилене одеће са златовезом и новчић Теодосија I из 393. године, што указује на време када је особа могла бити сахрањена.⁴⁷⁷

О ширењу хришћанства у Наису у IV веку сведочи и невелики број ранохришћанских натписа пронађених у граду. Постоје три латинска натписа за које се сматра да потичу из једне ранохришћанске цркве,⁴⁷⁸ и један натпис на грчком, али не постоје ближи подаци о његовом месту налаза.⁴⁷⁹

У рушевинама једне од ранохришћанских цркава у Јагодин-мали пронађена је мермерна надгробна плоча неправилног облика, преломљена на четири дела. Плоча се данас налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр. 109). Текст натписа гласи:

†*Fili meus dulcis Antonine, qu|em fata tulerunt cum | octavo carperet
anno, |
disripuit mors invida vi|tae, fecit vero terminum vite(!)
m(en)s(e) se|pt(embri) ind(ictione) nona*⁴⁸⁰ †

Превод: „Сине мој, мили Антонине, ког је судбина отргнула са осам година, зла смрт је разорила живот, учинила му крај месеца септембра деветог индикта.“

Заједно са претходно поменутом плочом пронађена је још једна која се данас налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр. 49). Текст натписа гласи:

⁴⁷⁵ Т. Чершков, А. Алексић, Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у Улици Ратка Павловића 55, Град Ниш, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд (2008), 102–104.

⁴⁷⁶ Чершков, Алексић, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2008), сл. 4.

⁴⁷⁷ Чершков, Алексић, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2008), 104.

⁴⁷⁸ *IMS IV*, 91–93., n° 50, 51, 52.

⁴⁷⁹ *IMS IV*, 93, n° 53

⁴⁸⁰ *IMS IV*, 91, n° 50.

†*Hic requiescit Petrus | filiu{i}s Thomae vicario
an|nor{i}um XVI iuxta patre | et sororis patri et duo |
germanos suos Anto|nino et Gentione qui in |
uno mense simul vita | finirunt et maximo luc|to matris
dereliquerunt| mens(e) sept(embri) indict(ione) | nona XIII(?)*.⁴⁸¹

Превод: „Овде почива Петар, син Томе викара, година шеснаест, поред оца и очевих сестара и два своја брата, Антонина и Генција који истог месеца живот окончаше и у највећој жалости мајку оставише, месеца септембра, деветог индикта.“

Са овим мермерним плочама пронађена је још једна надгробна плоча у рушевинама ранохришћанске цркве у Јагодин-мали. Сада се налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр. 49). Текст натписа гласи:

*..fam|ula dei Ma[...]ssa qui re[...] quinq|ua |*⁴⁸²

Превод: „божја слушкиња Ма[...]са, која[...] пет [...]“ (?).

На основу ових надгробних споменика из ранохришћанског периода види се да су натписи били врло слични и да су то, заправо, биле кратке белешке о кратком и тешком животу, о злој судбини која је задесила покојника, о превеликом болу и жалости који су остали после покојникове смрти и задесили су његове најближе. Мали је број ранохришћанских надгробних споменика јер нису у довољној мери истражене некрополе са ширег градског подручја, а и постављање надгробних плоча са натписима је био луксуз који је већина тешко могла себи да приушти. Још један разлог малог броја ових надгробних споменика је и то што су њих подизали и пагани, па су их се можда због тога хришћани одрицали.

⁴⁸¹ *IMS IV*, 92, n° 51.

⁴⁸² *IMS IV*, 93, n° 52.

II-5 Градска некропола

Остаци најстаријег гробља на територији Наиса из периода од I до III века нису откривени у граду и његовој околини иако највећи број надгробних споменика води порекло управо из тог периода.⁴⁸³ У I веку н. е. у Риму су владали прописи о кремацији покојника, те је обичај кремације био познат и домородачком становништву наших области. У Наису су регистрована три гроба са кремацијом код бивше трошарине, у улици Косовке девојке.⁴⁸⁴ На основу гробних прилога утвђено је да су гробови из II века. Гробови су били без чвршће конструкције те су могли бити уништени новим укопом, јер се касноантичка некропола ширила управо на овом терену. Неколико грובה са спаљеним покојницима откривено је и у темељима Техничких факултета, али с обзиром да се ради о усамљеном налазу мало је вероватно да је у том периоду постојала организована некропола са кремираним покојницима.⁴⁸⁵ Место најстарије римске некрополе с каменим споменицима остало је непознато. Према претпоставци П. Петровића некропола је могла бити смештена недалеко од војног логора, тј. најстаријег насеља на десној обали Нишаве на терену на којем је данас тврђава.⁴⁸⁶ Са ширењем градског насеља у III и IV веку некропола је премештена на терен Јагодин-мале код Виничке капије на северном излазу из Тврђаве (Слика 23). На Винику су откривени остаци зграда од опека, а пронађена је и велика остава римског царског новца из II и III века. Гробни налази из грובה на Винику датирају из периода до III века, те је стога могуће да је најстарија некропола могла бити управо на Винику.

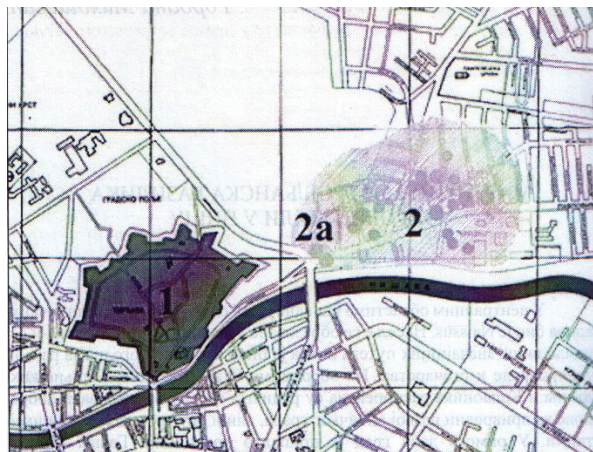
---

⁴⁸³ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 79.

⁴⁸⁴ Љ. Зотовић, Погребни ритуал и схватање загробног живота у свету касноантичке некрополе Наиса, *Нишки зборник* 1 (1974), 46.

⁴⁸⁵ Р. Ајдић, Појединачни и случајни налази са територије некрополе, саопштења на Симпозијуму о некрополи у Јагодин-мали, одржаном у Нишу 1968. године (необјављено) према: Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник* I (1974), 33; Љ. Зотовић, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, *Лесковачки зборник* VIII (1968), 27.

⁴⁸⁶ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 79.

Сл. 23 Наисус: 1) Тврђава; 2) Претпостављени простор античке некрополе у Јагодин-мали; 2а) Мартиријум и базилика (Милошевић, 2004, стр. 122)

Највећа некропола у Наису формирана је у периоду када је град био на врхунцу своје економске и друштвене моћи од IV до VI века. Археолошким ископавањима, рекогносцирањем и случајним налазима утврђено је да се некропола на истоку простирала на око 100 m источно од фабрике „Бенетон“, на западу до зграде Техничких факултета, на северу до око 200 m јужно од цркве Св. Пантелејмона, док је јужна граница досезала до десне обале Нишаве.⁴⁸⁷ Најраније податке о јагодинмалској некрополи срећемо у описима М. Валтровића. Истраживач је у белешкама, које је водио на путовању кроз Наис 1888. године, оставио запис о једној гробници откривеној источно од града.⁴⁸⁸ Гробница

⁴⁸⁷ О истраживањима касноантичке некрополе у Наису вид.: Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали* (водич без пагинације), Ниш (1968); Lj. Zotović, N. Petrović, P. Petrović, Niš, Jagodin mala-kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled* 9 (1967) 115–116; Lj. Zotović, Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, *Limes u Jugoslaviji* I, Beograd (1961), 171–175; Љ. Зотовић, Погребни ритуал и схватање загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса, *Нишки зборник* 1 (1974), 56–51; *Јагодин мала касноантичка некропола* (ур. Славиша Поповић), Народни музеј Ниш (2014), 13.

⁴⁸⁸ М. Валтровић, Белешке с пута, *Старинар* V-4 (1888), 118–119.

је случајно откривена током вежбања војника у грађењу пољских утврђења. Пажљиво је ископана и у њој нису пронађени налази. Иако тачно место налаза није записано претпоставља се да је припадала античкој некрополи у Јагодин-мали.⁴⁸⁹ Валтровић је на основу цртежа гробнице, који је добио од учитеља цртања у нишкој гимназији г. Стеве Никшића, објавио и приложио детаљан опис гробнице у *Старинару*.⁴⁹⁰ Исте те године у Нишу је боравио и Феликс Каниц који је обишао локалитет са гробницом и сачинио извештај у којем се подаци о димензијама гробнице донекле разликују од оних које је објавио Валтровић.⁴⁹¹ Оба истраживача су приложила детаљан опис унутрашњости гробнице у којој су зидови били украшени фрескама. На западном зиду је био исцртан крст чија представа је честа како у фреско сликарству, тако и у мозаичким композицијама. Начин на који је крст осликан у овој гробници сведочи да је занатлија био врло умешан, али и да је особа којој је гробница подигнута морала бити имућна јер је могла да плати израду тако луксузног предмета који је имао култни карактер.⁴⁹² Власник гробнице је по свој прилици био хришћанин с обзиром на представу крста. Гробница има највише сличности са појединим налазима у катакомбама откривеним приликом градње цркве „Собрања“ у Софији, које датирају из XII века.⁴⁹³

Истраживања некрополе су настављена пред избијање Првог светског рата. Археолог-аматер, управник Казненог завода у Нишу,

---

⁴⁸⁹ Г. Милошевић, *Архитектура касноантичких гробница у описима Феликса Каница и његових савременика у: Феликс Каниц на тлу Балкана – 150 година истраживања Феликса Каница у Нишу* (ур. И. Љубомировић), Ниш (2015), 54–55.

⁴⁹⁰ Валтровић, *Старинар* V–4 (1888), 118–119.

⁴⁹¹ F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvoli von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, Durchgesehen und Ergänzt Von Bogoljub Jovanović. Leipzig (1909), 165–166. Уп. Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, књ. 1, (1985), 167–168.

⁴⁹² Валтровић, *Старинар* 5 (1888), 119; Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvoli von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (1909), 166.

⁴⁹³ Милошевић, *Феликс Каниц на тлу Балкана – 150 година истраживања Феликса Каница у Нишу* (ур. И. Љубомировић), Ниш (2015), 56.

Јаков А. Ненадовић је открио гробнице са богатим прилозима.⁴⁹⁴ Откопавања некрополе су настављена и у периоду између два светска рата, када је Адам Оршић Славетић, чиновник Банске управе и сарадник музеја, открио пет црквених грађевина, седамнаест полуоблично засведених гробница и знатан број гробова слободно укопаних покојника.⁴⁹⁵ Археолог Ђорђе Мано-Зиси је 1952. године открио код данашњег Моста младости остатке ранохришћанске базилике и већи број гробова.⁴⁹⁶ Систематска археолошка истраживања на некрополи отпочела су 1956. и трајала су до 1967. године, док су мања истраживања заштитног карактера спроведена 1975. године. У контексту ранохришћанских налаза поменута је и случајно откривена гробница са фреско сликама у улици Ратка Павловића 55.⁴⁹⁷ Обимнија систематско -заштитна истраживања спроведена су 2010. године на траси Булеvara Војводе Мишића и 2012. године у западном делу комплекса фабрике „Бенетон“.⁴⁹⁸

Дугогодишњим археолошким истраживањима откривено је преко три стотине гробова слободно укопаних покојника и око 65 зиданих гробница.⁴⁹⁹ О гробницама са хришћанским мотивима већ је писано у контексту ширења хришћанства на територији Наиса. Стога ћемо поменути резултате скоријих истраживања на некрополи. Током 2009/2010. године вршена су обимнија заштитно-систематска испитивања југоисточног дела некрополе.⁵⁰⁰ Том приликом су истражене две полуоблично

---

⁴⁹⁴ А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* VIII–IX (1933–1934), 304.

⁴⁹⁵ Оршић-Славетић, *Старинар* VIII–IX (1933–1934), 303–310.

⁴⁹⁶ Ђ. Мано- Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу, *Гласник САНУ*, IV–2 (1952), 365–367.

⁴⁹⁷ Чершков, Алексић, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2008), 102–104.

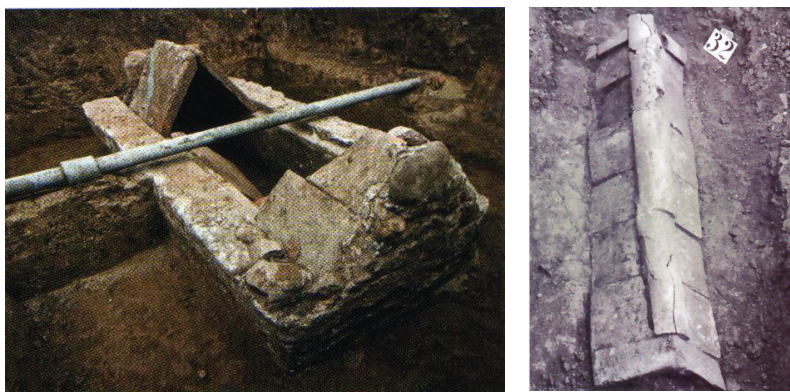
⁴⁹⁸ Г. Јеремић, Историјат истраживања, датовање и распрострањеност некрополе у: Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе*, Ниш (2014), 17.

⁴⁹⁹ Г. Јеремић, Сахрањивање у касној антици у Наису – пример некрополе у Јагодин мали у: *Константин Велики и Милански едикт 313. – Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић), Београд (2013), 129.

⁵⁰⁰ Т. Чершков, Г. Јеремић, Заштитна археолошка истраживања југоисточног дела

засведене гробнице, неколико зиданих гробова са конструкцијом од опека и слободно укопаним покојницима (Слика 24). Грбови слободно укопаних покојника су увек оријентисани у правцу запад–исток.⁵⁰¹ Покојници су полагаани директно у гробну раку или у дрвени сандук: уколико су плиће сахрањивани, били су без гробних прилога. Дубље укопани грбови су садржали инвентар који су углавном чинили златни, сребрни и бронзани накит, бронзане фибуле и предмети за личну употребу.⁵⁰² Откривене су две једнопросторне полуобличасто засведене гробнице мањих димензија које су биле без прилазног озиданог степеништа. Пронађене су кости мањих животиња, док је гробни инвентар веома скроман и чине га стаклени балсамаријум, чаше, крстообразне бронзане фибуле и керамички крчази који указују да гробнице датирају из друге половине IV века.⁵⁰³

Сл. 24 Грбови са конструкцијом од опека
(Каталог Јагодин-мала касноантичка некропола, стр. 28)

ранохришћанске некрополе у Јагодин мали у Нишу на траси Булевару Војводе Мишића, *Српско археолошко друштво* (2011), 53–54.

⁵⁰¹ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 50.

⁵⁰² О типовима гробова видети: Г. Милошевић, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу у: *Ниш и Византија II* (ур. Миша Ракоција), (2004), 130.

⁵⁰³ Јеремић, Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе* (2014), 31–32.

На подручју фабрике „Бенетон“ откривени су гробови слободно укопаних покојница са богатим гробним инвентаром. На основу инвентара је утврђено да су гробови из IV века. У гробу који је откривен недалеко од полуобличног засведене гробнице, пронађен је у плиткој раци накит - златни и сребрни прстен, две масивне сребрне нарукнице, огрлица од златних и стаклених перли и пар златних наушница.⁵⁰⁴ Један гроб, такође женске особе, откривен је у близини полуобличног гробнице. У његовој плиткој раци је пронађен пар златних наушница и огрлица од златних перли, као и два сребрна прстена.⁵⁰⁵

У кругу фабрике „Бенетон“ истражени су и зидани гробови од опека и малтера у облику саркофага.⁵⁰⁶ Они су могли бити мањих димензија, за сахрану једног или евентуално двоје покојника, док се у већим гробовима водило рачуна да покривач од камених плоча или опеке буде подесан за уклањање приликом сваке следеће сахране. У овим гробовима је пронађен богат инвентар – сребрни, бронзани и гвоздени накит, гвоздена фибула и стаклени балсамаријуми.⁵⁰⁷ У кругу фабрике Бенетон је откривена и полуобличног засведена гробница, правоугаоне основе једнопросторна.⁵⁰⁸ Овакав тип гробнице су могли да приуште само чланови имућнијих породица који су подизали себи маузолеје на некрополама или својим имањима.⁵⁰⁹ Гробнице су биле покривене каменим плочама које су подизане помоћу две кружне гвоздене алке.⁵¹⁰ Унутар гробнице је пронађен богат гробни инвентар: пар златних минђуша са привесцима и огрлица од златних и стакле-

⁵⁰⁴ Јерemiћ, Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе* (2014), сл. 12, кат. 1, 18, 42, 53.

⁵⁰⁵ *Исто*, кат. 43, 51.

⁵⁰⁶ *Исто*, 29, сл. 16.

⁵⁰⁷ *Исто*, 30, сли. 18, кат. 14, 23, 27, 58, 74.

⁵⁰⁸ *Исто*, 31, сл. 20.

⁵⁰⁹ I. Nikolajević, *Nekropoles et tombes chrétiennes en Illyricu, oriental, Actes du X congrès international d'archéologie chrétienne*, vol. I, Thessalonique 28. septembre – 4. octobre 1980, Citta del Vaticano-Tessalonique (1984), 526.

⁵¹⁰ Јерemiћ, Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе* (2014), 32, сл. 21.

них перли.⁵¹¹ Унутрашњост ових гробница је могла бити украшена фреско сликама и на некрополи у Јагодин-мали до данас су откривене четири гробнице овог типа чија је унутрашњост декорисана фрескама.⁵¹² Гробнице са једном или двама калотама над којима су се могле подићи надземене конструкције служиле су као маузолеји са криптом.⁵¹³ Гробнице су богато рељефно декорисане и њих су подизали припадници вишег друштвеног слоја који су могли члановима своје породице да приуште породични маузолеј.

Разноврсни облици гробова на некрополи у Јагодин-мали као и бројни прилози указују да су становници античког Наиса веровали у живот после смрти и да живот и смрт могу утицати једно на друго. Римљани су покореним народима донели праксу, али и законе о покопавању умрлих. Сахрањивање покојника за њих је било питање личне хигијене јер им је било познато какве су заразне болести могла да изазову распаднута мртва тела.⁵¹⁴ На територији града Наиса све до средине III века покојници су спаљивани, да би од овог периода постало преовлађујуће скелетно сахрањивање. Упоредо са економским просперитетом града и богаћењем једног друштвеног слоја, грађене су и луксузне гробнице. Очигледно је да су имућни настојали да својим умрлим обезбеде што боље услове и у загробном животу. Богати гробни прилози показују да се богаташи нису одрицали свог материјалног статуса ни у фунерарној пракси.⁵¹⁵ Врло луксузне и фино израђене огрице, минђуше и наруквице пронађене у гробовима могле су бити направљене у локалној јувелирској радионици. Произве-

---

⁵¹¹ Исто, 33, сл. 22, кат. 40, 54.

⁵¹² Више о фреско гробницама видети: С. Ненадовић, М. Панић-Суреп, Заштита ранохришћанске гробнице са фрескама у Нишу, *Саопштења I*, Конзерваторски и испитивачки радови (1956), 142–146; Мирковић, *Старинар V–VI* (1956), 53–72; Л. Мирковић, Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и ранохришћанским гробницама у Печују и Нишу, *Старинар IX–X* (1958–1959), 215.

⁵¹³ Јеремић, Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе* (2014), 34–35, сл. 24.

⁵¹⁴ Исто, 52.

⁵¹⁵ Исто, 53.

ли су их вероватно исти они мајстори који су, када је то било потребно, израђивали официјелне предмете од племенитих метала за потребе цара и његове породице.⁵¹⁶ Стога се ни *officina* у Наису не може дефинисати само као царска радионица, већ је то могао бити „атеље“ чији мајстори су повремено ангажовани на изради предмета за потребе владара и његовог двора.⁵¹⁷ У гробовима је углавном проналажен накит који су поседовале припаднице женског пола, док је откривен мањи број личних предмета који су припадали мушким особама знатно мањи. Поред појасне гарнитуре и крстообразних фибула које су означавале ранг у државној служби или војсци откривена је фибула са царским портретима за коју се претпоставља да је била царска *donativa* неком високом војном службенику, који ју је могао добити од самог цара за исказану оданост (*fides*).⁵¹⁸ Према претпоставкама А. Јовановића три портрета су могле бити представе Константинових синова Константина II, Констанција II и Констанса.⁵¹⁹ Фибуле са овим портретима вероватно су настале у периоду између смрти Константина I, маја 337. и смрти Константина II 340. године. Мogle су бити израђене поводом проглашења тројице цезара за августе септембра 337. године.⁵²⁰

Гробни инвентар градске некрополе садржао је и велики број стаклених и керамичких посуда које су већином потицале из наиских радионица или из неких локалних занатских центара са територије Мезије.⁵²¹ Посуде су полагаане као остатак паган-

⁵¹⁶ О овоме вид. поглавље: Нишке радионице и њихова делатност.

⁵¹⁷ И. Поповић, „Sirmium и Naissus као центри израде, тезаурисања и дистрибуције предмета од племенитих метала“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић), Београд (2013), 170.

⁵¹⁸ А. Јовановић, Крстатсте фибуле из Народног музеја у Нишу, *ЗНМ VIII*, Београд (1975), 235–245; Исти, О проблему фибула са портретима, *ЗФФ XIII–1*, Београд (1976), 43–50.

⁵¹⁹ Јовановић, *ЗФФ XIII–1* (1976), 46.

⁵²⁰ Јеремић, *Јагодин мала, касноантичка некропола, Каталог изложбе* (2014), кат. 70.

⁵²¹ Поповић, *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (2013), 162–163.

ске традиције према којој се покојнику приносила течна жртва. У ранохришћанском периоду, иако то није имало исти значај и садржај, настављено је са обредом полагања посуда, што је последица јако укоренење традиције. Мали је број предмета личне религиозности који је сахрањиван са покојником. Откривена су свега два налаза са хришћанским симболима – бронзани шестар из зиданог гроба у средишњем делу некрополе и остаци крста од танког сребрног лима из гробнице са једном калотом између Кнезселске улице и цркве Св. Пантелејмона.⁵²²

На основу резултата археолошких истраживања може се закључити да је на некрополи у Јагодин-мали сахрањивано паганско и хришћанско становништво. Почетком IV века, посебно након проглашења Миланског едикта 313. године, све већи број становника античког Наиса је могао отворено да проповеда хришћанство, с тим што су и даље поштовани најстарији погребни ритуали. Очигледно да је тешко било променити традиционалистичка схватања о животу после смрти дубоко укоренења у свести античких становника Наиса. Хришћански караткер некрополе потврђује налаз већег броја црквених грађевина. Откривен је релативно велики број цркава на не тако великом простору које су хронолошки врло блиске што указује да гроб више није био место култа већ је обред пренет у цркву.⁵²³ У цркви се најближи чланови породице, изражавајући тугу и бол, опраштају са покојником. Молитвама и даровима које приносе у цркви настоје да умилоствиве бога да прихвати душу покојника и да буде благонаклон према њему како би могао да ступи у Царство небеско.⁵²⁴ Паганима је свето место био гроб на коме су покојнику обезбеђивали заштиту даровима које су приносили. У раном хришћанству покојник нема надземаљску моћ, не изједначава се са богом јер је он обичан смртник коме може помоћи само бог. Подизањем цркава покрштени пагани настоје да умилоствиве бога како би он заштитио покојника. И у периоду раног хришћанства наста-

⁵²² D. Šljivar, Jagodin Mala – zaštitini radovi na kasnoantičkoj nekropoli, *Arheološki pregled* 17 (1975), 111–113.

⁵²³ Милошевић, *Византолошки институт САНУ, Посебна издања* књ. 25 (ур. Ј. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић) (2002), 211.

⁵²⁴ Зотовић, *Нишки зборник* 1 (1974), 50.

вљено је са подизањем луксузних гробова који су били богати гробним инвентаром, те је очигледна била разлика између гробова богатих и сиромашних.⁵²⁵ Дакле, још увек се није доследно примењивало начело о једнакости након смрти и даље су била очигледна колебања између старих и нових веровања. Извесно је да се ранохришћанско тумачење смрти није много разликовало од паганског и да се много тога паганског дуго одржало у погребним веровањима и схватањима касноантичких становника Наиса.

Некропола је била саставни део живота становника античког Наиса. Због тога је вероватно постојала служба у управи града која је бринула о уређењу некрополе, додељивању гробних места, изградњи гробница и цркава, одржавању стаза и улица.⁵²⁶ Такође су у самом граду, претпоставља се у близини некрополе, могли постојати продајни пунктови на којима су се становници снабдевали свим предметима неопходним за обред сахрањивања и погребних ритуала. Своју улогу морали су да имају и каменоресци, дрводеље, зидари као и мајстори за осликавање гробница.⁵²⁷ Некропола у Јагодин-мали показује да су становници Наиса овоземаљски живот доживљавали као привремени боравак на Земљи и веровали су да њихова душа наставља да живи и након смрти и због тога је потребно обезбедити јој најбоље могуће услове за то. Слика о одржавању некрополе, обреду сахрањивања и вечитој кући покојника приближила нам је једну важну епоху из историје Наиса.

---

⁵²⁵ Љ. Зотовић, Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминација, *Саопштења XXX–XXXI* (2000), 14.

⁵²⁶ Зотовић, *Саопштења XXX–XXXI* (1998–1999), 9.

⁵²⁷ Јеремиић, Јагодин мала, касноантичка некропола, *Каталог изложбе* (2014), 58.

III МЕДИЈАНА – СРЕДИШТЕ ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА И МЕСТО БОРАВКА РИМСКИХ ЦАРЕВА

III-1 Историјат истраживања

Први помен Медијане – предграђа са вилама удаљеног 3 миље од Наисуса среће се код Амијана Марцелина, римског историчара из друге половине IV века. Он наводи да су двојица владара Валенс и Валентинијан, враћајући се из Тракије свратили у Медијану где су поделили своју пратњу.⁵²⁸ Валентинијан је био војсковођа у Јулијановој војсци, али као хришћанин није могао да очекује успешну каријеру. Постао је трибун у Јовијановој војсци да би га 26. фебруара 364. године након Јовијанове смрти војска, али и цивилни службеници прогласили за августа.⁵²⁹ Он је ускоро изабрао свог брата Валенса за савладара. Браћа су рођена у Цибалама (*Cibalae*, данашњи Винковци). Након што су у Медијани поделили пратњу и војне јединице упутили су се даље ка Сирмијуму где су се сложили да поделе Царство и његову администрацију. Валентинијан је држао Запад, боравио је у Милану и Тријеру, док је Валенс добио на управу источни део Царства укључујући и Тракију и Египат.⁵³⁰

Медијана, насеље са вилама и викусом, простирало се на површини од 40 ha.⁵³¹ Данас је то место идентификовано на прос-

⁵²⁸ Amm. Marc. XXVI 5, 1...*percursis Thraciis Naissum aduenerunt, ubi in suburbano, quod appellatum Mediana a ciuitate tertio lapide disparatur, quasi mox separandi partiti sunt comites.* Уп. САН XII (2004), 83–94.

⁵²⁹ Amm. Marc. XXVI, 2; О Валенсу и Валентинијану видети: Jones, *LRE* I (1964), 138–154; САН XIII (2008), 80–101.

⁵³⁰ Amm. Marc. XXVI, 4–7.

⁵³¹ О Медијани вид.: Петровић, *Медијана* и велики број радова у којима су изнети резултати археолошких истраживања на овом локалитету, а који ће бити

тору „Старог водовода“ и села Брзи Брод у правцу исток–запад, северно од фабрике Електронске индустрије према старој обали Нишаве. Археолошка истраживања на овом локалитету започела су још средином XIX века. Први истраживач Медијане био је Феликс Каниц, који је Ниш по други пут посетио 1864. године.⁵³² Том приликом је отпочео истраживање Тврђаве, Јагодин-мале и ископавања на Медијани. Како је и сам навео био је задовољан налазима до којих је дошао приликом излета у Брзом Броду и Бањи. На четвртој километру од Ниша скренуо је са цариградског војног пута и код села Брзи Брод открио је темеље римског кастела одакле је тих година Мидхат-паша односио грађевински материјал за изградњу касарне.⁵³³ На пола пута између откривеног утврђења и пута Каниц је пронашао остатке монументалне грађевине осмоугаоног облика чији је под био прекривен мозаиком (Слика 25). У записима насталим двадесетак година након посете Нишу забележио је да је ова грађевина могла бити део царске виле која је на том месту могла бити саграђена због „лепоте предела и два лековита врела у близини, са температуром воде од 19 и 38°С чинили су место сасвим прикладним за царску летњу резиденцију“.⁵³⁴ Топле изворе су, према Каницу, ценили и муслимани. Он каже: „Бања је била омиљено излетиште и нишких Турака.“⁵³⁵ Када је Каниц следећи пут посетио Бању 1889. године турских рушевина на том месту више није било и Бања се налазила пред обновом, јер је намера владе била да старе базене замени једним модерним објектом, да сагради двоспратну зграду за госте и ресторан и да уреди леп парк са стазама за шетњу.

поменути у овом раду.

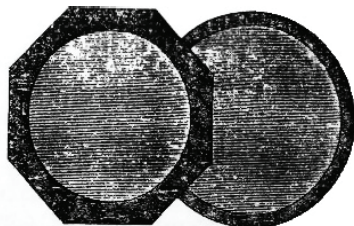
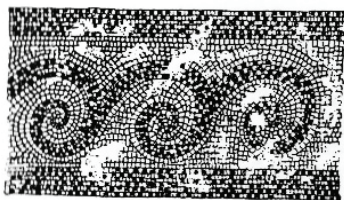
⁵³² М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, 119.

⁵³³ Каниц, *Земља и становништво*, II (1981), 173; Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*. Bd. 2 (1909), 174.

⁵³⁴ Каниц, *Земља и становништво*, II (1981), 174; Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*. Bd. 2 (1909), 175.

⁵³⁵ *Ibid.*, 176.

Сл. 25 Каницови цртежи подног мозаика и основе античке грађевине код Брзог Брода
(Каниц, Земља и становништво II, 1985, стр. 175)

Истраживања Медијане су настављена тек тридесетих година XX века када је локалитет посетио чувени историчар и археолог Никола Вулић. У току летњих месеци 1935. и 1936. године Вулић је боравио у Нишу и надгледао археолошке радове код Брзог Брода и у Нишкој бањи.⁵³⁶ Међу значајним налазима Вулић је поменуо остатке римске виле недалеко од Брзог Брода. Вила потиче из IV века, у њој су пронађени остаци мозаика, хипокауста, купатила и Вулић се у опису виле позвао на Ф. Каница „који је копао на том месту и описао мозаике“⁵³⁷. Препорука еминентних археолога, међу њима и Вулића, била је да се мозаик конзервира тако што ће се над њим подићи конструкција од тврдог материјала. Вулић је изнео претпоставку да је одаја са мозаиком један део палате цара Константина, те би стога, након подизања конструкције над мозаиком, требало убрзано наставити ископавања.⁵³⁸ Током радова на подизању заштитне зграде 1939. године откривени су и северни делови зграде која је служила у привредне сврхе.⁵³⁹

Шездесетих година XX века предузета су континуирана и опсежна истраживања у току којих је утврђено постојање око 80 различитих грађевина и то луксузних вила и привредних објеката. Откривене су терме, пространа вила са тремом и извршена је

⁵³⁶ И. Љубомировић, *Никола Вулић – историчар антике* (2013), 98–99.

⁵³⁷ НБС, Р 467/76, IV.

⁵³⁸ АНМ, Извештај Управе музеја Бану Моравске бановине, 8.09.1935.

⁵³⁹ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, (1994), 27; Р. Братанић, „Археолошка истраживања у Брзом Броду“, *Старинар XIII*, 1938, 199–204.

конзервација мозаика.⁵⁴⁰ Током седамдесетих година интензивирани су радови око луксузне виле и хореума. У једној просторији виле пронађени су делови мермерних статуа.⁵⁴¹ Неки од откривених објеката нажалост нису могли да буду довољно истражени због изградње савремених објеката на местима налаза.⁵⁴² Током ископавања деведесетих година откривено је неколико привредних објеката који се налазе јужно, источно и западно од централне виле са перистилом.⁵⁴³

Истраживања у периоду од 2000. до 2002. године била су усмерена на простор између привредних објеката и виле са перистилом. Значајно је откриће западног оградног зида виле са перистилом и црквене грађевине с краја IV века.⁵⁴⁴ Откривена су и два гроба из ове фазе, а нарочито је значајан гроб 34 који је на основу пронађеног инвентара (коштани дворедни чешаљ и лунуласти бронзани привезак) датован на крај IV и почетак V века.⁵⁴⁵ Црква и гробови сведоче да су Готи након провале и разарања неко време били настањени на Медијани. Трећа фаза је завршена када и живот на Медијани 441. године након продора Хуна. Током 2005. године истраживан је северозападни део виле када су откривене четири нове просторије са богато украшеним зидовима.⁵⁴⁶ Угљенисани остаци дрвета и гвоздених клинова указују да

⁵⁴⁰ Љ. Зотовић, *Medijana-rimsko naselje*, *Arheološki pregled* 4 (1962), 194–197; Љ. Зотовић, Н. Петровић, „Medijana–Brzi Brod–Niš, antička carska palata“, *Arheološki pregled* 11 (1969), 185–186; Исто, *Medijana–Niš – zaštitni radovi na trasi puta*, *Arheološki pregled* 17 (1975), 74–77.

⁵⁴¹ А. Јовановић, „Прилог проучавању скулптура са Медијане“, *Нишки зборник* 9 (1980), 53–60; Исто, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 57–65.

⁵⁴² М. Јеремић, *Castellum aque* античке Медијане, *Старинар* XXXIX (1988), 61–84. резервоар за водоснабдевање који је био јединствен у овом делу античког света, одлично очуван морао је бити уништен због подизања Фабрике катодних цеви у склопу Електронске индустрије.

⁵⁴³ П. Петровић, „Медијана античко насеље са вилама“, *Старинар* XLVII, 1996, 295–300.

⁵⁴⁴ М. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године, *Старинар* LIII–LIV, 2003–2004. 288–295.

⁵⁴⁵ М. Васић, *Старинар* LIII–LIV (2004), 290–291.

⁵⁴⁶ А. Алексић, Г. Јеремић и М. Максимовић, Медијана – извештај о ископавањима

је овај део виле страдао у великом пожару. Одсуство покретних налаза у овим просторијама наводи нас на закључак да су просторије пре уништења биле испражњене. Приликом ископавања 2007. године откривена је још једна црква паралелна са црквом са Христовим монограмом (откривеном 2000. године).⁵⁴⁷ На основу бројних ситних налаза ранохришћанска црква је датована на крај IV и почетак V века. Налаз још једне ранохришћанске цркве на Медијани указује да је и након битке код Хадријанопоља и продора Гота настављен интензиван живот у овом делу античког Наиса.

Археолошка ископавања на Медијани прекинута су 2007. године због промена насталих у концепту презентације.⁵⁴⁸ Почетком 2010. године формиран је Пројектни тим који је требало да организује и реализује радове на Медијани којима би се обележило 1700 година Миланског едикта у оквиру пројекта „Константинова вила на Медијани“. Тим поводом у априлу 2010. године су спроведена геомагнетска истраживања у сарадњи Римско-немачке комисије Немачког археолошког института, Археолошког института и Универзитета у Београду.⁵⁴⁹

Геомагнетским истраживањима на Медијани обухваћен је простор од око 16 ha и то углавном у делу источно од виле са перистилом. На основу прелиминарних анализа сакупљених података било је могуће приказати различите подземне делове који су до тада били непознати, а помоћу којих је било могуће допунити план резиденционог комплекса на Медијани. Геофизичка истраживања су дала детаљан план виле са перистилом. Геомагнетским истраживањима на Медијани потврђено је постојање још једног хореума источно од виле са перистилом који је парњак западном

у 2005. години, *Зборник Народног музеја у Нишу* 15 (2006), 285–286.

⁵⁴⁷ Извештај о раду у 2007. години, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, пројект: Понишавље у праисторији, антици и средњем веку (руководилац др Милоје Васић), рад на терену.

⁵⁴⁸ М. Васић, Г. Милошевић и Н. Гавриловић, „Ископавања Медијане у 2010. и 2011. години“, *Старинар* LXIV (2014), 232. Било је планирано да се над вилом са перистилом у термама подигне балон конструкција која се тренутно подиже на Медијани.

⁵⁴⁹ G. Milošević, Geophysical survey at Late Roman Mediana, *Starinar* LXI (2011), 275.

хореуму. Геофизичка истраживања су дала детаљан план зграде. На простору јужно од хореума је откривена мања зграда оријентације исток–запад, док је у правцу запада испод савременог пута према Пироту ископана слична вила, исте оријентације са двориштем. Ови објекти су можда били *domus* у коме су краће или дуже време могли да бораве чланови царске администрације или официри римске војске.⁵⁵⁰ Делови једне од грађевина, једва видљиви делимично у рову која се протеже до источне границе сниманог подручја, могли су се реконструисати као квадратни логор. Уочене су две кружне или овалне конструкције у средишњем делу грађевине које су биле карактеристичне за III век, што указује на то да је насеље на Медијани могло да настане у ранијем периоду током постојања војничког логора.⁵⁵¹

Систематска археолошка истраживања су настављена током 2011. године када је испитана површина од 1230 m². Приликом истраживања требало је дефинисати габарит виле на њеном северзападном и југозападном делу и испитати темеље зграде Музеја. На основу откривених и истражених објеката потврђена је ранија претпоставка о више градитељских фаза на Медијани и њиховој различитој организацији, изгледу и намени.⁵⁵²

III-2 Објекти на Медијани и њихова намена

Антички Наис, који се налазио на територији данашње тврђаве, већ је крајем III и почетком IV века био густо насељен и изградња монументалних грађевина унутар градског језгра била је отежана. Претпоставља се да су тада изграђени бедеми и да су неке градске четврти реконструисане за нове потребе. Изван градских бедема, на благим падинама околних брда, подизане су виле које су служиле за смештај пољопривредних производа, али

⁵⁵⁰ G. Milošević, A residential complex at Mediana: the architectural perspective, Gerda von Bülow/Heinrich Zabeckly (h.), Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. *Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*. Bonn (2011), 171.

⁵⁵¹ Milošević, *Starinar* LXI (2011), 279-280.

⁵⁵² М. Васић, Г. Милошевић и Н. Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 258.

и за становање углавном имућних грађана. На јужној страни града откривена је вила на Горици одакле потиче поменути жртвеник римском богу Јупитеру који је подигао Аурелије Лупо, декурион муниципијума Наиса.⁵⁵³ У вили на Винику је пронађена богата остава новца са којом су откривени и калупи за ковање новца. Ископан је и објекат са мозаицима као и неколико гробних налаза са скупоценим прилозима што сведочи да је вила на Винику била луксузна грађевина.⁵⁵⁴ Кованице са Виника су изузетно очуване што указује да су можда биле ван употребе, склоњене у време изненадног и катастрофалног напада Гота и рушења града крајем IV века.⁵⁵⁵

Најпространије насеље са вилама било је на Медијани, где је откривено више вила и пољопривредних објеката, који су били плитко испод површине земље тако да су добро сачувани.⁵⁵⁶ Анализа архитектуре и пратећи материјал указују на постојање три фазе становања на Медијани у периоду од IV до средине V века. Најновијим истраживањима, која се темеље на анализи стратиграфије и нумизматичких налаза, Милоје Васић прву фазу ситуира у 317. или 319. годину све до 330. године.⁵⁵⁷ У овом периоду подигнуте су неке виле у јужном и западном делу насеља као и *triclinium* – мала просторија за ручавање са мозаиком, изнад које је подигнута зграда Музеја Медијана (Слика 26). Године 330. дошло је до намерног рушења старих објеката након чега је током друге фазе извршена реконструкција, када су подигнути највећи делови виле са перистилом, житнице, виле са октогоном и војничких барака које окружују житницу. У овом периоду, који ће

---

⁵⁵³ Вид.: *IMS* IV, 80. n° 27.

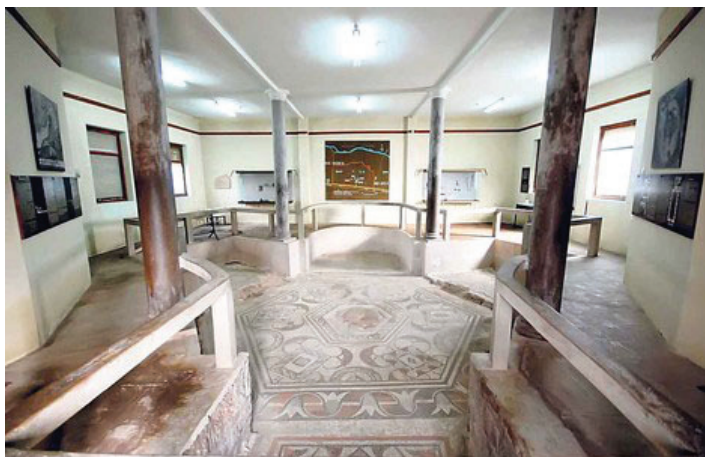
⁵⁵⁴ С. Гушић, „Објекат са мозаицима на Винику“, *Нишки зборник* 4 (1977), 91–96.

⁵⁵⁵ Damerau, Claudius II Gothicus, *Klio* XXXIII (1934), 82; Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 63.

⁵⁵⁶ О вили вид.: П. Петровић, *Медијана*, 29–32.; *Исти*, Римски царски градови, 69–75; *Ibid.*, *Villa and domus tribuni at Mediana, The Age of Tetrarchs*, Beograd 1995, 238–239; А. Јовановић, Ко је власник истражене касноантичке виле на Медијани, *ГСАД* 9, 1993, 46–54.

⁵⁵⁷ М. Васић, „Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године“, *Старинар* LIII–LIV (2004), 288–295.

трајати до готске инвазије 378. године, насеље на Медијани је доживело свој врхунац. Током обимних грађевинских радова улепшане су постојеће зграде, те је тако у овом периоду вила са перистилом украшена подовима од мозаика и зидним сликарством.⁵⁵⁸ Економски процват је потврђен серијама новца које указују да је до значајније циркулације дошло тек од 313. године, да би оптицај новца достигао максимум за време владавине Константинових наследника, између 337. и 363. године.⁵⁵⁹ Крај друге и почетак треће фазе обележило је готско разарање 378. године, након чега се Медијана развија као рурално насеље. Јужно од комплекса је потврђена мала некропола са црквом која има елементе готског карактера. Налази примерака новца Аркадија, Валентинијана II и Теодосија I показују да је један део Медијане наставио да живи. Насеље руралног карактера је било уништено током инвазије Хуна (441–443), што је потврђено великим налазом новца у једној од просторија житнице.⁵⁶⁰

Сл. 26 Триклинијум, подни мозаик

⁵⁵⁸ G. Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 169–170.

⁵⁵⁹ Д. Јанковић-Михалцић, Појединачни налази римског новца на Медијани, *Naissus* (2008), 25–73.

⁵⁶⁰ Д. Јанковић-Михалцић, „Скупни налаз римског бронзаног новца из Медијане“, *Naissus* (2008), 77–95.

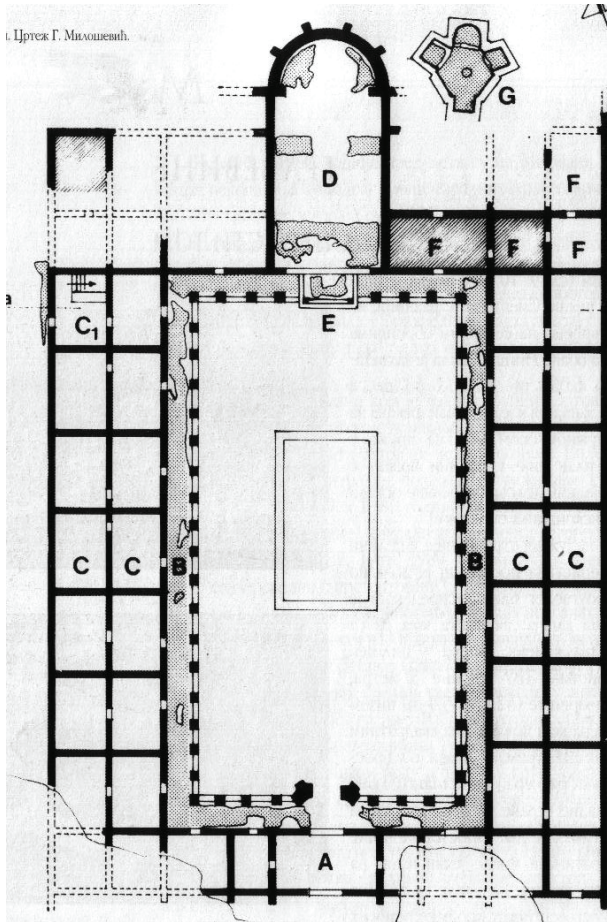
У централном делу Медијане налазила се вила са перистилом. Објекат се простирао на површини од 6.000 m² и укључивао је на западној страни терме, док је на источној страни био мањи нимфеј или триклиннијум, како је овај објекат у новијим истраживањима означио М. Васић.⁵⁶¹ На јужној страни се налазио улаз у вилу кроз који се долазило до четвороугаоног предворја испред кога је била полукружна капија (Слика 27). Унутрашње двориште је било оивичено пространим тремом из кога се улазило у просторије (*cubiculae*) које су се налазиле и са источне и са западне стране. По две просторије су биле повезане вратима и имале су један излаз на трем. Основни изглед објекта није се битно изменио у првој и другој градитељској фази. Највеће промене су биле на северозападном и североисточном делу грађевине и у јужном делу на простору трема и улазног дела.⁵⁶² У северном делу грађевине средишњи положај заузимала је правоугаона просторија са дубоком апсидом коју су са спољне стране придржавали масивни контрафори. Са једне и друге стране ове просторије налазиле су се бројне просторије различите намене и величине, повезане тремом. Поросторије које су имале административни карактер (*officium*) биле су исте површине и организације и распоређене су на бочним крилима на југу.⁵⁶³

---

⁵⁶¹ А. Оршић Славетић, *Старинар* VIII–IX (1934), 305–310; М. Vasić *Mediana – domaine imperial ou bien prive?*, In *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der regionalen Konferenz, organisiert von A. Von Humboldt-Stiftung, Beograd 16–19 Oktober 2003, 167–176.

⁵⁶² М. Васић, Г. Милошевић и Н. Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 258.

⁵⁶³ М. Васић, Г. Милошевић и Н. Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 246–247.

Сл. 27 Вила са перистилом
(Петровић, 1994, стр. 30)

Северни део виле је грејан што потврђују остаци стубића хипокауста, те је стога коришћен и зими и имао је резиденцијални карактер. Ради се о спратној конструкцији на шта указују остаци степеништа у северозападном делу зграде. Овај део зграде је и много луксузније украшен: мермерним плочама и стубовима, подним мозаицима и фрескама.⁵⁶⁴ На мозаику, на самом улазу у салу

⁵⁶⁴ П. Петровић, *The Age of Tetrarchs* (1995), 236.

за пријем, приказано је речно божанство са барском птицом и дрвећем, док је мало даље од улаза у кружном медаљону приказана глава медузе. Источно од ове дворане за аудијенције налазио се нимфеј који је Милоје Васић означио као *triclinium* (трпезарија, соба за ручавање).⁵⁶⁵ Овај триклиннијум је имао сложену основу са шестоугаоним централним делом и три мале слободно дограђене просторије које су ограђивале централни простор. У триклиннијум се улазило са јужне стране кроз две просторије које су биле исте величине. Приликом изградње зграде Музеја прекинута је веза између северног дела виле и триклиннијума. Својом оријентацијом триклиннијум одступа од осталог дела виле и највероватније је припадао некој старијој грађевини. У северозападном делу вила је била повезана са приватним купатилом – термама. Испред купатила налазила се највећа просторија која је била умерено загревана из суседних просторија и служила је за вежбање – *palaestra*. Из ње се могло ићи у топла, али и хладна купатила.⁵⁶⁶

Под триклиннијума, као и бочне просторије, које су око шестоугаоника, прекривени су мозаиком.⁵⁶⁷ Перистилни мозаици садрже геометријске мотиве – октогоне, ромбове и квадрате у које су уметнути мотиви вегетације. На улазу у просторију са апсидом мозаик садржи митолошку сцену на којој је, како је већ речено, приказано речно божанство (*fluvius*), барске птице и ноге главне фигуре митолошке радње која је у свом главном делу оштећена (Слика 28). Разлитича су тумачења у науци о питању идентификације речног божанства са Медијане. Претпоставку да је на мозаику представљена персонификација реке *Hebrus* заступао је А. Јовановић.⁵⁶⁸ М. Васић је са одређеном резервом предложио да

---

⁵⁶⁵ М. Vasić, *Mediana – domaine impérial ou bien privé?* In: М. Mirković (ed.) *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16–19 Oktober 2003 (Belgrade 2005), 169.

⁵⁶⁶ G. Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 171.

⁵⁶⁷ Г. Јеремић, Мозаици Медијане–нека разматрања, *Нии и Византија IV*, 2006, 145–146; G. Trovabene, *Divita e personificazioni fluviali nei pavimenti musivi tarda antichi: aspetti iconografici e variazioni semantiche*, *Нии и Византија IV* (2006), 119–130.

⁵⁶⁸ А. Јовановић, „Ко је власник истражене виле на Медијани“, *Гласник Српског*

се *fluvius* идентификује са Нишавом.⁵⁶⁹ Потпуно другачије тумачење понудила је Ђ. Тровабене, која сматра да речно божанство у овом случају треба схватити као место одигравања митолошке сцене и то вероватно сједињавања Леде са Зевсом-Лабудом, које се десило на реци Еуроти.⁵⁷⁰ С обзиром да су понуђена тумачења на нивоу хипотезе ниједно не можемо са сигурношћу прихватити, те стога питање идентификације речног божанства са Медијане остаје отворено.

Стилска анализа, коју је обавила Гордана Јеремић, показала је да мозаик који је откривен у триклнијуму припада градитељској фази I и да га треба сместити у прву деценију IV века. Очигледно да је био јак утицај царева који су столовали на Западу што указује на то да су уметници пореклом били из тих делова Царства.⁵⁷¹ Мозаици у вили са перистилом, термама и пролазу који их повезује постављени су у другој градитељакој фази, тј. у доба Константинових синова Констанса (337–350) и Констанција II (337–361).⁵⁷² Претпоставља се да је ове мозаике израдила група мајстора из источномедитеранских области. На сличност између ових и подних мозаика у северној Африци, нарочито оних откривених у Тунису, указала је Гордана Тровабене.⁵⁷³ Сличност међу мозаицима потврдила је размену модела, али и долазак афричких уметника на Балкан у време непосредно после тетрархије када су римски императори све чешће пролазили и извесно време се задржавали на овој територији. Претпоставља се да су током IV века постојали посебни мајстори за израду мозаика у царским резиденцијама,

---

археолошког друштва 9 (1993), 49.

⁵⁶⁹ M. Vasić, *Mediana - domaine impérial ou bien privé?* In: M. Mirković (ed.) *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16-19 Oktober 2003* (Belgrade 2005), p. 171, note 10.

⁵⁷⁰ G. Trovabene, *Divinità e personificazioni fluviali nei pavimenti musivi tardo antichi: aspetti iconografici e variazioni semantiche*, у: *Ниш и Византија III* (2005), 119–130.

⁵⁷¹ Јеремић, *Ниш и Византија IV* (2006), 157.

⁵⁷² Јеремић, *Ниш и Византија IV* (2006), 156.

⁵⁷³ G. Trovabene, *Mosaici pavimentali della villa di Medijana (Niš): analisi e confronti* у: *Ниш и Византија IV* (2006), 144.

али и државним вилама у којима су повремено боравили цареви и магистрати, каква је била и Медијана. У хришћанској цркви из последње деценије IV века налази се скромно мозаичко поље које је могао да изради и један од локалних занатлија обучен у радионицама уметника из различитих мозаичких центара.⁵⁷⁴

Сл. 28 Вила са перистилом. Речно божанство, мозаик
(Јеремић, 2006, стр. 147)

Комплекс на Медијани у концепту урбанизма и архитектуре има све елементе резиденцијалног карактера који су препознатљиви и у другим палатама и вилама римских императора и државника (Диоклецијанова палата, Галеријева палата у Гамзиграду и Солуну, Лицинијева палата у Сирмијуму, Константинова палата у Константинопољу).⁵⁷⁵ Еусебије у Константиновој биографији наводи да су палате подизане свуда,⁵⁷⁶ а Лактанције истиче Диоклецијанову неограничену жељу за градњом, када је државна

⁵⁷⁴ И. Љубомировић, Занатска делатност у Наису у IV веку нове ере, *Зборник Матице српске за класичне студије* 12 (2010), 167–183.

⁵⁷⁵ Г. Милошевић, „Градитељска делатност Константина Великог на Медијани“, *Пешчаник IV* (2013), 94.

⁵⁷⁶ Euseb. *Vita Const.*, IV, 15.

благајна била већ прилично испражњена.⁵⁷⁷ У науци је преовладало мишљење да је управо вила на Медијани била привремена резиденција римским царевима на њиховом пропутавању кроз Наис.⁵⁷⁸ Заједно са владарем путовали су и чланови његове породице као и његова пратња коју су чинили дворски службеници и послуга. Вила на Медијани, чији је један део био репрезентативно уређен, могла је да служи за смештај владара и његове бројне пратње током пролазака кроз град. Владари су повремено и само привремено боравили у вили, те је стога у њој стални смештај могао пронаћи и неки високи службеник. С обзиром да је Медијана имала врло развијену економију, док најновији налази указују и на постојање војног логора, могуће је да је вилу као свој *domus* користио и провинцијски управник. У науци се дуго водила полемика око питања ко је био власник ове виле? Према А. Јовановићу вила је у одређеном временском периоду била на располагању извесном Рометалку (*Roimetalkes*). Радило се о врло угледној личности будући да је носила титулу *vir perfectissimus*.⁵⁷⁹ С обзиром да су ову титулу носили представници витешког staleжа и управници провинција, на пример у Филипопољу или Томију, А. Јовановић закључује да је и овај истакнути царски чиновник био намесник провинције Дарданије. Ову тврдњу аутор заснива на претпоставци да је Наис за време цара Константина могао бити седиште провинције Дарданије.⁵⁸⁰ Име ове личности

⁵⁷⁷ Lact. *De mort.pers.*, 7, 8.

⁵⁷⁸ О царским боравцима вид.: М. Васић, Боравци Константина I у Нишу, *Зборник радова Међународне Академије* (2003), 25–29; И. Поповић предлаже нешто другачију хронологију царевих боравака у Наису (И. Поповић, Дијадема на Константиновом портрету из Ниша настанак и развој нове царске инсигније, *Ниш и Византија III* (2005), 103–117); G. Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 174–175; Petrović, *Villa and domus tribuni at Mediana, The age of Tetrach* (1995), 234; M. Vasić, *Mediana – domaine impérial ou bien privé?* In: M. Mirković (ed.) *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16-19 Oktober 2003* (Belgrade 2005), 173–174. заступају мишљење да је Медијана имала резиденцијлни карактер.

⁵⁷⁹ А. Јовановић, *ГСАД* 9 (1993), 46.

⁵⁸⁰ А. Јовановић, *ГСАД* 9 (1993), 53; Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine* (1982), 217. нап. 34 указује да су се имена *Dardania* и *Dacia*

се налази на два статуа са Медијане посвећеним Асклепију и Хигији.⁵⁸¹ Обе статуе су израђене од порфира.⁵⁸² Статуи Асклепија недостаје глава, преко леђа је пребачен огртач, а на ногама су сандале са каишевима. Правоугаона основа садржи грчки натпис посвећен Асклепију и име дедиканта Рометалка.⁵⁸³ Статуа Хигије била је у пару са статуом Асклепија. И њој недостаје глава, а обучена је у хаљину преко које је огртач. Око њене десне руке обавијена је змија, а на предњој страни базе уклесан је грчки текст посвећен Хигији и помиње се исти дедикант. У групи статуа овог медијанског налаза централно место имају мермерне и порфирне скулптуре са представама Асклепија, Хигије и Телесфора (Слика 29). Фигура Телесфора је обучена у дугачку хаљину са капуљачом. Набори тканине су дубоко и оштро урезани, док је леђна страна одрађена плићим линераним урезима. Мермер од којег је израђена фигура је доброг квалитета фино обрађен – полиран.⁵⁸⁴ Ова божанства, Асклепије, Хигија и Телесфор припадају трачком религиозном елементу и имају сотериолошко-ијатрички карактер. Сотеролошки карактер ових божанстава огледа се у њиховој функцији плодности, непрестаном обнављању и вечитом животу, док се ијатрички садржај огледа у њиховој способности исцељења.⁵⁸⁵ Представа на мозаику у триклинijuму на Медијани подудара се са приказима речних божанстава на новцу из Филипополиса.⁵⁸⁶ Име дедиканта Рометалка указује на то да је он поти-

---

Mediterranea некада користила за означавање исте провинције

⁵⁸¹ А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 57; *Исти*, Прилог проучавању скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, Нишки зборник 9 (1980), 53–60; *IMS* IV р. 95–96, н° 59.

⁵⁸² Од порфира је израђена и статуа једног од царева – Константина(?), о овоме вид.: Д. Срејовић, *Жива антика* IX (1959), 253–264; М. Vasić, On the Porphyry Head from Niš once more, *Starinar* L (2000. izd. 2001), 245–251.

⁵⁸³ А. Јовановић, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 57.

⁵⁸⁴ А. Јовановић, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 58.

⁵⁸⁵ А. Јовановић, *Старинар* XXIV–XXV (1974), 60.

⁵⁸⁶ А. Јовановић, *ГСАД* (1993), 49.

цао из Тракије,⁵⁸⁷ те су и поменуте представе и скулптуре указивале на Рометалкову повезаност са завичајем. Представе Асклепија, Хигије и Херакла су приказиване на новцу Филипополиса и њихови култови су поштовани у овом граду где су им подигнути храмови и светилишта.⁵⁸⁸ А. Јовановић је изнео претпоставку да се Рометалк са Медијане може довести у везу са трибуном Румиталком који се приклонио узурпатору Прокопију.⁵⁸⁹ Пошто су се цареви Валенс и Валентинијан обрачунали са њим, током боравка на Медијани могли су да наредe брисање Рометалковог имена и титула са свих вотивних дарова (*damnatio memoriae*) јер су могли да га доведу у везу са трибуном Румиталком за кога А. Јовановић претпоставља да је могао бити рођак Рометалка.⁵⁹⁰ Ова претпоставка, међутим, до сада није потврђена никакавим новим налазима и чини се мало вероватном.

Сл. 29 Статуе Асклепија, Асклепија са Телесфором и Хигије (Петровић, 1994, стр. 66, 64. и 67)

⁵⁸⁷ D. Detschev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien (1957), 400.

⁵⁸⁸ А. Јовановић, *ГСАД* (1993), 49.

⁵⁸⁹ А. Јовановић, *ГСАД* (1993), 53.

⁵⁹⁰ А. Јовановић, *ГСАД* (1993), 54.

П. Петровић поистовећује Рометалка, дедиканта са Медијане, са Валеријем Рометалком који је био *dux* Египта, Тебаиде и обе Либије, поменутих у једном натпису из Луксора, из 324/325. године.⁵⁹¹ Повезаност са Египтом била је могућа јер је порфир, од кога су направљане статуе, могао да потиче из Египта. Претпоставља се да је Валерије Рометалк, као високи царски службеник био задужен да подигне статуу Константина I, обнови светилиште у Луксору и пренесе обелиск Тутмеса IV из Амоновог храма у Теби, најпре до Александрије, а потом и у Рим.⁵⁹² Амијан Марцелин наводи да је транспорт Нилом до Александрије обављен помоћу огромног брода носивости од преко 500 t.⁵⁹³ Ова Рометалкова активност требало је да допринесе учвршћивању царске власти и афирмацији царева личности. Иако је Рометалкова активност на обнови светилишта и подизању Константинове статуе имала официјелни карактер његова делатност указује и на пријатељство које је могло да постоји између владара и службеника. Пријатељски однос је могао да буде учвршћен и током Константинових боравака у вили на Медијани.⁵⁹⁴

М. Васић одбацује могућност да су Рометалк са медијанских скулптура и Валерије Рометалк са натписа из Луксора исте личности.⁵⁹⁵ Аутор тврдњу поткрепљује чињеницом да Рометалк није могао истовремено бити гувернер провинције Дарданије у периоду 317–327. године и дукс Египта. Ако је Рометалк на медијанском натпису означен као *vir perfectissimus* он је могао бити управник провинције (*praeses*), али тешко да је истовремено могао да обавља и једну војну функцију, тј. да буде *dux Aegypti et Thebaides utrarumque Libyrum*.⁵⁹⁶ Наиме, добро је познато да је

⁵⁹¹ P. Petrović, *IMS IV* (1979), 97; П. Петровић, *Медијана*, 72.

⁵⁹² А. Јовановић, *ГСАД* (1993), 48.

⁵⁹³ *Amm. Marc. XVII* 4.10–14.

⁵⁹⁴ P. Petrović, *Villa and domus tribuni at Medaiana, The Age of Tetrarchs* (1995), 233.

⁵⁹⁵ Vasić, *Römische Städte und Festungen an der Donau* (2005), 167–176.

⁵⁹⁶ Vasić, *Römische Städte und Festungen an der Donau* (2005), 170–172, где истиче да је пре поделе провинције Дакије (343–344. године), у чији састав су улазили делови Мезије, Тракије и Дарданије главни град Дарданије била Сердика. Тек након деобе дијецезе Мезије на дијецезу Дакију и Македонију (пре 327. године)

Константин током своје владавине строго одвојио цивилну од војне власти и једна личност није могла истовремено да их обавља.⁵⁹⁷ Такође је врло сумњиво зашто Рометалк као намесник Дарданије није боравио у њеном главном граду Сердики, већ је забележено његово присуство на Медијани. Он је могао као знаменита личност из Константиновог окружења да прати владара на његовом путу и да неко време борави у царској резиденцији. Према М. Васићу откривена бронзана ограда и група скулптура у вили упућују на могуће уређење светилишта.⁵⁹⁸ Послови су обављани вероватно за време двомесечног Јулијановог боравка на Медијани, 361. године, када су многи елементи за уређење светилишта били наручивани са старогрчке територије. Управо су на тај начин могле да буду допремљене и статуе Хигије и Асклепија на којима је већ био уклесан натпис посвећен Рометалку. Будућа ископавања на Медијани ће можда дати коначан одговор о личности Рометалка и потврдити или оспорити постављене хипотезе. Досадашња истраживања ипак су показала да је Медијана била царско власништво, док су провинцијски управници били задужени да брину о одржавању оваквих луксузних вила, али су их они користили и као своје резиденције и стављали их на располагање, када је то било потребно, владару и његовој пратњи. Један од њих био је и Аурелије Ампелије, командант јединице Батаваца која је на Медијани боравила у првој половини IV века.

Медијана је била и средиште економског живота о чему сведочи и налаз житница (*horreum*) око 150 m западно од виле са перистилом.⁵⁹⁹ Једна је четвороугаоне основе, са мноштвом питоса и просторијама - базенима за складиштење вина, уља и жита. У њој су пронађени и делови за кола – гвоздене шине од точкава,

---

у састав Дакије су улазиле: *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Moesia Prima*, *Dardania* и *Prevalitana*. Наис је био главни град провинције Средоземна Дакија, а ако је Рометалк био гувернер Дарданије, онда је његово седиште морало бити у Сердики.

⁵⁹⁷ Jones, *LRE* (1964), 100–101.

⁵⁹⁸ Vasić, *Römische Städte und Festungen an der Donau* (2005), 173.

⁵⁹⁹ О овоме види: П. Петровић, *Медијана*, 41-46; *Исти*, Римски царски градови, 74; *Исти*, *The Age of Tetrarchs* (1995), 237–240.

гвоздени клинови и разно оруђе од гвожђа.⁶⁰⁰ Улаз у житницу био је са јужне стране, а испред њега се налазио покривени трем, тако да су кола могла несметано да приђу улазу, што је било веома важно због складиштења, али и отпремања производа. Геомагнетским снимањем терена потврђено је постојање још једног хореума, 180 m источно од виле са перистилом који би био парњак западном хореуму.⁶⁰¹ Геофизичка истраживања су дала детаљан план зграде. У средишњем делу грађевине налази се правоугаоно двориште подељено на три пролаза. На северној и јужној страни зграде налазила су се складишта керамичких посуда-питоса, док су у западном делу јаке магнетне амплитуде указале на постојање резервоара за течност (уље или вино) са масивном основом каква је ископана и у западном хореуму. У централном делу на јужној страни хореума био је трем са малим стубовима на које је био ослоњен кров. У западном делу грађевине налазило се неколико просторија квадратног облика које су се граничиле са тремом. На средини западне стране био је отвор ширине 27 m кроз који се вероватно улазило у правоугаону дворану у централном административном делу житнице.⁶⁰²

На простору јужно од хореума откривена је мања зграда оријентације исток–запад. На западној страни је неколико правоугаоних и квадратних просторија иза којих је потврђена квадратна просторија дужине 15 m, унутар које је мали централни трг који са овим просторијама чини целину. Иза другог реда мањих попречних просторија је отворено двориште дугачко 20 m. Нешто даље, идући ка западу, испод савременог пута према Пироту, ископана је слична вила, исте оријентације са двориштем на источном крају. Изглед ових зграда одговара уобичајеном плану римске градске виле са малим просторијама (собама) или радњама у предњем делу, предворјем и перистилом у задњем делу.⁶⁰³ Ове зграде (фигура 4) могле су бити *domus* у коме су краће или дуже

---

⁶⁰⁰ И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1998.

⁶⁰¹ Milošević, *Starinar* LXI (2011), 278.

⁶⁰² Milošević, *Starinar* LXI (2011), 279.

⁶⁰³ Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 173.

време могли били смештени чланови царске администрације или заповедници и официри, што је потврђено присуством Аурелија Ампелија, команданта јединице Батаваца.⁶⁰⁴

Наиме, *domus* са вотивног натписа Аурелија Ампелија, о којем је раније било речи, пре би могао да означава кућу у којој је овај трибун живео, него храм.⁶⁰⁵ Ипак, иако је жртвеник пронађен у западном делу хореума, тешко бисмо могли да прихватимо да је овај простор био Ампелијев *domus*. Наиме, у овом делу житнице налазило се неколико просторија, које су имале спратну конструкцију. Ту је могла да буде смештена царска администрација.⁶⁰⁶ Није чудно што су жртвеници пронађени у хореуму, јер је ова грађевина често била изложена разним опасностима: пожару, пљачки, заразама итд., због чега је требало заштитити подизањем оваквих жртвеника. Они су били пробушени, што значи да су били причвршћени за зид или неки парапет у житници. Формула *ob dedicationem* на натписима означавала је радњу поводом освећења неког завршеног објекта.⁶⁰⁷ Археолошка ископавања су показала да је западни тракт житнице накнадно дограђен, када су жртвеници и могли да буду подигнути. Житница није била коришћена само за складиштење производа, већ и становање о чему сведоче и пронађени декоративни елементи, што указује да се водило рачуна и о општем изгледу зграде. Службеници у хореуму организовали су дистрибуцију жита и убирање пореза. Водило се рачуна и о уштеди простора, па је под на приземљу био у висини отвора питоса, тако да су најшири делови питоса били испод земље. С обзиром на величину грађевине капацитети ускладиштених производа могли су бити огромни.⁶⁰⁸

Северно од хореума пронађени су остаци зграде изузетних димензија.⁶⁰⁹ Установљено је да се ради о економској згради у об-

⁶⁰⁴ Petrović, *The Age of Tetrarchs* (1995), 237.

⁶⁰⁵ Mirković, *Johannes Straub zum 70* (1982), 360.

⁶⁰⁶ Petrović, *The Age of Tetrarchs* (1995), 238–239.

⁶⁰⁷ R. Bloch, *Latinska epigrafika*, 71–77; 83–94. о посветама божанствима и освећењима зграда.

⁶⁰⁸ П. Петровић, *Медијана* (1994), 41–43.

⁶⁰⁹ П. Петровић, *Медијана*, античко насеље са вилама, *Старинар XLVII* (1996), 296–297.

лику ћириличног слова П која је обухватала подручје северно од хореума, а делом и овај објекат (Слика 30). Истражени су северно и источно крило, док западно није било могуће испитати због депоније шљунка на овом простору. На северном крилу налази се неколико мањих просторија са симетрично постављеним пролазима. Не зна се зашто су пролази на тај начин распоређени, претпоставља се да је било потребно боље проветравање просторија због складиштења неких производа, или је била смештена радионица у којој је производња захтевала кружно кретање ваздуха. И источно крило зграде је подељено на исти начин као и северно.⁶¹⁰ На јужном крају овог крила откривен је пролаз, кроз који се пролазило термама, вили и хореуму. У овим просторијама пронађени су остаци радних површина од хоризонтално постављене опеке изнад малтерног пода са каналима за одвођење воде у којима су се могли учвршћивати неки мањи покретни предмети (нпр. тезге, полице од дрвета). Унутар просторија пронађен је бројни археолошки материјал: керамичке посуде, алати од гвожђа, предмети од стакла и метала (фибуле, привесци), фрагменти оловних предмета итд. У две удаљене просторије пронађене су пећи и остава ковачког алата.⁶¹¹ У радионицама су израђивани различити производи, јер су занати морали одговорити потребама интензивног система производње и складиштења на Медијани. П. Петровић сматра да се ради о занатском центру насталом у непосредној близини куће трибуна Аурелија Ампелија, виле са перистилом и хореума. Постојање занатског центра и хореума огромних размера, у којима су складиштене велике количине, пре свега пољопривредних али и занатских производа, указује да је економија у Нису била интензивна и добро организована.

---

⁶¹⁰ Петровић, *Старинар* XLVII (1996), 298.

⁶¹¹ Петровић, *Старинар* XLVII (1996), 300.

Сл. 30 Медијана, занатски центар
(Петровић, 1996, стр. 299)

Развијена економија на Медијани, као и постојање терми и базена указивало је на постојање римског аквадукта без кога се није могла замислити дистрибуција воде у насељу. Године 1980. откривен је на Медијани кастелум акве (*castellum aquae*), у археолошкој литератури познат као водоторањ.⁶¹² Кастелум је био главни дистрибутивни пункт медијанског водовода. Мрежа зиданих канала, као и керамичке и оловне цеви, гранале су се до вртова луксузних вила, терми и на крају и до плодних површина које су наводњаване. Кастелум се налазио на благој падини Влашког брда и то 500 m југозападно од палате. Главни одводни канал био је усмерен према палати и термама, објектима који су били највећи потрошачи воде.⁶¹³ Постојање водовода у самом насељу било је посведочено налазима делова оловних и керамичких цеви као и остацима зиданих канала пронађеним у палати, терма-

⁶¹² Петровић, *Медијана*, 47–52; М. Јеремић, *Castellum aquae* античке Медијане, *Старинар* XXXIX (1988), 61–84.

⁶¹³ Јеремић, *Старинар* XXXIX (1988), 64.

ма, триклинijuму и октогоналном објекту.⁶¹⁴ Други канал који је снабдевао кастелум водом својим правцем пружања показује да је извориште медијанског водовода било у правцу Нишке Бање, која је била богата хладним и термалним изворима.⁶¹⁵ Кастелум је изграђен за потребе насеља Медијана, вероватно крајем III или у првој половини IV века. Објекат је био у функцији све док је трајао живот у насељу Медијана тачније до продора Хуна.⁶¹⁶ Иако су у другим водоторњевима више биле у употреби керамичке цеви, на Медијани су углавном коришћене оловне, што се објашњава рудним богатствима у околини и постојањем радионица у којима су израђиване. Уз сам кастелум откопана је и мања некропола из периода сеобе народа, што указује да у то време објекат није коришћен.⁶¹⁷

Подручје источно од виле, у чијем средишњем делу се налазио хореум, било је подељено на северну и источну страну уским дугуљастим грађевинама које су могле бити бараке, складишта или службени објекти. Сличне грађевине нису откривене западно од виле са перистилом. На снимљеном терену откривено је неколико зграда које нису потврђене ранијим археолошким истраживањима. Снимљена су два објекта сличних димензија који су означени као кућа 6 и кућа 7. Њихова намена није утврђена, али се због свог једноставног распореда претпоставља да је једна од њих (кућа 7) могла имати функцију купатила.⁶¹⁸

---

⁶¹⁴ П. Петровић, *Нису*, 59–60. Откриће овог кастелума показало је да водовод Медијане не представља огранак водовода Наиса, чије извориште је било близу села Каменица.

⁶¹⁵ А. Ненадовић, Ранији римски налази у Нишу и његовој околини, *Лимес у Југославији I* (1961), 170.

⁶¹⁶ Petrović, *IMS IV*, 49.

⁶¹⁷ Д. Јацановић, Медијана железничка станица Теле кула - касноантичка некропола, *Arheološki pregled* 22 (1981), 97–98.

⁶¹⁸ Milošević, *Starinar LXI* (2011), 279.

Геомагнетска слика не пружа много података о једва видљивој линеарној грађевини делимично у рову која се протеже све до источне границе сниманог подручја. На њеном северном крају овај ров се нагло повија ка западу што је било типично за изглед римских војних логора. Северозападни и југоисточни делови грађевине су једва видљиви, док се остали делови могу реконструисати као квадратни логор чије су странице дугачке 160 m. У средишњем делу грађевине на њеној источној страни уочене су две кружне или овалне конструкције делимично повезане централним кратким правоугаоним делом, за који се може претпоставити да је био капија. Тачан план источне капије тешко је утврдити и геомагнетским снимањем. Куле кружног или овалног облика које су се налазиле споља изван зидова карактеристичне су за III век, али се јављају и у IV и V веку у војним логорима дунавске регије. Кружне куле које се протежу изван зидова срећу се у војним логорима Чезави – *Novae* и *Diana* (Караташ код Кладова). У војном логору код Чезаве није откривен већи број војничких барака, те је стога остало отворено питање о величини војне посаде и њеном саставу.⁶¹⁹ *Castrum Novae* је током читавог свог постојања прошао кроз седам градитељских фаза од прве половине I века све до VI века. Округле кугле, какве се срећу и на објекту идентификованом као војни логор на Медијани, у Новама су саграђене у шестој фази градње у првој половини IV века. Наиме, на основу налаза фибуле, два новчића и сребрног прстена у кули IV потврђено је да је до изградње дошло у време владавине Константина I, тачније након његовог првог сукоба са Лицинијем 317. године.⁶²⁰ Стога се сматра да су и кружне куле на Медијани могле бити изграђене у првој половини IV века када је градитељска делатност на овом локалитету била и најинтензивнија.⁶²¹

Дијана на Караташу је утврђење изграђено крајем I и почетком II века.⁶²² Најранија фаза фортификације је имала све карактеристике ауксилијарног логора који није грађен као неосвојива тврђава. Утврђење је требало да послужи као база за смештај

⁶¹⁹ М. Васић, Чезава – *Castrum Novae*, *Старинар* XXXIII–XXXIV (1984), 91.

⁶²⁰ Васић, *Старинар* XXXIII–XXXIV (1984), 102.

⁶²¹ Milošević, *Starinar* LXI (2011), 280–281.

⁶²² Ј. Кондић, Дијана – утврђење I века, *Старинар* XL–XLI (1991), 261–272.

војске одакле је гарнизон могао контролисати читаву околину, али се могао и борити ако је то било потребно.⁶²³ У овој најранијој фази капије логора обезбеђивале су две квадратне или правоугаоне куле.⁶²⁴ Крајем III и почетком IV века подигнуте су куле и изван бедема према Дунаву како би што боље штитиле обалу. У позноримском периоду улаз у логор је био у облику латиничног слова U или потковице на чијим бочним странама су се налазиле округле или многоугаоне куле. С обзиром да је геомагнетска слика улаза у логор на Медијани замрљана, изградња логора се не може прецизно датовати. Потреба за истовременом одбраном северних и североисточних територија Царства указује на Диоклецијанов период, али има извесних сличности и са познијим Валентинијановим периодом.⁶²⁵ С обзиром на велику сличност између војничких логора у Новама и Дијани са војничким логором на Медијани врло је могуће да је и насеље на Медијани настало у ранијем периоду током постојања војничког логора.⁶²⁶ Извесно је да је цар Диоклецијан током својих честих путовања на исток по свој прилици прошао кроз град 293. године. Потврђено је да је владар 1. марта 293. године био у Сирмијуму када је вероватно уздигао Галерија у ранг цезара.⁶²⁷ Пошто је већ 1. априла у Хераклеји, а потом у Византу, на путу према овим градовима морао је да прође кроз Наис. Владар се кретао са пратњом и војском коју је требало сместити макар и током краћих задржавања у граду. Стога је врло вероватно да је управо у то време покренута интензивнија градитељска делатност, јер археолошки материјал указује да су у то време отпочели радови на Медијани. Ипак за сада то остаје отворено питање јер нема потврде у историјским изворима, док нам археолошки налази не пружају прецизну слику о животу на Медијани крајем III века.

⁶²³ A. Johnson, (1983). *Roman forts of the 1 st and 2nd centuries AD in Britain and the German provinces*, London (1983), 222.

⁶²⁴ Кондић, *Старинар* XL–XLI (1991), 270.

⁶²⁵ S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, London (1983), 45.

⁶²⁶ А. Алексић, Г. Јеремић, М. Максимовић, (2006). Медијана – извештај о ископавањима у 2005. години, *Зборник Народни музеј Нови* 15 (2006), 283–289.

⁶²⁷ T. Barnes, *The new Empire* (1982), 52.

Земљиште западно од хореума и барака делимично је снимљено и на њему нису откривене подземне грађевине. Откривена је само једна изолована грађевина димензија 10 x 5 m унутар које су се налазиле две просторије. У источном делу зграде углови су били заобљени што одаје утисак да се ради о полукружној грађевини. Слична зграда једноставног облика, за коју је утврђено да је црква из касног IV века откривена је 2000. године западно од виле с перистилом.⁶²⁸ Црква се налазила западно од виле са перистилом. Откриће цркве је изузетно значајано јер из овог периода на нашем простору нису откривене црквене грађевине. Ипак, не може се тврдити да је зграда означена бројем 16 такође сакрални објекат. Иако њен источни део, са обликом угловима, одаје утисак да је полукружног облика, то није довољно да би се и овај објекат идентификовао као црква.⁶²⁹

У комплексу на Медијани, на простору између барака и виле са перистилом, откривено је тринаест гробова у којима је пронађен и гробни инвентар (наушнице, фибуле, чешаљ, перлице, ножић и новчићи).⁶³⁰ Грбови потичу из касноантичког периода, осим једног који је откривен изнад конструкције касноантичког гроба и који је датирао из средњовековног доба. У дечијем гробу (гроб бр. 38) су пронађени привесци у виду звончића или прапораца какви се срећу у гробовима некропола из времена сеоба народа.⁶³¹ У гробовима означеним бројевима 34 и 35 пронађени су скелетни остаци мушких особа са вештачки деформисаном лобањом и троделним кошатаним чешљем који је карактеристичан гробни прилог за рановизантијски период и период сеобе народа.⁶³²

---

⁶²⁸ М. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године, *Старинар* LIII–LIV (2004), 290.

⁶²⁹ Milošević, *Starinar* LXI (2011), 282.

⁶³⁰ М. Максимовић, Прилог проучавању некропола на Медијани, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18–19 (2010), 23.

⁶³¹ V. Ivanišević, M. Kazanski, *La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum* 3, Beograd (2002), 137.

⁶³² Максимовић, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18–19 (2010), 31–32.

Насеље на Медијани је по свој прилици настало крајем III века, да би свој успон доживело током периода владавине Константина Великог, када је подигнута и царска резиденција. Вила је мењала свој изглед и намену и од првобитно једноставног објекта издужене форме са великим двориштем у средини и свечаном двораном у другој градитељској фази је реконструисана на северном и јужном крилу чиме су њен изглед и функција измењени.⁶³³ На бочним крилима палате биле су распоређене просторије које су имале административну функцију (*officium*), док су просторије на северном крилу, источно и западно од триклинјума биле грејане и намењене дужем боравку, али и смештају владара и његове пратње током његовог боравка у Наису. У другој градитељској фази (око 330. до 383. године) читава палата је украшена – постављени су подови од опеке, осликани су зидови и таванице, дозидана су два репрезентативна триклинјума – стибацијуми (*stibadium*).⁶³⁴ Зидови стибацијума били су украшени мермерним плочама и мозаиком, а подови су декорисани мозаиком. У средишту просторија биле су фонтане.⁶³⁵ Унутар виле је постојала јасна одвојеност између јавног, тј. свечаног, и приватног или резиденцијалног дела. Улаз у вилу и њен северни део (триклинјум), до којег би се дошло дугачким двориштем унутар виле, били су најрепрезентативнији део грађевине. Просторије на источном и западном трему су скромније грађене и стога су коришћене у административне сврхе. Постојање војничких бараки и назнаке да се на Медијани налазио војнички логор комплексу дају више војничких елемената него ли што указују на њен световни карактер. Два мала затворена дворишта унутар виле могла су се користити за тренинг коња што је такође могло да указује да је на Медијани била стационирана војска. Оградни зидови су били замена за утврђене бедеме и више су имали симболички него одбрамбени значај. Постојање војничког логора, из можда ранијег периода, указује на постојање ранијег насеља због чега би будућа архео-

⁶³³ М. Васић, Г. Милошевић, Н. Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 258.

⁶³⁴ Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 174.

⁶³⁵ М. Васић, Г. Милошевић, Н. Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 259.

лошка истраживања требало усмерити на функцију и развој Медијане у том периоду.

III-3 Готска инвазија у IV веку

Упадом Гота, у другој половини IV века, Наису је нанета велика штета која је изазвала застој у развоју града. За ово германско племе Римљани су сазнали још у I веку када су Готи насељавали територију данашње североисточне Европе.⁶³⁶ Одатле су кренули ка југоистоку, да би их почетком III века већ видели у региону Понта. Са овог простора, групе Гота крећу ка североисточним границама Римског царства, које ће прелазити, и упадају у римске провинције.⁶³⁷ Цар Клаудије II их је поразио код Наиса, али то није зауставило њихове даље упаде.⁶³⁸ Нападима Гота најугроженија су била подручја Скитије, Приобалне Дакије и Тракије. Догађаји у IV веку показале да се ово варварско племе није могло зауставити једном војном победом. У сукобу са њима погинуо је и један римски император – Валенс – у бици код Хадријанопоља 378. године н. е., да би потом његови наследници Грацијан и Теодосије покушали да реше проблем споразумом (*foedus*) са Готима.⁶³⁹ Према одредбама споразума Готима је дата територија коју су до тада неселељавали – простор између Дунава и планине Балкан. Визиготи су сматрани поданицима Римског царства и уживали су сва права изузев *ius conubii*. У својству федерата Готи су били обавезни да дају РOMEЈИМА помоћ у оружју. Право на заповедништво имао је један варварски вођа који је одређиван указом

---

⁶³⁶ N. Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijama (324–491)*, 11–12 (необјављена магистарска теза). О Готима постоји обимна литература. Овде ћемо навести само неке од наслова: H. Wolfram, *A History of Goths*, trans. T. J. Dunlap, Berkeley 1988; *Ibid.*, *The Roman empire and its Germanic peoples*, Berkeley 1997; E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfilas*, Oxford 1996; P. Heather, *The Crossing of the Danube and Gothic Conversion, Greek, Roman and Byzantine Studies* 27, Durham, North Carolina (1986), 289–319.

⁶³⁷ САН XIII (ed. A. Cameron, P. Garnsey) (2008), 488–515.

⁶³⁸ Уп. P. Damerau, *Klio* XXXIII (1934), 82; САН XII, 49.

⁶³⁹ САН XIII (ed. A. Cameron, P. Garnsey) (2008), 433–436.

цара. Готи су овим уговором били изузети од пореских намета и дажбина у новцу.⁶⁴⁰ Овај фебус из 382. године посебно је значајан јер су њиме Римљани покушали да изврше утицај на готске вође, преко њих и на преостали део народа, што је проузроковало брже раслојавање међу Готима.⁶⁴¹ Готи су населили територију Римског царства која је имала изграђен државни механизам, док су готске групе тек биле на путу да формирају своје државе. Поставља се питање да ли је у таквим условима готско присуство на Балкану могло имати утицаја на политичке, друштвене и верске токове унутар самог Царства. Још пре четрдесетак година Ј. Ковачевић је у свом делу закључио да се германски елеменат наметнуо римском свету и то најпре фронталним војним сукобима, а потом насељавањем на царској територији и инфилтрацијом у командни кадар војске.⁶⁴² У Наису, тачније на Медијани, откривени су остаци две готске цркве, те ћемо се ми на овом месту посебно осврнути на верски утицај Гота на становништво града.

Ширење аријанства у готској земљи везује се за име епископа Вулфиле.⁶⁴³ Међутим, још пре него што је овај епископ почео покрштавање Гота, хришћанство је овом народу морало бити познато и од римских заробљеника као и од трговаца који су пролазили кроз њихове крајеве.⁶⁴⁴ То су ипак били појединачни случајеви покрштавања, да би до масовног прихватања хришћанства дошло тек за време владавине римског цара Валенса (364–387).⁶⁴⁵ Преобраћење главнине Гота обављено је након њиховог преласка Дунава 376. године. Том приликом је већа група Гота, не само ратно способних мушкараца, већ и жена са децом прешла реку на

---

640 према: N. Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 43.

641 *Ibid.*, 161.

642 Ј. Ковачевић, *Варварска колонизација јужнословенских области*, Нови Сад (1960), 9.

643 E. Hrisos, *Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbisturmer*, *BZ* (1969), 279.

644 P. Heather, *The Crossing of the Danube and Gothic Conversion*, *GRBS* 27, (1986), 292.

645 Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 154.

три различита места.⁶⁴⁶ Због опасности која је Царству претила од Хуна, цар Валенс је дозволио Готима да се населе у Доњој Мезији и Тракији, јер је сматрао да је боље употребити ове варварске трупе вичне ратовању са Хунима, него ангажовати домаће јединице.⁶⁴⁷ Созомен наводи да је имао велика очекивања од Гота у одбрани дунавске границе.⁶⁴⁸ Покушај разоружавања Гота је пропао, иако је тешко сматрати да се није покушало са тим. Међутим, заузетост Валенса ратовима на истоку, неспособност и некомпетентност чиновника и лоша процена ситуације довели су до тога да су Готи отпочели са нападима на унутрашње делове Мезије и Тракије, и у тим својим продорима допирали су и до Македоније и Тесалије.⁶⁴⁹

Пошто су прешли Дунав, најпре су неки од готских вођа, да би стекли Валенсову наклоност која им је могла послужити у међусобним сукобима, примили хришћанство у виду аријанства. Созомен наводи да је један од готских владара Фритигерн затражио помоћ од цара, а заузврат је прихватио хришћанску веру.⁶⁵⁰ Сукоб готских владара није потврђен у историјским изворима, али нисмо склони да потпуно одбацимо антагонизам који је могао да постоји између две готске групе и који је интензиван у ово време, око 369. године. Претпоставља се да је хришћанство потом примила и већина Гота, следећи своје вође, и да се то десило пре склапања федуса 382. године. Сигурно је да Готи нису покрштени за време Теодосијеве владавине, јер би у том случају примили ортодоксну догму коју је овај цар исповедао, а не аријанство. Управо због тога цар Теодосије, који је наследио Валенса, и инсистирао на ортодоксији није могао тако лако да

---

⁶⁴⁶ Amm. Marc., XXXI 4, 9 користећи изразе „*turba*“ и „*multitudo*“, када говори о броју Гота који су прешли Дунав. Bury, *HLRE I*, 104. Jones, *LRE I*, 195 долазе до цифре од 25.000 људи. Зећевић, *Goti*, 21 сматра да је најприхватљивији број од око 50 000 душа.

⁶⁴⁷ Зећевић, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 22.

⁶⁴⁸ Sozomen VI 37, 16.

⁶⁴⁹ Eunap. fr. 42.

⁶⁵⁰ Sozomen, VI, 27.

реши политичке проблеме са аријанским Готима.⁶⁵¹ Међу Готима ипак није било само аријанаца, јер се царска власт интересовала за њихово покрштавање још од Константиновог времена. Након Константинове победе над Готима 332. године, Готи су постали римски савезници. Њихова обавеза била је да служе у помоћним одредима римске војске и да штите границу.⁶⁵² Константин им је дозволио да несметано тргују на читавом лимесу под надзором римских чиновника. Сократ наводи да се Константин, пошто их је победио, интересовао за ширење хришћанства међу њима.⁶⁵³ Вероватно је том приликом један део Гота прихватио ортодоксно хришћанство. То нам казује да Вулфила није био ни једини ни први апостол готског народа, а самим тим ни аријанство није било једина и прва хришћанска конфесија.⁶⁵⁴ Хришћани Готи били су подељени у три секте: аудијенску, аријанску и правоверну, али се о степену развијености црквене организације пре 372. године не може говорити, јер у изворима нема довољно података. Као што је већ речено, сматра се да је било и ортодоксних Гота. Њихов број је био невелик, али су опстали и након прихватања аријанства.⁶⁵⁵

Главну улогу у увођењу Гота у аријанску цркву имао је поменути епископ Вулфила. Његов значај огледа се у снажном утицају који је извршио на готски народ, али и у многим списима које је оставио за собом и који су својеврсна сведочанства о његовом апостолском и интелектуалном деловању.⁶⁵⁶ Готско порекло водио је од једног родитеља и четрдесетих година IV века имао је око тридесетак година када је био лектор у једној готској цркви.⁶⁵⁷ Вулфила је 340. године упућен у Константинопол, где је на си-

---

⁶⁵¹ Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 151–153.

⁶⁵² С. Ферјанчић, *Константин* (2013), 173.

⁶⁵³ Socrates, H. E., I, 18.

⁶⁵⁴ Jones, *Constantine*, 195 заступа тезу да је до конверзије дошло врло брзо после Константинове смрти, на шта је утицала Константинова победа из 332.

⁶⁵⁵ Z. Rubin, *The Conversion of the Visigoths to Christianity, Museum Helveticum* 38 (1981), 44.

⁶⁵⁶ Зелер, *Почети хришћанство на тлу Балкана*, 403–409.

⁶⁵⁷ Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 149.

ноту рукоположен за епископа.⁶⁵⁸ У Константинопољској цркви владало је аријанство под руководством Евсевија Никомедијског који је био близак двору. И сам Вулфила је прихватио аријанске формуле, тако да је вративши се у своју земљу, могао да отпочне са покрштавањем свог народа. Како би Готима што боље приближио веру којој се посветио, одлучио је да словима које је он изумео, преведе *Свето писмо* на готски језик.⁶⁵⁹ На тај начин готском народу је понудио свете књиге које су могли свакодневно да користе. Оригинал ове „Готске Библије“ није сачуван; постоје само делови преписа који су могли настати у остроготском краљевству на почетку VI века.⁶⁶⁰ Процес христјанизације је текао тако што су најпре преобраћени виши слојеви готског друштва, да би потом и нижи слојеви исказали толеранцију према монотеизму, што се објашњава распадом религиозног племенског система који је проузрокован конверзијом њихових вођа у хришћанство.⁶⁶¹ Вулфила је умро у време одржавања сабора у Константинопољу 381–382. године.

Већина Гота је преобраћена за време владавине цара Валенса (364–378. године), који је био заинтересован за њихово покрштавање, јер је оно требало да буде знак њихове романизације.⁶⁶² Валенсова политика према Готима доживела је крах. К. Клајн сматра да узрок његовог неуспеха лежи управо у религиозној политици. Према овом аутору Валенсова грешка била је у томе што је 376. године примио Готе на римску територију и што је спровео процес христјанизације у аријанској вероисповести.⁶⁶³ Разлози за царев неуспех су ипак много дубљи. Треба их тражити у царевој заузетости на Истоку, као и у неспособности и некомпетентности његових чиновника којима је поверио управљање територијом коју су населили Готи. Иако је Валенсов

⁶⁵⁸ Hrisos, *Vizantija*, 87. 341. године о рукоположењу на синоду у доба Констанција; Ж. Зелер, *Почеци хришћанство на тлу Балкана*, 405–406.

⁶⁵⁹ Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijma (324–491)*, 157.

⁶⁶⁰ Исто, 150.

⁶⁶¹ Исто, 155.

⁶⁶² САНУ XII (2008), 95.

⁶⁶³ К. Klein, Kaiser Valens vor Adrianopel, *Südostforschungen* 15 (1956), 53–69.

наследник Теодосије I био ортодокосни хришћанин, који је пре-
дузео и законске мере против јеретика⁶⁶⁴, аријанство код Гота није
било савладано.

Територију провинције Средоземне Дакије Готи су почели да
пљачкају 377. године, када су опустошили област јужно од Дунава,
између Наиса и Сердике, што указује да су неко време боравили и на
територији града Наиса. Главни разлог њихових упада на ове тери-
торије била је глад која је непрестано харала међу Готима.⁶⁶⁵ Након
продора Гота и њиховог задржавања у области Наиса на Медијана
је наступила трећа градитељска фаза.⁶⁶⁶ Током ове градитељске
фазе подигнуте су велике правоугаоне зграде у северозападном и
североисточном делу комплекса што указује да насеље није било
нимало безначајно након 380. године. Извесно је да се након гот-
ске инвазије и разарања Медијана развила као насеље које је имало
рурални карактер.⁶⁶⁷ Осим што су постојеће грађевине преграђене
и подељене, изграђене су и две цркве. Године 2000. откривена је
прва црква мањих димензија (8 x 6 без нартекса) западно од виле са
перистилом. У наосу цркве откривено је мало мозаичко поље укра-
шено христогорамом.⁶⁶⁸ Откриће цркве је од изузетног значаја јер на
нашем простору нису откривене црквене грађевине с краја IV века.
Током археолошких истраживања 2001. године није откривена не-
кропола око цркве, те је констатовано да црква није била гробљан-
ска већ парохијска.⁶⁶⁹ За гробове који су пронађени потврђено је
да припадају последњој фази Медијане, млађој од цркве. Године
2007. откривена је још једна црква означена бројем 2, паралелна са
црквом са Христовим монограмом, удаљена од ње око 8 m у правцу
севера. Грађевина је оријентисана у правцу исток–запад, очувана
је у темељном делу и реч је о једнобродној цркви. Издвојени су и

⁶⁶⁴ Cod. Theod., XVI, V, 11, 12 (закон од 25. јула и 3. септембра 383).

⁶⁶⁵ Amm. Marc. XXXI 5, 5–7.

⁶⁶⁶ Васић, Милошевић, Гавриловић, *Старинар* LXIV (2014), 259.

⁶⁶⁷ Milošević, *A residential complex at Mediana: the architectural perspective* (2011), 174.

⁶⁶⁸ Г. Јеремић, *Ниш и Византија IV*(2006), 145–158; М. Васић, *Старинар* LIII–LIV (2004), 290–291.

⁶⁶⁹ Васић, *Старинар* LIII–LIV (2004), 291.

бројни ситни налази, потом знатна количина керамичких посуда, фрагменти фреско-сликарства који су ту донети из суседних објеката. Друга ранохришћанска црква је датована у крај IV и почетак V века.⁶⁷⁰ Две ранохришћанске цркве на Медијани указују да је на овом простору вођен интензиван живот и након битке код Хадријанопоља, 378. године, и продора Гота на ове просторе. Долазак и насељавање Гота довели су до дезурбанизације и рурализације овог простора, али је интензиван живот настављен. Реорганизован је тако што је у новој организацији значајно место имао савез са Готима којима је Медијана по свој прилици додељена као залог за савезништво.⁶⁷¹ Чињеница да су на малом простору подигнуте две цркве у истом периоду отвара и питање црквене организације града крајем IV и почетком V века.

Године 391. одржан је сабор у Капуи, који је привукао велику пажњу јавности, а посебно је интересантан јер је главна тема био Бонос (*Bononus*), епископ из Наиса.⁶⁷² Проблем је био толико озбиљан да се сабор претворио у праву боносијанску парницу. Епископ из Наиса је оптужен да је следио Фотинову јерес. Боносово учење огледало се у томе што је он порицао непрекидну невиност Марије, која је по њему имала децу са Јосифом после Исусовог рођења. Бонос је имао своје следбенике и ученике, али не постоје подаци у којој мери су његова схватања еволуирала код његових ученика. Те 391. године Бонос је поседовао своју епископију, а сабор у Капуи, који је требало да решава општа црквена питања, добио је допис о Боносовом деловању и због тога је одлучено да се расправља и о њему. Сабор је наредио истраживање и резултат је био да је Боносу одузета епископска столица. Без обзира на ту одлуку, Бонос је успео да се одржи још неко време на епископској столици, обављао је нова рукоположења и додељивао је свештеничка звања свима онима који су то од њега тражили.⁶⁷³ Одлука сабора била је да свештена лица која је рукоположио Бонос, након што је уклоњен са свог положаја,

---

⁶⁷⁰ Васић, *Понишавље у праистоји, антици и средњем веку*, Извештај о раду Центра за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу у 2007. години.

⁶⁷¹ Исто, без пагинације.

⁶⁷² Зелер, *Рано хришћанство на тлу Балкана*, 535.

⁶⁷³ Зелер, *Рано хришћанство на тлу Балкана*, 325.

треба да буду прихваћена јер се нису приклонили његовој шизми. Стога се дешавало да су се многе сумњиве особе, које нису могле да се замонаше, најпре обраћале Боносу да их рукоположи, а потом су озакоњавали своје позиције. Бонос је ипак уклоњен са свог положаја, а за новог епископа изабран је Марцијан (*Marcianus*), који се на епископској столици последњи пут помиње у првој деценији V века. За читав овај век нису нам позната имена епископа у Наису све до Гајануса (*Gaianus*), који ће заузимати епископску столицу до 516. године.⁶⁷⁴ Уклањањем Боноса са места епископа његова јерес није била уништена. Она је у подунавској регији постојала и у VI веку, јер Јустинијан у Новели XI, којом успоставља нову религиозну организацију у дијецези Дакији, исказује наду да ће епископ, кога је поставио у Акви, успети да укине остатке боносијанизма и да ће успостави ортодоксију.⁶⁷⁵

Живот на Медијани је замро након хунске најезде 441. године н. е., када је разорен и град Наис.⁶⁷⁶ Након опсаде Наиса, Хуни су кренули у правцу Сердике и уништили су и овај град. Напади-ма Хуна, који ће се поновити 447. година н. е., отпочело је прво велико страдање провинција на тлу некадашње Горње Мезије.⁶⁷⁷ Градови су били потпуно срушени и опустели, тако да је Приск пролазећи кроз Наис забележио „да су у рушевинама храмова били неки људи који су се ту задржавали због болести“⁶⁷⁸. Слична ситуација била је и у Сердики, док М. Мирковић на примеру Сирмијума указује да се у овом периоду римско становништво повукло из градских средина, након чега је замро живот у градовима.⁶⁷⁹ Медијана се помиње међу обновљеним местима у Средоземној Дакији у Прокопијевом познатом спису „О грађевинама“.⁶⁸⁰ При том ваља имати на уму да је обновљено утврђење, док је само

---

⁶⁷⁴ *Исто*, 535. Није познато када је заузео епископску столицу.

⁶⁷⁵ Зелер, *Почеци хришћанства на тлу Балкана*, 327.

⁶⁷⁶ Mommsen, *Chron. Min.* II 80.

⁶⁷⁷ Jones, *LRE I* (1964), 193–194; Bury, *LRE I* (1923), 271–276.

⁶⁷⁸ Prisk fr. 8, 290.

⁶⁷⁹ М. Мирковић, *Sirmijum*, 45.

⁶⁸⁰ Procopius, *De Aed.* IV, 4

мањи број цивилних објеката остао у употреби. Преграђени објекти и зграде од слабог материјала откривене у перистилу виле указују да предграђе ни издалека није имало значај као у ранијем периоду.⁶⁸¹

Источно од виле са перистилом откривени су гробови за које је на основу гробног инвентара потврђено да потичу из периода сеобе народа. Две вештачки деформисане лобање указују на присуство Германа на Медијани.⁶⁸² Германска племена која су настањивала области северно и јужно од Саве и Дунава у периоду V–VII века преузела су идеал лепоте остварен вештачком деформацијом лобања од народа азијског порекла. Германи у Европи су ову праксу прихватили од Хуна.⁶⁸³ Мања некропола која се развијала на јужној периферији Медијане (VII–VIII век) указује да живот на локалитету није замро ни у средњем веку. У гробовима су пронађени малобројни археолошки прилози који су приписани Словенима. Ипак, антрополошка анализа је потврдила да Словени на Медијани не живе изоловано – хетерогени антрополошки састав некрополе је показао да су живели у заједници са аутохтоним становништвом.⁶⁸⁴ Управо је околност да се на Медијани није развило значајније насеље у периоду средњег века омогућила да остаци грађевина и објеката из античког периода као и бројни археолошки налази, остану сачувани све до нашег времена. Стога су и систематска археолошка истраживања дала значајне резултате и омогућила да се изврши реконструкција живота становника овог изузетно значајног предграђа античког Наиса.

---

⁶⁸¹ Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 55.

⁶⁸² М. Максимовић, Прилог проучавању некрополе на Медијани, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18/19 (2010), 36.

⁶⁸³ Ж. Микић, Антрополошки осврт на вештачки деформисане лобање из периода велике сеобе народа, *Зборник Народног музеја XV–1* (Београд 1994), 133–137.

⁶⁸⁴ Ж. Микић, Прилог антрополошком истраживању Медијане, *Зборник Народног музеја у Нишу* (2006), 112.

ЗАКЉУЧАК

Историја Наиса у III и IV веку заснива се на малобројним подацима литерарних извора, епиграфским споменицима и бројним археолошким налазима. Њихова анализа омогућава да се сагледа друштвени, привредни и културни развој града.

Римско царство је у другој половини III века било захваћено озбиљном кризом. До значајних промена и опоравка царства дошло је за време владавине Диоклецијана, који је, између осталог, спровео реформе у унутрашњој организацији. Новом административном поделом царства, а захваљујући и свом повољном географском положају, Илирик све више добија на важности. У новој прерасподели политичке, али и економске превласти развијао се и антички Наис. Град се налазио у средишњем делу провинције *Dacia Mediterranea*. Због повољног положаја града владари су настојали да га запоседну, тако да је до 317. године био под управом Лицинија, да би након првог сукоба са Константином припао овом владару.

Током III и IV века Наис постаје важан политичко-економски и војнички центар. Град је био значајна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. Епиграфским налазима је потврђено да је један број војника у граду обучаван за службу у морнарици.

Градови у западном делу Царства крајем III века доживеће опадање, док су нека места на Балкану доживела успон јер су цареви у периоду тетрархије мењали своје резиденције. Константин и његови наследници су на свом путу са истока на запад и обрнуто пролазили и извесно време и боравили у Наису. На основу ревидиране хронологије Теодосијевог кодекса (два закона донета у Наису померена су са 25. јула 319. на 25. јули 329. године) потврђено је да је Константин ипак био у граду 329. године поводом подизања владарева монументалне бронзане статуе која иначе носи одлике његових портрета с краја 20-их година IV века. За

Константина и његове проласке кроз град везују се и два примерка „прстења оданости“ пронађена на путу од Наиса ка Сердики које је владар даривао варварским војним командантима.

Површина града и број становника нису Наис сврставали у ред центара какви су били, нпр. Сердика и Виминацијум. Међутим, близина Сердике у којој је неко време био Константинов двор сигурно је утицала да владар често на свом путу према резиденцији пролази кроз Наис. Иако се град налазио у провинцији Средоземној Дакији, богати рудници у ремезијанском агеру утицали су да град више гравитира ка свом богатом рудном залеђу. Прокуратори, управници рудника били су смештени у већим градским центрима, међу којима се помиње и Наис, а извесно је да је и један део становника радио у рудницима.

Иако су резиденције Константинових синова биле далеко од Наиса они су настојали да успоставе контролу над градом. Геополитички и стратешки положај града као и развијена економија утицали су на владаре да у међусобним сукобима покушају да успоставе протекторат над овом територијом. Тако је Константинов син Констанс у сукобу са својим братом Константином II у Наису даривао „прстење оданости“ варварским војним командантима, како би их придобио на своју страну.

Ово прстење као и други официјелни предмети пронађени у граду и његовој околини потврдили су постојање царске радионице у Наису. Могуће да су чести проласци и посете владара граду условили отварање ових радионица. Владарима су били потребни разни предмети којима су награђивали војне команданте и своје најближе сараднике. Како поклоне не би носили са собом из удаљених крајева, радионице су отворане у градовима где је за то било услова. Извесно је да је богато рудно залеђе (*Timacum Minus* и *Remesiana*) створило услове за рад радионица у Наису. Економски просперитет и материјално благостање у IV веку привукли су и веште занатлије који су унапредили производњу у градским радионицама.

Војни и стратешки значај Наис је задржао и током сукоба око власти између Константинових наследника, најпре Констанција II и Магненција, а затим Јулијана и Констанција II. Овим владарима изузетно је било важно држање војних команданата

у Сирмијуму, али и радионица за производњу оружја у Наису. Постојање једне овакве радионице искористио је и Јулијан Апостата и два месеца 361. године провео у граду припремајући се за сукоб са Констанцијем. У Наису ће Апостата почети отворено да поштује паганске богове. Оваква његова одлука имала је психолошки мотив, јер је Наис био родно место императора Константина и град у коме је Јулијанов противник Констанције примио предају узурпатора Ветраниона.

Константиново преобраћење и његова наклоност хришћанској цркви битно су утицали на будућу судбину хришћанства. Он је уживао у врло успешној и победничкој владавини пуних 25 година након преобраћења, и оставио је царство синовима који су били хришћани, а последњи од њих владао је наредних 25 година. У другој половини 4. века хришћанство је постало доминантна религија у царству, тако да се Јулијанов покушај да обнови паганизам завршио без успеха. Константиновим преобраћењем хришћанство је добило шансу да више не буде мањинска религија. Нову религију су, као и оријенталне култове у II и III веку, са Истока пренели војници и трговци. У самом Наису нису забележени хришћански мученици, међутим, то није умањило значај хришћанске заједнице која је била изузетно јака. Пре сабора у Сердики (343. године) на територији Илирика и Паноније помињу се само две епископије - Сирмијум и Наис. Натписи из ранохришћанског периода, као и гробови и гробнице, сведоче да се у првој половини IV века у граду учврстио хришћански култ. У историјским изворима је потврђено и присуство наиског епископа Гауденција на Сердичком сабору (343/344. године), као и Атанасијева посета Наису 344. године. Ови подаци довољно говоре о значају који је град имао као епископско седиште, у коме су били изграђени црквени објекти, а свештенство и верници окупљени око јаче црквене организације.

Геополитички положај Наиса, који се налазио на изузетно важном путу који је повезивао источне и западне провинције Римског царства, као и сам град и његово богато рудно залеђе, утицао је на развој других насеља у околини града. Стога је посебно обрађена Медијана - насеље са вилама чија је интензивна пољопривредна активност потврђена житницом и уређајима за

водоснабдевање. Иако натписи на статуама са Медијане упућују на боравак неких значајних личности, досадашња истраживања су показала да је ово предграђе било на царском поседу. Провинцијски управници су приликом својих посета и боравака на Медијани морали да воде рачуна о одржавању луксузних вила и да их стављају на располагање владару и његовој пратњи током његових посета граду. Насупрот хришћанској заједници у граду, Медијана је имала изразито пагански изглед који се огледао у њеној декорацији. Статуе јатричко-сотериолошких божанстава Асклепија, Хигије, Диониса и Херкула вероватно потичу из времена Јулијановог боравка на Медијани, када је овај владар први пут отворено исказао своју наклоност паганству.

Пред крај IV века Медијана је страдала од пожара пред најездом варвара. У то време у Царству је тешко било зауставити готску експанзију и 380. године Готи су у великом броју опљачкали Тракију, Средоземну Дакију, Приобалну Дакију и Панонију. Открићем две готске цркве из овог периода потврђено је њихово присуство на Медијани. Готи су проповедали аријанство и њихов утицај на хришћанску заједницу у Наису био је неминован. Аријанство и ортодоксно хришћанство су се смењивали у читавом Царству у зависности од тога ком учењу је био наклоњен владар.

На крају IV и почетком V века, након готских продора, почиње период економског опадања града. До коначаног разарања римског одбрамбеног система дошло је тек под налетима Хуна, око 441. године, када су најпре уништена утврђења на лimesу, а потом и градови у унутрашњости, међу којима је био и Наис. Град је после овог разарања обновљен, да би потом поново страдао у новом налету Острогота 474. године. Тек након што су Остроготи 488. године прешли у Италију, балканске провинције и сам град Наис неко време су били поштеђени нових упада варвара.

Последњи процват Наиса забележен је за време владавине Јустинијана (527–565. године). Након што је однео победу над Готима, он ће настојати да поврати сигурност и мир и на Балкану. Њему се приписује и стварање јединствене црквене организације на територији од југоисточне Паноније до Македоније, док је нови град *Iustiniana Prima* постао седиште архиепископије.

Овај владар је у оквиру радова на фортификацијама на Балканском полуострву учврстио зидове Наиса и учинио га неосвојим за непријатеље. Ако је град у III и IV веку био економски и културни центар, сигурно је да у првој половини VI века постаје јако војно упориште.

Комплексност новонастале ситуације, изазване продором Словена на територију јужно од Саве и Дунава, није тема публикације. Шта се даље дешавало у периоду „варваризације“ царства у граду не налазимо одговор. Како је текао живот у Наису након што су Балканско полуострво почели трајно да насељавају Словени још увек не знамо. Није нам познато ни шта је било са незаштићеним селима и пољопривредним добрима која су град снабдевала основним животним намирницама и потрепштинама. Одговоре на ова и многа друга питања извори нам не пружају и зато будућа истраживања треба усмерити у правцу археолошких ископавања, јер нам само материјални остаци могу пружити нова сазнања о античком Наису. Насељавање Словена није могло да изазове крах византијске управе, међутим, догађаји који су били покренути њиме довели су до бројних узрочно-последичних промена које је у том тренутку тешко било контролисати или пак зауставити. Та дешавања означила су крај антике за овај део Царства.

SUMMURY

Niš and Ponišavlje in the III and IV Century

The publication that particularly dealt with Niš in Classical period is the work of P. Petrović - *Niš in Ancient Times*. It was published far back in 1976, while the second revised edition was published after the author's death, in 1999. The author illustrated the classical period of the city of Niš by using a rich collection of the Museum and monuments in the first place, which were the result of archaeological excavations carried out both in the narrower and the wider area of the city. Epigraphic material is particularly important because the texts of Latin inscriptions contain information for the study of the city's population and their status, administrative organization of the city, organization of military units, religion in the city, the work of local workshops, customs, etc. The work of P. Petrović gave many guidelines, but it opened up many questions which remain to be answered. In the period after 2000, numerous archaeological excavations have been carried out primarily at the site of Mediana, but also in Jagodin mala where the remains of many important graves with rich inventory were discovered. Results of archaeological research could, to a large extent, shed new light on the life of the inhabitants of ancient Naissus and provide answers to some questions raised in the work of P. Petrović. Therefore we thought that the manuscript *Niš and Ponišavlje in the III and IV century* would provide a comprehensive view of the ancient history of the city of Niš and its surroundings at the time of the greatest prosperity of the city.

The publication under the title “*Niš and Ponišavlje in the III and IV century*” examines the history of Naissus and its surroundings, i. e. on the territory outlined by the mouth of the river Nišava in the west and a part of the Svrlijski Timok (the Svrlijig Timok) in the north. The eastern border would be the modern border of Serbia and Bulgaria i.e. the mountain Stara Planina (Old Mountain), while the southern

border is the massif of Suva Planina (Dry Mountain). During the IV century, this territory was part of two provinces - *Dacia Mediterranea* and *Dacia Ripensis*. According to the research of P. Petrović, the territory of ancient Naissus comprised several villages, stretching in the north to the region south of Knjaževac, in the south to the entrance of the Grdelica gorge, in the west to Kuršumlija, and at the east the city territory expanded to the provincial border of Upper Moesia and Thrace. The boundaries are not clearly defined, therefore the publication covers the settlements of *Timacum Minus*, *Timacum Maius* and *Remesiana* as parts of the Ponišavlje region to the extent necessary for better understanding the history of the city and its surrounding. In order to comprehend the history of Naissus in Late Antiquity, it was necessary to present a brief overview of the events and changes that took place in the Roman Empire at the beginning of this period. In fact, during this period there were significant changes in the state organization, the army and religion. Diocletian made a new administrative division of the Empire, in which the prefecture of Illyricum with its provinces, including *Dacia Mediterranea* and *Dacia Ripensis*, would increasingly gain importance. Diocletian's reign (284-305 AD) marks a turning point in Roman history for several reasons. He carried out a series of reforms, which were necessary for the shaken Empire but also to Diocletian himself, to overcome the current crisis of the Empire and to strengthen the supreme authority of the emperor. Diocletian's reforms are reflected in the reorganization of the entire state administration. As the empire reached enormous proportions, stretching from the British Isles to Asia Minor, from the Danube, Rhine and Main to North Africa, there appeared the need for the division of its territory and the imperial power. Diocletian chose the division of power between the four rulers - tetrarchy. Two rulers held the title of Augustus (Diocletian and Maximian) and one was governing the eastern, whereas the other was ruling the western half of the Empire. In addition, each Augustus was accompanied by one Caesar that was not a blood relative of the Augustus, but was chosen by merit and then adopted. Diocletian's coruler, with the title of Caesar, was Gaius Valerius Maximianus Galerius.

Sources and Literature on Naisus

Research of the history of Niš and Ponišavlje in the III and IV century is based on literary and epigraphic sources and archaeological finds. Since Naissus was an ordinary provincial city, ancient writers of that time did not show too much interest in its history. Thus, informations on Naissus in literary sources are quite scarce, and occasionally inaccurate. Constantine's biographers, including Eusebius of Caesarea, and Stephanus of Byzantium, for instance, wrote about the city in the context of Constantine's birth and his visits to Naissus. Data on the roads that passed through the city and connected significant areas or cities are only found in the itineraries. Some information on Naissus is found in the work of Procopius (*De aedificiis*), the document *Notitia dignitatum*, recording a workshop for making weapons and military equipment. Naissus also appears in the Theodosian Code, as one of the numerous towns where the emperors issued edicts and laws. Valuable information for researching the ancient Naissus were provided by epigraphic monuments from the territory of the city itself. The stone monuments found in the niches of the Turkish fortress contained inscriptions mainly in Latin language. Much of the epigraphic material from the territory of Naissus was published in the third and fourth volumes of the collection *Inscriptions de la Mesi Supérieure*. The inscriptions are followed by lemmas, comments and photographs. The reading were revised whenever it was possible. Each of the volumes in the series contains an extensive historical introduction, encompassing data on the main sources, the road network, the structure of the population, the military garrison etc. of a particular city of region.

Epigraphic monuments are of particular importance for studying the history study of any Roman city. These provide valuable information on the way of life, customs, religion, government, military and social organization of the ancient world. Funerary inscriptions often contain data that could be used in topography or onomastic research. Honorary inscription set up by city councils supply information about the communities that erected them. Military inscriptions contain data on the places where the soldiers came from, as well as the tribes to which they belonged. During archeological and restoration works on the

Fortress of Niš in the last century, a large number of monuments was discovered that were built into the towers and walls. The importance of epigraphic material was recognized in the XIX century when the first lapidarium was set in Niš on the place of the former Hunkjar – mosque. The contemporary Lapidarium is in the Fortress of Niš as well. It is located near the mosque (Exhibition Hall 77) and contains approximately forty Roman monuments: tombstones, sarcophagi, altars and sculptures.

Besides literary and epigraphic sources, the archaeological finds - remains of ancient buildings, temples, roads, bridges, objects of material culture, weapons, tools, jewellery - all contributed significantly to shedding light on the past of the city of Niš. Thanks to archaeological sources, various aspects of the city's history could be researched (e. g. architectural development, urbanisation, romanisation, religion). Although the earliest researchers in the city cannot be considered archaeologists in true sense of the word, their work represented the initial foundation on which the future work of archaeologists would be built.

The first of the researchers was Felix Kanitz who started research in the mid XIX century, only to be continued by Anton von Premerstein and Nikola Vulić at the end of the same century. Nikola Vulić continued the research himself until the beginning of World War II. Simultaneously with the archaeological excavations in the territory of the Fortress, where the ancient Naissus was located, extensive research of the city's necropolis on the site of Jagodin mala was being carried out. The necropolis in Jagodin mala has been examined systematically for eight decades. The first excavations studies began on the eve of the First World War by amateur archaeologist, Jakov A. Nenadović who discovered the graves with rich contributions. After World War II the research of the necropolis was continued by Adam Oršić Slavetić, an archaeologist - amateur who discovered five churches, seventeen semi oval covered graves and a large number of other graves. Extensive research on Jagodin mala necropolis was performed in 2012 when numerous graves with rich contributions were discovered at the western part of the “Benetton” factory complex.

Naissus - Roman Municipium

The name of the city Niš is a Slavic form of the ancient name Naissus. The name Naissus cannot be interpreted in Latin linguistic resources, which means that the Romans took it over from the indigenous population (the Celts, Illyrians or Thracians). The longest prevailing hypothesis in modern research has been the one that the name of the town was of Celtic origin, based on the name of the river on whose banks the city was located. In the V century, the historian Priscus mentioned the river on which the city of *Naissus* lay, which he called *Danoubas*. It seems highly unlikely that he could have made such a mistake, since he had travelled through the regions he wrote about. Essentially, the root of the word *Danubius* is the old Indo-European word *danu* which means a watercourse, river. The ancient name of the Nišava is *Navya* and by its form it is an adjective derived from the Indo-European word *naus* – a craft, ship. With the name of the river supplied by Priscus we come to the full name of the river *Danus Navia*. The word *danu* was in use in Celtic and Iranian language, and in this area it certainly came from the Celts, who were present in this part of the Balkans since the III century BC. In Celtic languages the term *navia* means “shallow wooden dish”, therefore a “craft”, so that the name of the *danu-navia* could refer to riverbed of the Nišava with its numerous gorges.

The city of Naissus was part of Dardania, eastwards of the South Morava river and it was located in its most northern part. Ptolemy noted that cities Naissus, Scupi, Ulpiana and Aribantion were part of Dardania. Pliny also testifies that Naissus was in the north of Dardania. He states in the “History of Nature” that the *Margus* (the Morava), *Timacus* (the Timok) and *Pincus* (the Pek) are the rivers that flow from the land of the Dardanians. Ptolemy’s and Plinius’s data is confirmed by one epigraphic evidence. In a fragmentary funerary inscription from Rome, a candidate for one of the command posts reserved for members of the equestrian order (*militiae petitor*) was mentioned and he came from Naissus in Dardania (*Naisso Dardaniae*).

One of the most important events in the history of Naissus was the clash of Roman army, led by emperor Claudius II, with the Goths in the vicinity of the town, in 269 AD. The aforementioned

ruler himself had been, born in Dardania presumably in the region of Naissus and was familiar with the terrain, which was crucial for the outcome of the battle. The Goths had jeopardized the Balkan Peninsula at the end of the reign of his predecessor Gallienus. In the summer of 268 AD, together with the Heruli and Peucini, they sailed along the Black Sea coast and entered the Aegean Sea through the Bosphorus, Propontis and Hellespontus. They embarked in Greece and raided the Balkan provinces. They were progressing to the north and the main battle took place near Naissus in 269 AD. The battle was fought on both sides of the river Nišava and since he knew the terrain, the emperor Claudius II managed to besiege the barbarians and attack them from all sides. The surrounded Goths offered resisted for some time, but were eventually defeated, some of them were captured, and others surrendered themselves. The victory was important because the barbarians were pushed away from the Roman borders for a longer period. The emperor added to his name the title *Gothicus*. It is certain that his victory resounded in the city and contributed to its further fate. Although Claudius II Gothicus reigned for two years, he gained his fame precisely with this great victory over the Goths. His reputation was such that even Constantine connected his origin to this ruler. After Maximian's execution, Constantine's connection to the imperial family was interrupted and he was forced to seek legitimacy by associating himself with a distinguished ancestor. Constantine chose Claudius II Gothicus probably because of the fame and reputation the emperor gained by the victory over the Goths.

Ancient authors are prone to attribute a lively building activity in Naissus to Constantine because the emperor was born in the city. Stephanus of Byzantium states that the Naissus is Constantine's hometown and "ktisma". His exaggeration is obvious since Naissus has been an important urban center of the province of Upper Moesia, which means that many buildings had already existed and that Constantine simply continued with the construction and decoration of the city. When the construction and decoration of the city is in question, one should especially be careful, because the Naissus was at one time under the control of Constantine's co-ruler Licinius. At the meeting in Carnuntum, Licinius was named the Augustus and was supposed to be given the administration of Italy, but as Maxentius had

already settled himself there, the former was entrusted with Pannonia. Together with Galerius, he was responsible for the defense along the Danube border. After the death of Diocletian's Caesar in 311 AD and the victory over Maximinus Daia in 313 AD, he established control over the Balkan provinces and Asia Minor. Until the first conflict with Constantine in 316 AD, the city of Naissus was ruled by Licinius. It is possible that the emperor was passing through the city on his way to Asia Minor, but this hypothesis cannot be confirmed by edicts, as in the case of other emperors, because Licinius' signatures from the laws collected in the Theodosius and Code of Justinian are missing. The fact that in the imperial workshop in the city, silver plates with the inscription *LICINI AUGUSTE SEMPER VINCAS* were made in preparation for the celebration of his decennalia strengthens the connection of Naissus with Licinius.

Since the city of Naissus, after the first conflict of the two emperors in 317 AD, was ruled by Constantine, rule, in times to come he would be passing through the city and staying in it for some time. It gave him an opportunity to intensify the building activity.

The Road Network in the City Territory

Archaeological research revealed that ancient Naissus was located on the right bank of the Nišava, on the territory partially covered by the Niš Fortress. The ancient town developed on a wide and flat terrain, which offered good conditions for settlement, but also for raising fortifications. According to modern scholars, the urban settlement on the right bank of the Nišava was preceded by a small native village (*vicus*), which was important for the erection of the town fortifications. The archaeological investigations carried out in some ancient cities in the Balkans, for instance in Viminacium, have revealed that the Roman military camps were usually erected near indigenous villages, because their garrisons were supplied with food and water from these villages. Indigenous population in the region of Naissus (Dardania and Thracians) is relatively well documented by epigraphic evidence.

Numerous roads were linking Naissus with the surrounding regions and villages in the countryside. We learn about them on the basis of epigraphic

and archaeological material milestones and remains of roads, but also on the basis of the location of the necropolises, which in the classical period often sprang up near the suburban roads. The road leading to the east crossed the Nišava by a stone bridge, whose remains were visible not far from today's "Benetton" factory. The road led further over "Gabrovac land", intersected with streams over which the remains of three stone bridges from the Roman period were found. This route led to Mediana, a suburb with villas three miles distant from the city.

Since Naissus was located in the central part of Upper Moesia and during the late antiquity, Dacia Mediteranea, its territory was covered with a network of important roads, connecting the western parts of the Roman empire with the eastern ones. The road *Viminacium-Naissus-Serdica-Byzantium/Constantinopolis* was the shortest route from the western part of the Roman Empire to the provinces in the East. The road started in the Danube region, specifically in Singidunum, and led south to Naissus along the valley of the Velika Morava. Then it turned to the east and, following the valley of Nišava, it led in the direction of Serdica, and further to Byzantium i.e. Constantinople. The road has been used for trade and for military purposes as well.

Another important road connecting the region Pomoravlje with the southern parts of the province of Dalmatia was the road *Naissus-Lissus*. A section leading to Macedonia and the harbour of Thessalonica over Scupi branched from it south of Naissus: *Ad Herculem, Hammeum Ad Fines, Vindenae* and *Vicianum*. From Vicianum station (Vučitrn) one section ran towards Lissus and another towards Scupi.

Throughout the Timok valley stretched one of the most important roads (*Naissus-Ratiaria*) that linked Naissus and the central Balkan areas with the region of Podunavlje (the Danube basin). The road led from Naissus to the East, along the right bank of the Nišava (across the areas of Jagodin mala and Vrežina) and, at the modern village of Malča, it turned towards the North, following the route of the modern road and railroad to Svrlijig. Further to the northeast, the road led through the valley of Svrlijski Timok and was passing through Plužina where a milestone of Trebonian Gallus was discovered (251-253 AD). The road left the river valley near a place called Palilula because the river was entering impassable canyons, and the road ran south of Knjaževac over the mountain pass Tresibaba, where it connected to

the sections that led from the West (*Praesidium Pompei*) and the South (*Turres, Remesiana*).

Military organization

Since the second half of the second century AD, Naissus was garrisoned by the cohort I Aurelia Dardanorum. Epigraphic evidence testifies to the presence of legionary veterans in the city. They were discharged from the legion *VII Claudia* which was stationed in Viminacium, on the Danube. Some of them might have returned to their hometown, while others probably chose Naissus because it offered ample business opportunities.

Active legionaries appear in Naissus at a relatively late date, in the first decades of the III century. Their names and rank of *stratores consularis* are recorded on the altars dedicated to Jupiter. *M. Ulpus Martinus* and *M. Gaius Aurelius* served in the *VII Claudia* legion, and *T. Aurelius Atta* and *M. Aurelius Valens* in the IV Flavia legion. Judging by his cognomen, Aurelius Atta, was of Dardanian origin.

Specific data on the construction of military facilities during the III and IV century lacks, and *Notitia Dignitatum*, the main source for the army during the Late Empire, offers no clues to the military importance of Naissus. So the question is why the military importance of the city has not been confirmed in the *Notitia Dignitatum*? Ammianus Marcellinus implied that the city was important, stating that Naissus was besieged several times, but it was well protected by its walls and the lion courage of the garrison and has never succumbed nor has ever been conquered. The existence of the imperial workshop for making weapons in the city cannot be imagined without a well-organized and strong defence. The city was at the intersection of important roads that linked the western and eastern parts of the empire so it had to be a strong military checkpoint, garrisoned by strong and numerous forces, as it had been in the previous period, when its importance was not as great as in late classical epoch. Cities that by their urban development could be compared to Naissus were Scupi and Ulpiana.

Since the second half of the II century AD, from the reign of Marcus Aurelius, the cohort II Aurelia Dardanorum protected

the territory of *Timacum Minus* (Ravna). The fort was restored by the beginning of the IV century, by expanding its walls. A unit of *pseudocomitatenses* type was brought in. If we take the example of Ravna, the basic question that arises is whether one can assume a continuous development of the auxiliary camp in Naissus? However, it is impossible to give an affirmative answer to this question because it is inconceivable that such a case has not been testified in the *Notitia Dignitatum*. A rectangular fort in Balajnac was supposedly erected in the late III and early IV century and another younger fortress was built in the VI century, when the former one was renovated. They formed a strong fortification complex was built. It is certain that Balajnac was situated in the territory of Naissus, because in Procopius's list of fortifications rebuilt during the reign of Justinian, remote places lying in the southeast were also linked to the city. And this information leads us to the assumption that units of *pseudocomitatenses* type may have been located outside the city itself, on its territory - perhaps in the fort in Balajnac.

Society and Economy

The economic structure of the Roman Empire was largely based on the exploitation and processing of ore which were supervised by the Emperor himself. The need for processing ores caused the establishment of workshops and craft centres where many artistic products were created. Romans intensified ore production especially in those provinces that were rich in mineral wealth which could have filled the state's treasury. Among the Balkan provinces, *Moesia Superior* was noted for its ample ore supplies and it was regarded as the province of mining, like Africa was a land of wheat. The Dardanian mines were located in the valleys of the Ibar, the Toplica, the Binačka Morava, the Moravica, the South Morava and on the Timok spring.

The most important mining areas that gravitated towards Naissus were the territories of Ravna near Knjaževac (*Timacum Minus*) and Bela Palanka (Remesiana). *Timacum Minus* is an auxiliary fortress and station on the road between Naissus and Ratiaria. Epigraphic monuments indicate that cavalry cohort *II Aurelia Dardanorum* was

stationed in the castellum. Such units were particularly suitable for mine protection and ore transport. Given that the barbarians could compromise the safety of the mines, there was a need for their better protection. This role would be entrusted to cohorts equitate that were being established in the mining districts and along the mine roads from the end of the I and early II century AD.

The second mining centre, Remesiana was established on the road *Naissus-Serdica*. In that Remesianian district apart from silver and lead, the exploitation of iron and gold was confirmed in particular. The ager of Remesiana was part of the imperial domain extending to western Thrace, beyond the eastern border of Upper Moesia. The remains of the ancient mines have been discovered on the slopes of mount Jasenovik, which lay south of the Svrlijig Mountains in the basin of the Nišava, like Remesiana. It is therefore possible that the Jasenovik mine (*metallum*) gravitated towards the southeast while Remesiana was a central settlement of a large imperial estate with numerous mines.

The Workshops of Niš

Various objects of art, pottery and jewellery were made of precious metals, and money was minted as well. Crafts centres, which were established in the provinces by the Romans were crafting objects suitable to the taste of the conqueror. However, in those workshops, local craftsmen produced objects on foreign models that suited the needs of local residents. The document *Notitia dignitatum* confirms that a workshop for manufacturing military equipment (*fabrica armorum*) was located in Naissus. The workshops were built near the mines from which they received metals, primarily iron, necessary for making weapons. Factories were organized as parts of military units and were managed by supervisors. The existence of one such *fabrica armorum* in Naissus was also significant for the rulers who were passing through the city. Julian the Apostate, preparing for the battle with Constantius, was staying in Naissus from October to the end of November 361 AD. The Emperor's choice of town was not accidental. Most important were the military reasons, since he could

replenish his troops in Naissus, recruiting Illyrians and other soldiers passing through the city. Control over a workshop producing military equipment had to be of great importance for Julian during the civil war.

For the production of articles of precious metals, workshops of Naissus, as we have already mentioned, could have been supplied with raw materials from nearby mines. Silver ore, copper and iron were found on the Stara Planina (Old Mountain) and in the Timok valley, where the ore was intensively exploited. Among silver pottery, various decorative items and jewellery were being crafted in the workshop of Naissus. *Fibulae* (brooches), of various types, forms and materials were crafted particularly often. Military belts were decorated with them, especially in Pannonia, where they were an integral part of the uniform. *Fibulae* were usually made of bronze, but there were luxurious pieces of gold and silver. Luxury and opulence is attested by the gold - plated bronze *fibulae*. The process of breeding bronze with gold was often used in the course of the IV century, especially in the case of massive cruciform bow brooches. These brooches, made of precious metals were probably imperial *donativa* and were given as gifts to prominent military officers or civil servants.

In the workshops of Naissus mosaics which decorated some of the buildings both in the city and on Mediana were made. It is assumed that the mosaics on Mediana were the work of a group of masters from the Eastern Mediterranean area. Giordana Trovabene pointed out the similarity between these mosaics and the floor mosaics in Northern Africa, particularly those discovered in Tunisia. The similarity has confirmed the exchange of models, but also possibly the arrival of African artists in the Balkans in the period immediately after Diocletian's Tetrarchy, when this territory became an important meeting place for Roman emperors. It is assumed that during the IV century there were special masters who created mosaics in imperial courts, as well as in private residences that were under the control or authority of the emperor, such as Mediana. In the Christian church from the last decade of the IV century there is a modest mosaic field that could be made by one of the local craftsmen trained in the workshops of artists from the larger mosaic centers. Various decorative items, mostly jewelry made of silver or gold were found in the vicinity of Naissus.

Roman Emperors in Naissus

Given the central position of Naissus in Dacia Mediterranea and the fact that the rich mines were located in the hinterland of the city, soldiers, craftsmen and merchants began to settle in the town during the III and IV century. At the same time the city became an important meeting place for Roman emperors who passed through it, but also sojourned in it. Emperors, traveling from East to West and vice versa, often passed through Naissus, an important junction of several roads. Short or long sojourns of the emperors essentially influenced the development of Naissus and nearby Mediana, as presumed imperial residences. Imperial portraits or already mentioned silver plates with imperial honorary inscriptions are also associated with emperors's stays in Naissus. Sojourns of Constantine and his co-ruler Licinius were confirmed by signatures on several imperial edicts, collected in the Theodosian Code. Emperors like their predecessor Diocletian, Constantine's sons, Julian the Apostate, Valens and Valentinian were also passing through Naissus or residing in the city for certain periods of time.

During their visits to Naissus, Roman emperors resided in specially built palaces, residences of some high officials, or in one of the villas, which were able to receive distinguished guests. Namely, during his journeys, the Emperor was not traveling alone. He was accompanied by the staff that took care of the needs of the imperial family, as well as the officials issuing imperial rescripts and other acts. Given the existence of the imperial workshop supervised by a senior official (*magister officiorum*), important personalities with public functions could have stayed for shorter or longer periods in Naissus. They may have resided in the building with an octagonal space - vestibule, on the north terrace of the town wall, today outside the Ottoman walls. This building with mosaic floors whose walls were painted in frescoes, while the side rooms had the official and private character could be intended for a stay of prominent personalities. On the basis of archaeological finds, methods of construction and decoration (mosaics and frescoes), the building could have been built during the period of the Tetrarchy and was used during IV century. While the aforementioned building could have served as a place

where the emperor received officials, the objects which he used for private purposes could have been the villa at Mediana. Archaeological research so far has shown that we can identify the villa at Mediana as residential imperial villa. Emperor's palaces were spacious buildings with large-scale monumental façades located near the city walls, and they might have included a hippodrome where the emperor would present himself to the masses.

Religion in the City

The Roman state religion meant respecting the imperial cult and the Capitoline Triad. The worship of pagan gods had allowed every believer to equip themselves with various images and symbols from all countries and religions. Local residents respected deities taken from the Greco-Roman religion - mainly the residents favoured the gods who were securing the progress and prosperity, such as Fortuna and Mercury, or brought rich harvest as Liber did. Asclepius and Hercules were in charge of health and safety. Indigenous population in the provinces, in addition to these gods, also respected local deities. Celts, for instance, revered gods of nature fairies and nymphs. Thracians worshipped gods of their homeland or regions in which they served. The oriental cult of the Great Mother (*Magna Mater*) from Asia Minor, Serapis and Isis from Egypt and Mithras, the god of the sun and sky from Persia were transferred to the Balkan provinces with the movements of military units, traders and artisans.

Among the Oriental deities, the most widespread was the cult of Mithras. This cult spread in mid I century BC in the Roman state, and was brought by the pirates from Cilicia, who were defeated and captured by Pompey. Mithraism was further spread by the soldiers from the East who had been recruited into the Roman army. Mithraism reached its peak in mid III century and then Christianity prevailed over it at the end of the IV century. The cult of Mithras was briefly revived once more during the reign of the emperor Julian the Apostate (361-363 AD). This Emperor even saw himself as the reincarnation of Mithras, and believed that if he ruled the empire according the Mithraic ethics, he would save it from evil embodied in Christianity.

Naissus was located at the important intersection of trade and military roads leading to Viminacium and Singidunum in the north, to Ratiaria in the northeast, to Serdica and Constantinople in the east, to Thessalonika in the south and to Lissus in the southwest. Ideas, beliefs, customs spread by these roads, as well as Christianity. The first ruler who embraced the new religion of the Roman Empire was Constantine born in Naissus. In the treatise *Origo Constantini imperatoris*, his anonymous biographer states that the Emperor has richly decorated his home town and erected many public buildings, while the old ones have been restored. In such an environment, in which a lot of pagan has been preserved, the Christian religion has gradually started to take root.

Our knowledge about the early Christianity in Naissus is fragmentary and incomplete. The greatest amount of data was provided through archaeological research on the biggest city necropolis on the territory of present Jagodin mala, east from the Fortress. During the excavations, remains of ecclesiastical architecture were discovered, as well as a large number of graves and tombs in which Christians were buried. However, pagan funerary customs and rituals have strongly influenced the Christian ones. Even after Christianity was recognized as an official religion of the Empire in 313 AD, paganism still persisted among conservative residents of Naissus. The late Roman graves in Jagodin mala were poor in contributions, which was inconsistent with the importance and the rise of the city in the fourth century. The absence of contributions is explained by religious regulations stating that the deceased should be free of everything that tied them to the material world.

Literary sources that testify to the presence of Christians in Naissus are rare. Victricius, the Bishop of Rouen (IV century), mentions Naissus as the city “where the saints perform miracles”, while the Byzantine historian Joannes Kinnamos says that the relics of St. Procopius are located in Naissus. However, this attestation of a martyr in the city belongs to a much later period. In a late Christian tomb in the city, a deceased with a scroll has been buried. This indicates that the person held a high position in the church hierarchy. Namely, Christ, saints and senior prelates were all depicted with scrolls in their hands.

Necropolis

The remains of the oldest cemetery in Naissus from the period between I and III century, have not been discovered in the city and its surroundings, although the largest number of gravestones originated precisely from this period. During the first century AD, cremation prevailed in the Roman Empire, and the custom was known to the indigenous people of our area. Three graves with cremations were discovered in Naissus in Kosovka Devojka Street. On the basis of funerary contributions it has been estimated that the graves belonged to the II century. The graves were without firmer structure and could have been destroyed by the new burial since the late Roman necropolis was spreading exactly on this ground. Several graves with cremated deceased were discovered in the foundations of the Technical Faculty, but given that it is a solitary find, it seems unlikely that they belonged to a necropolis. The place of the oldest Roman necropolis with stone monuments remains unknown. According to the assumption of P. Petrović, the necropolis could have been located near the military camp i.e. the oldest settlement on the right bank of the river at the side of the modern Fortress. The remains of a brick buildings have been discovered on Vinik, as well as a large hoard of imperial coins from the II and III century. The finds from the graves on Vinik date back to the period until the III century, and it is therefore possible that the oldest burial ground was located on the site.

The largest cemetery in Naissus was formed in the period when the city was at the height of its economic and social power, from the IV to the VI century. Judging by archaeological excavations, surveys and random finds, the necropolis probably stretched to the east at about 100 m eastwardly from the “Benetton” factory, in the west to the building of the Technical Faculty, in the north to about 200 m south of the church of St. Panteleimon, while the southern boundary reached the right bank of the Nišava.

Various forms of tombs in the necropolis at Jagodin-mala, as well as numerous contributions indicate that the inhabitants of ancient Naissus believed in life after death and that life and death could influence each other. The Romans brought funerary practises and regulations to the nations and areas they conquered. Burying the dead for them was

a matter of personal hygiene, because they knew that rotting corpses could be the sources of numerous infections and diseases. On the territory of Naissus, the dead were burnt until the middle of the third century, but from this period a skeletal burial became prevalent. Along with economic prosperity of the city and the formation of a wealthy class of citizens, luxurious tombs were being built. It is obvious that the rich attempted to ensure the best possible conditions for their deceased even in the afterlife. The rich grave contributions show that wealthy people did not renounce their financial status even in funerary practice. Very luxurious and finely-made necklaces, earrings and bracelets were found in the graves that could have been made in the local jewellery workshop. They were probably produced by the same masters who, when needed, crafted official objects from precious metals for the needs of the emperor and his family. Thus, the *officina* in Naissus could be defined as solely an imperial workshop, but it could be an “atelier”, whose masters have occasionally been engaged in making items for the purposes of the emperor and his court.

Mediana-Imperial Palace and the Center of Economic Life

The first mention of Mediana – a suburb with villas 3 miles distant from Naissus, is found in the work of Ammianus Marcellinus, the Roman historian from the second half of the IV century. He alleges that the two rulers Valens and Valentinian, returning from Thrace, stopped in Mediana, where they divided their escort. Valentinian was a commander in chief in Julian’s army, but as a Christian he could not have expected a successful career. He became a tribune in Iovian’s army and he was proclaimed Augustus on 26 February 364 AD, after Iovian’s death, by the army and civil servants. Soon he appointed his brother Valens as his co-ruler. The brothers were born in Cibalae (today’s Vinkovci). After they had divided their escorts and military units in Mediana, they headed towards Sirmium where they agreed to divide the Empire and its administration. Valentinian held the West, and would stay in Mediolanum and Augusta Treverorum, while Valens ruled over the eastern part of the Empire, including Thrace and Egypt.

Mediana, a village with villas, covered an area of 40 hectares. Its site is located in the area of “old water supply” and the village of Brzi Brod, north of the factory of Electrical Industry, towards the old bank of the Nišava. Ancient Naissus, which was located on the territory of the present Fortress, was already densely populated at the end of the III and the beginning of the IV century and construction of monumental buildings within the city core was difficult. Outside the city walls, on gentle slopes of surrounding hills, villas were being built that were used for storing agricultural products, but also as living quarters of wealthy citizens. The most spacious village with villas was at Mediana, where several well preserved villas and farm buildings were discovered, which were shallowly below the surface of the ground, thus well preserved. Analysis of the architectural elements has indicated three phases in the development at Mediana, from the IV to mid V century. Based on stratigraphy and numismatic finds, Miloje Vasić dates the first stage from 317 or 319 until 330 AD.

The complex at Mediana has all the elements of residential character that are recognized in other imperial palaces (Diocletian’s Palace in Salona, Palaces of Galerius in Felix Romuliana and Thessalonika, Licinius’ palace in Sirimium, Constantine’s Palace in Constantinople). Eusebius states in Constantine’s biography that the palaces were being erected everywhere, and highlights Diocletian’s unlimited desire for construction, when the state treasury has already been quite depleted. Modern scholars believe that the villa at Mediana was a temporarily residence of Roman emperors on their journeys through Naissus. Members of the imperial family and the whole entourage which included court officials and servants travelled together with the emperor. The vila at Mediana could serve to accommodate the emperor and his numerous entourage during the passing through the city. Emperors were only occasionally and temporarily staying in the villa, therefore a senior officer could have found a permanent housing in it. Given that Median had a highly developed economy, while the most recent findings indicate the existence of a military camp, it is possible that a provincial administrator was using the villa as his *domus*.

The settlement at Mediana originates from the end of the III century and it became an imperial residence during the reign of

Constantine the Great. The villa has changed its appearance. The original elongated building with a large courtyard in the middle and the great hall, was reconstructed during the second architectural phase. The rebuilding of the north and south wing changed its appearance and function. Rooms that had administrative function (*officium*) were arranged at the side wings of the palace, while the rooms on the north wing, east and west of the triclinium were heated and intended for a longer stay, but also for the accommodation of the emperor and his entourage during his stay in Naissus. During the second architectural phase (around 330 to 383 AD) the entire residence was decorated - floors of brick were fitted, the walls and ceilings were painted, and two representative triclinium - stibadia (*stibadium*) were added. Their walls were decorated with marble slabs and mosaics, and the floors were decorated with mosaics. Fountains were in the center of the rooms. Inside the villa there was a clear division between the public ie. festive and the private or residential part. The entrance to the villa and its northern part (triclinium), which could be reached across a long courtyard within the villa, were the most representative parts of the building. Rooms in the eastern and western porch were modestly built, therefore they were used for administrative purposes. The existence of military barracks and an indication that a military camp was situated at Mediana only provide the complex more military elements rather than being indicative of its secular character. Two small closed courtyards within the villa could have been used for training horses which could also indicate that army was stationed at Median. The surrounding walls had a substitute for the established walls and had more symbolic rather than the defensive nature. The existence of a military camp, maybe dating from a previous period, indicates the existence of an earlier settlement and so the future archaeological research should be focused on the function and development of Mediana in this period.

The Goths

The Gothic invasion in the second half of the IV century caused a significant damage to Naissus and temporarily stopped the development of the city. The Romans learned about this Germanic

tribe in the I century AD, when the Goths inhabited the territory of present-day north-eastern Europe. From there, they moved to the southeast, only to be found in the region of Pontus at the beginning of the III century. From this area, the groups of Goths were frequently invading and pillaging the Roman provinces. They were temporarily stopped by the emperor Claudius II, who defeated them at Naissus. A few decades later, Gothic incursions were renewed, and Scythia, Dacia Ripensis and Thrace were the most vulnerable area.

The Goths who had been settled on Roman territory by Valens started to pillage the province of *Dacia Mediterranea* in 377 AD. They plunered the wide region between Naissus and Serdica and presumably stayed in Naissus for a while. The main reason for their pillaging was the raging hunger. After the Gothic sojourn in the area of Naissus, the third architectural phase started at Mediana. Large rectangular buildings were erected in the northwestern and northeastern parts of the which indicates that the settlement was far from insignificant after 380 AD. It is certain that after the Gothic invasion and destruction, Mediana developed as a rural settlement. In addition to the existing buildings being reconstructed and divided, two churches were built. In 2000, the first church of smaller dimensions (8x6 without narthex) was discovered west of the villa with a peristyle. A small mosaic field decorated with a christogram was discovered in the naos of the church. This church is the first ecclesiastical building from the end of the IV century in our area. Archaeological excavations in 2001 have revealed that the church was a parochial church and that the graves surrounding it belonged to the last phase of Mediana, younger than the church itself. In 2007, the foundations of another church marked with number 2 were discovered, parallel to the church with the monogram of Christ, about 8 m to the north from it. The building was oriented east-west and is considered as one-nave church. It has yielded numerous finds, such as a significant amount of the ceramic pottery, fragments of fresco paintings brought from the surrounding buildings. Two early Christian churches at Mediana indicate that life at the site continued after the battle at Hadrianople in 378 AD and the penetration of Goths in this region. The arrival and settlement of barbarians led to disorganization and ruralisation of the area, but life continued nevertheless. It is presumed that Mediana was given to the Goths as a pledge for their

alliance. The fact that two churches were built in the same period opens the question on church organization of the city at the end of the IV and the beginning of the V century.

The life on Mediana faded after the invasion of the Huns in 441 AD, when the city of Naissus was destroyed. After the siege of Naissus, the Huns headed towards Serdica and destroyed it as well. The attacks of the Huns, in 441 AD and then again in 447 AD, marked the beginning of the extensive pillaging of the provinces at the territory of the former Upper Moesia.

ИЗБОРИ

- Amm. Marc. *Ammiani Marcellini rerug gestarum libri qui supersunt*, ed. C. U. Clark, Berolini 1910.
- Ann. Val. *Excerpta Valesiana*, ed. J. Moreau, Leipzig: Taubner, 1961.
- Cod. Theod. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes* I-II, ed. T. Mommsen-M. Meyer, Berolini 1905.
- Dio. Cass. *Dio Cassius Roman History*, trans. E. Cary, Loeb Classical Library 1954.
- Euseb. *Hist. eccl. Eusebius, Ecclesiastical History* I-II, ed. K. Lake-J.E.L Oulton, Cambridge Mass.-London, 1926-1932.
- Euseb. *Vit. Const. Eusebius Cesariensis, Vita Constantini, Life of Constantine*, ed. F. Winkelmann, GCS, 1975.
- Eutrop. *Eutropi Breviarium ab Urbe condita cum versionibus Graecis*, ed. H. Droysen, MGH, Berlin 1878.
- Lactant. *De mort. pers. Lactantius, De mortibus persecutorum*, ed. J. L. Greed, Oxford, 1984.
- Lactant. *Instit. Div. Lactance Institutions divines*, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, Paris 1986.
- Not. Dign. *Notitia dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
- Plin. *Die Geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus*, ed. D. Detlefsen, Berlin 1904.
- Procop. *De aed. Procopii, De aedificis*, ed. J. Haurly, Leipzig 1963.
- Prisk, fr. *Fragmenta historicorum Graecorum*, ed. by Carl Müller, Cambridge Library Collection 2011.
- Ptol. *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müllerus, vol. I, Parisiis 1883-1901.
- Sozom. *Sozomeni Ecclesiastica historia* I-II, ed. R. Hussey, Oxonii 1860.
- Steph. Byz. *Stephanus De urbibus*, ed. Gu. Xylander, Basilae 1568.
- Tac. *C. Taciti Germania*, ed. Reeb, Leipzig-Berlin 1930.
- Zos. *Zosimus' New History*, engl. transl. with commentary by R. T. Ridley, Byzantina australiensia, Sidney 1984.

ЛИТЕРАТУРА

- Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник* I (1974), 33–45.
- А. Алексић, Г. Јеремић и М. Максимовић, Медијана – извештај о ископавањима у 2005. години, *Зборник Народног музеја у Нишу* 15 (2006), 283–287.
- Б. Андрејевић, Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века, *Нишки зборник* I (1974), 62–72.
- Античко сребро у Србији/ *Antique Silver from Serbia*, Beograd (1994).
- T. D. Varennes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass. and London (1982).
- Idem, *Constantine and Eusebius*, Cambridge Mass. and London (1981).
- Idem, *Athanasius and Constantine: theology and politics in the Constantinian empire*, Cambridge Mass. and London (1993).
- Ђ. Бошковић, Прилог проучавању „трачког коњаника“, *Старинар* VII–VIII (1956–1957), 159–162.
- Исти, Еще неколко слов о раннехристианској стеној живописи в нишком склепе. *Византијскиј временик* XV (1959), 144–147.
- Р. Братанић, Археолошка истраживања у Брзом Броду, *Старинар* XIII (1938), 199–204.
- P. Brunn, *Studies in Constantinian Chronology*. Numismatic Notes and Monographs 146, New York (1961).
- A. Brühl, *Liber Pater: Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain*, Paris (1953).
- J. Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, Sremski Karlovci / Novi Sad (2006).
- J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire* I, London (1923).
- A. Cermanović Kuzmanović, Oblici i hronologija riskog staklenog materijala iz nekropole Municipija S..., *Živa antika* XXI/1, Skoplje (1971), 287–301.
- A. Cermanović Kuzmanović, A. Sreјović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd (1992).

- The Cambridge ancient history* vol. XII, The Crisis of Empire a. d. 193–337. ed. by Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averie Cameron, Cambridge University Press (2008).
- T. Christensen, *C. Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305–313*. The Faculty of Theology University of Copenhagen (1974).
- P. Damerau, *Claudius II Gothicus*, *Klio*, Beiheft XXXIII (1934).
- A. Deman, „Mithras and Christ: Some Iconographical Similarities“ in: *John Hinnells, ed. Mithraic Studies 2*, 507–517.
- D. Detschew, *Die Thrakischen Sparchreste*, Wien (1957).
- B. Дјурант, *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. г. н. е.*, Београд (1996).
- S. Drča, *Arheološko blago* (2004).
- S. Dušanić, P. Petrović, Epigraphic contributions from the National Museum of Niš, *Živa antika* sv. 1, Skoplje (1962), 365–385.
- С. Душанић, Две римске стеле из Србије, *Зборник Народног музеја у Београду VIII* (1975), 131–137.
- S. Dušanić, M. Mirković, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord.ouest de la province*, Београд (1976).
- Исти, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 7–57.
- Idem, Army and Mining in Moesia Superior, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart (2000), 343–360.
- Idem, Julian’s strategy in AD 361, *ЗПВИ XLI* (2004), 55–66.
- Idem, Moesia and Pannonia in Domitian’s Wars on the Danube in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade (1996), 41–51.
- S. Dušanić, Mounterd cohorts in Moesia Superior in: *Selected essays in Roman history and epigraphy*, Belgrade (2010), 564–571.
- М. Елијаде, *Историја веровања и религијских идеја: од Гаутаме Буде до трајања хришћанства II*, Београд (1991).
- С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I–III века н.е.*, Београд (2002).
- Исти, Религија римске војске у Горњој Мезији: епиграфска сведочанства у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, Београд (2010)
- Исти, *Константин*, Београд (2013).

- М. Гарашанин, Р. Ајдић, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Ниш (1971)
- С. Гушић, Објекат са мозаицима на Винику, *Нишки зборник* 4, Ниш (1977), 91–96.
- Greek and Roman Historiography in late antiquity* (ed. by Gabriele Marasco), Leiden-Boston (2003).
- Р. Heather, The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion, *GRBS* 27 (1986), 289–319.
- Д. Јанковић-Михалцић, Лапидаријум у Нишу, *Гласник српског археолошког друштва* 3, Београд (1983), 91.
- Исти, Појединачни налази римског новца на Медијани, *Naissus* (2008), 25–73.
- Исти, Скупни налаз римског бронзаног новца изм Медијане, *Naissus* (2008), 77–95.
- Д. Јацановић, Медијана железничка станица Ђеле Кула – касноантичка некропола, *Археолошки преглед* 23, Београд (1980), 97–99.
- Г. Јеремић, Мозаици Медијане - нека разматрања, *Ниш и Византија* IV, Ниш 2006, 145–158.
- Исти, Сахрањивање у касној антици у Наису – пример некрополе у Јагодин мали, *Каталог изложбе Јагодин мала, касноантичка некропола*, Ниш (2014).
- А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* XXIV–XXV (1973–1974), 57–65.
- Исти, Крстасте фибуле из Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног Музеја* VIII, Београд (1975), 235–245.
- Исти, О проблему фибула са портретима, *ЗФФ* XIII-1, Београд (1976), 43–50.
- Исти, *Накит у римском Дарданији*, Београд (1978).
- Исти, Прилог проучавању скулптура са Медијане, *Нишки зборник* 9, Ниш (1980), 53–60.
- Исти, Археолошки трагови сеобе народа у Нишу и околини, *Нишки зборник* 17, Ниш (1989), 87–100.
- Исти, Ко је власник истражене касноантичке виле на Медијани, *ГСАД* 9, Београд (1993), 46–54.
- Исти, Комплет за игру са градског поља у Нишу (IV век), *Нишки зборник* 3, Ниш (1997), 131–142.

- Исти, Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине, *Ниш и Византија* I, Ниш (2003), 23–37.
- Idem, *Serbia homeland of the Roman emperors*, Belgrade (2006).
- Д. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу, *Старинар* V–VI, Београд (1956), 365–372.
- Исти, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу, *Гласник САНУ* IV–2 (1952), 365–367.
- С. Јовановић, О античком рударењу на Старој планини, *ГСАД* 3, Београд (1986), 135–199.
- Исти, Античке комуникације на Горњем Тимоку, *ГСАД* 14, Београд (1998), 41–53.
- A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, London (1949).
- Idem, *The later Roman Empire 284-602* vol. I, Oxford (1964).
- Idem, *The Decline of the Ancient World*, London (1975).
- A. Johnson, *Roman Frotts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German provinces*, London (1983).
- E. W. Kaegi, The Emperor Julian at Naissus, *L' Antiquite classique* XIV (1975), 161–175.
- J. Калић, Јован Кинам, *ВИИИИ* II, Београд (1972).
- F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien. Dr Donau-Grenzwall, das Stassennetz die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*, Wien (1892).
- Idem, *Das Königreich Serbien und das Serbenwolk von der Römerzeit bis zur Gengenwart*. Bd. 2, Wien (1909).
- J. Кондић, Дијана-утврђење I века, *Старинар* XL–XLI (1991), 261–272.
- М. Костић, *Нишка котлина*, Ниш (1967).
- A. Loma, Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea, *Linguistique balkanique* XXXVI/3, Sofia (1993), 219–240.
- A. Лома, Осамнаест векова у три слова: топоним Ниш као живи споменик у прошлости, у: *У светлу царских градова* (прир. Н. Богдановић), Ниш (1994), 7–26.
- Исти, Откуде Ниш?, *Ниш и Византија* I, Ниш (2003), 15–23.
- B. Leadbetter, *Galerius and the will of Diocletian*, London-New York (2009).
- P. Lisičar, Tabula Peutingeriana i rimski itinereri u: *Putevi i komunikacije u antici*, Beograd (1980), 9–19.

- И. Љубомировић, *Никола Вулић-историчар антике*, Ниш (2013).
- Исти, Сарадња Николе Вулића са Народним музејем у Нишу, *Ниш и Византија* X, Ниш (2012), 457–466.
- Р. Љубинковић, Тврђава Ниш-средњевековно насеље, *Археолошки преглед* 4, (1962), 253–261.
- Исти, Тврђава Ниш-средњевековно насеље, *Археолошки преглед* 5, (1963), 140–142.
- М. Максимовић, Прилог проучавању некропола на Медијани, *Зборник Народног музеја у Нишу* 18–19, Ниш (2010), 23–42.
- М. Mađžarov, Rimskata stаницija Viamata na p'tja Filipol-Eskus, *Arheologija* 27/2, Софија (1985), 36–45.
- Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд (1993).
- Ж. Микић, Антрополошки осврт на ветачки дрфомисане лобање из периода велике сеобе народа, *Зборник Народног музеја* XV–1, Београд (1994), 133–137.
- Исти, Прилог антрополошком истраживању Медијане, *Зборник Народног музеја у Нишу* 15, Ниш (2006), 105–113.
- М. Милинковић, Археологија моде као археологоја идентитета-неколико примера, *Ниш и Византија* II, Ниш (2004), 185–196.
- Исти, Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, *Ниш и Византија* III, Ниш (2005), 163–181.
- Г. Милошевић, Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији у: *Трећа конференција византолога*, Београд / Крушевац (2002), 207–224.
- Исти, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу, *Ниш и Византија* II, Ниш (2004), 121–140.
- Исти, Ремезијана-слика једног античког града, *Пешчаник* 2, Ниш (2004), 121–133.
- Исти, Италијански план Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњевековног и античког града, *Ниш и Византија* III, Ниш (2005), 149–162.
- Idem, A residential complex at Mediana: the architectural perspective, Gerda von Bülow/Heinrich Zabehlicky (h.) Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. *Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*. Bonn. 167–176.

- Idem, Geophysical survey at Late Roman Mediana, *Starinar* LXI (2011), 275–283.
- Исти, Архитектура касноантичких гробница у описима Феликса Каница и његових савременика у: *Феликс Каниц на тлу Балкан – 150 година истраживања Феликса Каница у Нишу* (ур. И. Љубомировић), Ниш (2015), у штампи.
- Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар* V–VI (1954–1955), Београд 1956, 53–72.
- Исти, Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и рнохришћанским гробницама у Печују и Нишу, *Старинар* IX–X (1958–1959), Београд (1959), 215–216.
- Исти, Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој? *Зборник радова Народног музеја* V, Београд (1967), 217–236.
- М. Мирковић, Римски пут Naissus-Scupi и станице Ad Fines, *Жива антика* X, Скопље (1960), 249–256.
- Исти, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд (1968)
- Исти, Остроготи у Панонији после 455. године, *ЗФФ* X–1, Београд (1968), 119–128.
- Исти, Провницијски сабор Горње Мезије, *ЗФФ* XI–1, Београд (1970), 83–89.
- Исти, *Sirmium, its History from the I sentury a. d. to 582 a.d.* Sirmium I, Arheološki institut SANU, Beograd (1971), 5–91.
- Исти, Нека питања владе Константина и Лицинија, *ЗФФ* XII–1, Београд (1974), 139–150.
- Idem, „L. Marius Perpetuus, consularis.“ *Živa antika* 27/2 (1977), 443–448.
- Idem, *Vimiancium et Margum, Inscriptions de la Mesie Superieure* II, Belgrade (1986).
- Idem, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Ciblae, *Živa antika* 47, Skorje (1997), 145–158.
- Исти, *Диоклецијан*, Београд (2014).
- А. Ненадовић, Ранији римски налази у Нишу и његовој околини, *Литературно-историјски гласник* I, Београд (1961), 165–179.
- И. Николајевић, Сахрањивање у ранохришћанским црквама на подручју Србије, *Археолошки вестник* XXIX (1978), 678–691.

- I. Nikolajević, Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental, *Actes du Xe congrés international d'archéologie chrétienne*, Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980, vol I, Sittà del Vaticano-Thessalinique (1984), 521–527.
- Idem, Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de serbie et du Monténégro, *Actes du XIe Congres International d'Archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, vienne, grenoble, Geneve, aoste 21–28 septembre 1986, Rome (1989), 2441–2462.
- A. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, *Старинар* VIII–IX, Београд (1934), 303–310.
- Исти, Белешке са путовања, *Старинар* X–XI, Београд (1936), 170–174.
- F. Pauly, G. Wissowa, «Eusebios von Caesarea», *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 6, Stuttgart (1909), 1370–1439.
- F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Београд (2007).
- С. Петковић, С. Јовановић, Археолошка ископвања римског утврђења Timacum Minus код села Равна, *Старинар* L (2001), 275–280.
- П. Петровић, Нови миљоказ Филипа I Арабљанина – прилог топографији античког Ниша, *Старинар* XVIII (1967), 55–60.
- Исти, Епиграфска саопштења, *Старинар* XIX (1969), 225–233.
- Исти, Равна код Књажевца - римска тврђава, *Археолошки преглед* 17, Београд (1975), 95–97.
- Исти, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд (1975).
- Исти, Станица Timacum на путу Naissus-Ratiaria и античко насеље код села Равна, *Старинар* XXVI (1976), 43–56.
- Исти, Антички Сврљиг у: *Културна историја Сврљига II* (ур. Сретен Петровић), Ниш (1992), 121–132
- Исти, Naissus - задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд (1993), 57–81.
- Исти, *Медијана резиденција римских царева*, Ниш (1994).
- Idem, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Београд (1995).
- Исти, *Ниш у античко доба*, Ниш (1995).

- Исти, Villa and domus tribuni at Mediana, *The Age of Tetrarchs*, Beograd (1995), 232–240.
- Исти, Медијана античко насеље са вилама, *Старинар XLVII* (1996), 295–300.
- А. Поповић, *Julijan imperator: izabrani spisi*, Beograd (1987).
- Isti, «Mithos» u delu Julijana Apostate, Beograd (1996), neobjavljena doktorska disertacija.
- Исти, Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу, *Ниш и Византија III*, Ниш (2005), 79–86.
- Исти, Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostata, *Ниш и Византија IV*, Ниш (2006), 81–94.
- К. Поповић, Нишке старине, *Преглед епархије нишке 7*, Ниш (1926), 411–413.
- И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду. I прстење*, Београд (1992).
- Исти, Деловање и статус радионице сребра у Сирмијуму, *Зборник Народног Музеја XVI/1*, Београд (1995), 283–290.
- Исти, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Starinar XLVII* (1996), 139–154.
- Исти, *Касноантички и рановизантији накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд (2001).
- Исти, «Fidelity rings» to the Emperors of the Constantinian house, *Starinar L* (2001), 187–199.
- Исти, Specific variants of gold and silver early zweibelknopf fibulae from eastern Serbia, *Старинар LIII–LIV* (2003–2004), 225–239.
- Исти, Дијадема на Константиновом портрету из Ниша и настанак и развој нове царске инсигније, *Ниш и Византија III*, Ниш (2005), 103–118.
- Исти, The activity of the Naissus workshop in the fourth century and the finds of the valuable objects from the western provinces of the empire, *Ниш и Византија IV*, Ниш (2006), 113–126.
- Исти, Sirmium и Naissus као центри израде, тезурисања и дистрибуције предмета од племенитих метала у: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, Београд (2013), 162–174.
- Н. Радошевић, Подела власти у грчким царским говорима IV века, *ЗРВИ XXXVIII*, Београд (1999–2000), 17–25.

- М. Ружић, Прилог проучавању звонколих боца од стакла, *ГСАД* 12, Београд 1996, 191–196.
- Д. Срејовић, Два касноантичка портрета из Србије, *Жива антика* IX (1959), 253–264.
- Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Римска скулптура у Србији*, Београд (1984)
- Д. Шљивар, Јагодин мала, Ниш – заштитни радови на касноантичком некрополи, *Археолошки преглед* 17 (1975), 11–113.
- М. Валтровић, Белешке с пута, *Старинар* V–4 (1888), 118–119.
- М. Васић, Приск о Нишу, *Старинар* XII (1961), 155.
- Исти, Налаз римских сребрних тањира из Ниша, *Зборник Народног Музеја* VIII, Београд (1975), 221–228.
- Исти, Боравци Константина I у Нишу, *Зборник радова са Међународне Академије «Култ Св. Цара Константина између Истока и Запада»* (Ниш, 15.12.2001, Ниш (2003), 25–29.
- Исти, On the Porphyry Head from Niš once more, *Starinar* L (2001), 245–251.
- Исти, Bronze Railing from Mediana, *Старинар* LIII–LIV (2004), 79–109.
- Исти, Хроника ископавања Медијане 2000–2002, *Старинар* LIII–LIV (2004), 288–295.
- Ibid., Mediana-domaine imperial ou bien prive? *Römische Städte und Festungen an der Doanu, Akten der Regionalen Konferenz*, Beograd (2005), 167–176.
- М. Васић, Г. Милошевић и Н. Гавриловић, Ископавања Медијане у 2010. и 2011. години, *Старинар* LXIV (2014), 231–263.
- Н. Вулић, А. фон Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик* XXXVIII (1900), 18–37.
- Исти, К историји Домицијановић дачких ратова, *Глас СКА* LXXII (1907), 112–126.
- Исти, Мезијске легије до године 68. н. е., *Глас СКА* LXXIV (1907), 268–293.
- Исти, Антички споменици у Србији, *Споменик* LXXI (1931), 4–259.
- Исти, Антички споменици наше земље - Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик* ХCVIII (1941–48), 1–339.
- Д. Вучковић-Тодоровић, Војничка диплома из каструма Talitae, *Старинар* VIII (1967), 21–28.

- Т. Чершков, А. Алексић, Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд (2008), 102–104.
- Н. Zečević, *Vizantija i Goti u balkanskim provincijama* (324–491), neobjavljena magistrarska teza.
- Ј. Zeiller, *Les Origines Chretiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, Paris (1918).
- Љ. Зотовић, Извештаји са ископавања касноантичке некрополе у Нишу, *Лимес у Југославији* I, Београд (1961), 171–175.
- Исти, Медијана – римско насеље, *Археолошки преглед* 4 (1962), 194–197.
- Исти, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, *Лесковачки зборник* VIII, Лесковац (1968), 19–30.
- Исти, Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије, *Старинар* XIX (1968), Београд 1969, 59–74.
- Исти, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену I–IV века, *Лесковачки зборник* X, Лесковац (1970), 19–24.
- Љ. Зотовић, Н. Петровић, „Медијана-Брзи Брод-Ниш, античка царска палата“, *Археолошки преглед* 11 (1969), 185–186.
- Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд (1973).
- Исти, Погребни ритуал и схватање загробног живота у свету касноантичке некрополе Наиса, *Нишки зборник* I (1974), 46–51.
- Исти, Медијана–Ниш – заштитни радови на траси пута, *Археолошки преглед* 17 (1975), 74–77.
- Исти, Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминацијума, *Саопштења* XXX–XXXI (1998–99), Београд 2000, 7–18.

РЕГИСТАР ИМЕНА И ПОЈМОВА

- антика:
антички град 31
антички Наис 16, 31, 132, 163
антички остаци 31
антички становници 107, 125, 126
- антички писци:
Амијан Марцелин 10, 59, 88, 89, 90, 143
Дион Касије 22, 23
Еусебије из Цезареје 10, 11, 12, 139
Лактанције 139, 191
Стефан Византинац 10, 12, 27
- археологија:
археолошки извори 15
археолошка ископавања 16, 41, 75, 100, 118
археолошка истраживања 31, 41, 52, 63, 120, 125, 127, 149, 159
археолошки материјал 83, 151
археолошки налази 14, 15, 151, 163
Аркадије 9, 41, 72, 78, 79, 134
Асклепије 95, 100, 102, 103, 104, 141, 142, 144, 166
Атанасије 87, 88
Аурелијан 24, 100
- Базилика 15, 33, 38, 42, 109, 112, 113, 118, 121, 197
- Балајнац 63
Балканско полуострво 9, 24, 97, 105, 167
Батавци 60, 61, 144, 146
Брзи Брод 17, 128, 202
- Валенс 11, 60, 61, 127, 142, 154, 155, 156, 158
Валентинијан 61, 113, 127, 134, 142
Велика Морава 47
Визант 46, 49, 82, 151
Виминацијум 46, 47, 49, 50, 55, 77, 87, 106, 164
Виник 81, 117, 133, 195
Вулић, Н. 15, 20, 21, 22, 30, 105, 129
Вулфила 157, 158
- Горња Мезија 7, 9, 20, 22, 23, 27, 28, 33, 45, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 66, 70, 75, 95, 97, 98, 99, 105
- Готи 155, 156, 157, 158, 159, 160, 166
Гробнице 16, 107, 108, 111, 112, 119, 120, 121, 123, 125, 165
- Дакија 7, 9, 79, 144
Далмација 9, 24, 28, 43, 50, 70, 95, 98, 104, 105
Дарданија 13, 20, 23, 24, 28, 31, 32, 140, 143, 144
Дачани 20, 22

- Dacia Mediterranea* 9, 163, 170, 181, 188
Dacia Ripensis 9, 170, 188
 Декурион 24, 133
 Дијана 100, 140, 150
 Диоклецијан 7, 8, 25, 82, 139, 151, 163
 Домицијан 22, 23
 Доња Мезија 9, 97
 Дунав 8, 9, 20, 27, 28, 47, 51, 88, 105, 151, 154, 156, 159, 162, 167
- Епиграфика:
 епиграфски извори 10, 11, 14, 54
 епиграфски споменици 13, 14, 20, 22, 65, 163
 епиграфски материјал 13, 14, 50, 53, 54
- Зелер, Ж. 88, 157, 158, 160, 161
- Илирик 7, 9, 28, 59, 60, 61, 63, 74, 87, 89, 163, 165
 Италија 8, 9, 27, 45, 71, 166
- Јагодин мала 16, 41, 42, 45, 51, 75, 106, 107, 108, 111, 112, 115, 118, 119, 121, 123, 125, 126, 127
 Јужна Морава 65
 Јулијан 11, 61, 71, 88, 89, 90, 101, 103, 127, 144, 164, 165, 166
 Јунона 55, 96, 97
 Јупитер 33, 38, 55, 56, 60, 95, 96, 97, 99, 133
 Јупитер Долихен 22
 Јупитер Капитолински 57, 96
 Јупитер Кохорталис 60, 96
 Јупитер Очински 56, 97
- Каниц, Ф. 15, 17, 29, 30, 119, 128, 129,
 Клаудије II Готски 24, 25, 154
 Констанс 73, 77, 78, 87, 138, 164
 Константин 8, 10, 11, 12, 13, 15, 25, 27, 28, 33, 38, 59, 60, 61, 71, 73, 75, 76, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 106, 112, 124, 129, 134, 139, 140, 143, 144, 150
 Константин II 87, 112
 Констанције 11, 61, 71, 73, 76, 87, 88, 89, 90, 112, 124, 138, 157, 163, 164, 165
 Кохорта 22, 23, 41, 53, 54, 58, 62, 66
- Легија 20, 21, 22, 51, 54, 55, 56, 58, 77, 97, 100, 103
 Лициније 27, 28, 34, 59, 61, 71, 72, 75, 76, 77, 82, 83, 84, 139, 150, 163
 Луна 100, 101
- Љеш (*Lissus*) 25, 45, 50, 51, 63, 106, 176, 183
- Максимин Даја 27
 Мала Азија 8, 27, 68, 95
 Марко Аурелије 24, 57, 62, 105
 Медијана 17, 80, 127, 133, 134, 139, 140, 144, 148, 149, 159, 160, 161, 165, 166
 Меровина 63
 Миљоказ 44, 47, 49, 50, 51
 Митра 48, 95, 103, 104
 Митраизам 102, 103, 105, 106
 Митрин култ 96, 102, 103, 104
 Мозаик 17, 79, 80, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 153

- Морава 7, 20, 48
 Некропола 15, 16, 31, 40, 41, 42,
 44, 45, 47, 75, 106, 107, 111,
 112, 113, 116, 117, 118, 119,
 120, 121, 122, 123, 124, 125,
 134, 152, 162
 Нишка Бања 129, 149
Notitia dignitatum 10, 13, 59, 60,
 70, 171, 178, 179
 Октгон 15, 17, 38, 39, 91, 133,
 137, 149
 Панонија 9, 27, 28, 71, 74, 77, 88,
 89, 95, 97, 98, 105, 165, 166
 Порфир 34, 35, 141, 143
Praesidium Dasmini 47
Praesidium Pompei 48, 51, 177
 Приск 19, 28, 29, 63, 161
 Равна 50, 52, 53, 62, 65, 66, 67,
 68, 105
Ratiaria 25, 45, 51, 52, 53, 60,
 176, 178, 183
 Ремесијана (*Remesiana*) 7, 47,
 65, 69, 70, 164, 170, 177,
 178, 179
Serdica 45, 46, 69, 176, 179, 183,
 188, 189
 Скупи 20, 23, 50
 Сврљиг 51, 52
 Тимок 7, 20, 51, 52, 53, 65, 74
Titacum Minus 7, 53, 65, 67, 81,
 95, 105, 164, 170, 178
Titacum Maius 7, 52, 74, 81, 170
 Тракија 9, 46, 69, 70, 75, 81, 88,
 97, 127, 142, 154, 156, 166
 Трачани 19, 31, 95
 Тријер 34, 75, 87, 127
Turres 52, 127
 Улпијана (*Ulpiana*) 20, 25, 45, 59,
 63, 69, 173, 177
 Херакле 100, 103, 104, 142
 Хераклеја 82
 Хигија 100, 102, 141
 Хилара 55, 97, 98
 Хуни 28, 156, 161

Ирена В. Љубомировић
НИШ И ПОНИШАВЉЕ
У III И IV ВЕКУ Н. Е.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор
Маја Стојковић

Корице
Данијела Давидовић
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
14,5 x 20,5 cm

Тираж
100 примерака

Штампа
СВЕН Ниш

Ниш 2017.

ISBN 978-86-7379-444-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(398 Ниш)“02/03”
904”652”(497.11)
903/904(497.11)
7.032(37)

ЉУБОМИРОВИЋ, Ирена В., 1974-
Ниш и Понишавље у III и IV веку н.
е. / Ирена В. Љубомировић. - Ниш :
Филозофски факултет, 2017 (Ниш : Свен). -
205 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 100. - Summary: Niš and Ponišavlje
in the III and IV Century. - Напомене и
библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 191-202. - Регистар.

ISBN 978-86-7379-444-0

а) Археолошки налази - Ниш и околина б)
Археолошки налази, римски - Наисус с)
Ниш и околина - Историја - 3в-4в
COBISS.SR-ID 231430156